

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**CEMÂLEDDİN AFGÂNÎ'NİN OSMANLI VE
KAZANLI TÜRK AYDINLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ**

MEHMET KURU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

Dr. Öğr. Üyesi HASAN ALİ POLAT

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet KURU		
	Numarası	18810501026		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih /Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Hasan Ali POLAT			
Tezin Adı	Cemâleddîn Afgânî'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mehmet KURU

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mehmet KURU		
	Numarası	18810501026		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Hasan Ali POLAT			
Tezin Adı	Cemâleddîn Afgânî'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri			

ÖZET

Cemâleddîn Afgânî, öne sürdüğü farklı düşünceleri ile döneminde çok tartışılan bir insandır. Bu yönü ile sonraki yıllarda da birçok araştırmacının nazar-ı dikkatini celp etmiş; hakkında kitaplar, makaleler kaleme alınmıştır. Döneminde çok tartışılan ve tabulara dokunmuş olan Afgânî, ölümünden sonra da İslam dünyasında birçok düşünürün ya rehberi ya da tam karşısındaki adam olmuştur. Onun hakkında bilgi veren kaynaklar, temelde ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı, onun en yakınında bulunan, talebeleri ve yakın arkadaşlarından alınan bilgilerdir. Onlar Afgânî'yi, her anlamda eşi benzeri bulunmaz, Afganistan doğumlu, Hanefi mezhebine mensup bir şeyh olarak anlatmıştır. İlerleyen yıllarda, bunlara bazı Osmanlı Türk aydınları da dâhil olmuştur. Özellikle onun, milliyetçilik konusundaki düşünceleri, tek adamlığa olan itirazı, meşrutiyete olan olumlu bakışı ve içtihat konusundaki ezberleri bozması, Müslüman Türk aydınlarına her daim mihmandar olmuştur. Jön Türkler başta olmak üzere Mehmet Âkif, Mehmet Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet, Mehmet Şemseddin Günaltay, Ahmet Ağaoğlu, Behiç Erkin gibi önemli fikir insanları üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Afgânî ve saydığımız Osmanlı aydınlarından bir kısmını bir araya getiren sebeplerden biri II. Abdülhamid düşmanlığıdır. Onun ihtiyatlı, takipçi ve onlara göre istibdatçı yönetim anlayışına muhalefetlerinde, Afgânî onlar için önemli bir lider olmuştur.

Afgânî'nin karşıtı olan grup ise, Afgânî'nin doğum yeri, mensup olduğu aile ve bağlı olduğuna inandıkları mezhepten yola çıkarak onu eleştirmişlerdir. Doğum yerinin İran, mezhebinin ise Şia olduğu iddiası üzerinden eleştiriler yapmışlardır. Özellikle içtihat kapısı konusundaki düşünceleri, aklı esas alan fikir dünyasının tehlike arz etmesi ve Mutezile mezhebi konusundaki görüşleri eleştirilere neden olmuştur.

Yüzyıllar boyunca özgür yaşamış ama ilerleyen yıllarda Rus esareti altında kimlik kaybı yaşamaya başlayan Kazanlı Müslüman Türkler, yaşanan bu erozyonu engellemek için çözüm yolları aramaya başlamışlardır. Onlara göre yaşanan bu buhranlı dönemleri aşmanın bir yolu vardı. O da millî benliği canlandırmaktı. Bu düşünceye sahip başlıca Kazanlı Türk aydınları, Yusuf Akçura, Rızâeddîn bin Fahreddin, Musa Carullah, İsmail Bey Gaspralı'dır. Bu önemli fikir insanları, Afgânî'nin elli yedi yılı bulan hayatında, içinde Rusya'nın da bulunduğu seyahatlerini ve fikirlerini yakından takip etmiştir. Afgânî'nin, Türk milliyetçiliği ve Kur'an-ı Kerim ile hadislerin günümüz şartlarına göre yorumlanması konusundaki düşünceleri, onlar tarafından Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler için çözüm reçetesi olarak görülmüştür.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

Yazmış oldukları kitaplarda, çıkardıkları gazetelerde ve konuşmalarında, Kazanlı Türklerin millî benliklerini kaybetmemeleri için çok çaba sarf etmişlerdir. Bu çabada fikri anlamda Cemâleddîn Afgânî, faydalandıkları önemli bir şahsiyet olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cemâleddîn, Afgânî, içtihat, Milliyetçilik, Türkçülük, Kazan, Mezhep.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author's	Name and Surname	Mehmet KURU		
	Student Number	18810501026		
		History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Lecturer Hasan Ali POLAT		
Title of the Thesis/Dissertation	The Effect of Cemâleddîn Afgânî on Ottoman and Kazan Turkish Intellectuals			

ABSTRACT

Cemâleddîn Afgânî was a so controversial person with his ideas and different thoughts he expressed at that own time. He is an intellectual attracting the attention of many researchers and different books and articles are written about him with this characteristic feature. Afgânî causing so many discussions, interfering with tabus at that own time will be either a counselor or an enemy of many philosophers understanding the importance of devising in Islamic Worlds after his death. Many sources giving information about him mainly split up two groups. Some of them are the information we get from his closest friends and students. They describe Afgânî as a unique sheik who was born in Afghanistan and a member of the Hanefi sectarian. In the forthcoming years, some Ottoman Turkish intellectuals attended these people. His brave behaviors about Turkish Nationalism, his objections to bossism, his positive views about constitutional monarchy, and his rewriting the history books about Judicial Opinion would be always a guide for these precious intellectuals. He had a deep effect on important intellectuals such as Jon Turks, Mehmet Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet, Mehmet Şemseddin Günaltay, Ahmet Ağaoğlu, Behiç Erkin. What Afgânî and these intellectuals came together was their hostility towards Abdulhamid II. Afgânî was a critical leader for them to oppose Abdulhamid's manners of the rule which is despot, follower, and cautious according to them.

On the other hand, there was another group criticizing about his birthplace, his family, and his sectarian. They started to criticize that he was born in Iran and his sectarian was the Shi'a. Especially, his thoughts about Judicial opinion, his views about mutezile sectarian, and posing a danger of his mental world basing on the mind caused ongoing criticism.

Kazan Muslim Turks living independently for centuries but started to assimilate in the thrall of Russia searched for solutions to prevent this cultural erosion. There was a way to overcome these depressed periods. This way was the revival of national identity. The major Turkish intellectuals adopting this idea were Yusuf Akçura, Rızaeddin bin Fahreddin, Musa Carullah, İsmail Gaspirah. These precious intellectuals who are the precursor believers of Turkish Nationalism followed his opinions and excursions including Russia, too. During Afgânî's whole life, all 57 years of it, his Turkish Nationalism, his interpretation power of the

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

Quran, and hadith according to recent conditions were seen as a solution for Muslim Turks who live in Russia by them. They made a great effort to which the Kazan Turks didn't assimilate with the books they wrote, the newspaper they pressed, and lectures. And Cemâleddîn Afgânî had been an important person they benefited in this effort.

Key words: Cemâleddîn Afgânî, Judicial Opinion, Nationalism, Kazan, Sectarian.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖN SÖZ	xi

GİRİŞ

KONUNUN AMACI, ÖNEMİ, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

1. Konunun Amacı.....	1
2. Konunun Önemi.....	1
3. Konunun Sınırları ve Kaynakları.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMÂLEDDİN AFGÂNÎ'NİN HAYATI

1. Hayatı.....	4
1.1. Doğum Yeri, Eğitimi ve Mezhebi.....	4
1.2. Afganistan ve Hindistan'daki Siyasî Faaliyetleri	5
1.3. İstanbul'da İlk Yılları ve Nübüvvet Meselesi.....	7
1.4. Mısır'daki Faaliyetleri	12
1.5. İngilizler'in Sudan Hanlığı Teklifi.....	14
1.6. İran Şahı Nasuriddin ile İlişkileri.....	16
1.7. İstanbul'a İkinci Gelişi ve Son Yılları	17
1.8. İnancı, Kişiliği, Hedefleri	22
1.9. Dönemin Genel Özellikleri.....	28
2. Eserleri.....	31
2.1. Kitapları	31
2.1.1. et-Ta'likat 'alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-'Akâidil-'Adûdiyye.....	31
2.1.2. Hakikat-i Mezheb-i Neyçerî ve Beyân-i Hâl-i Neyçeriyân.....	31
2.1.3. Risâletü'l-Vâridât fi Sirri't-Tecelliyât.....	32
2.1.4. Tetimmetü'l-Beyân	32

2.1.5.	Hâtrâtü'l Cemâleddîn el-Efgânî el-Hüseynî.....	32
2.1.6.	İslam ve Bilim.....	33
2.1.7.	El-A'mâlû'l-Mechûle.....	34
2.1.8.	Vahdet-i Cinsiye Felsefesi	35
2.2.	Dergileri.....	35
2.2.1.	el-Urvetü'l Vüskâ.....	35
2.2.2.	Ziyâ'ül Hâfikayn	37
2.3.	Makaleleri.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

AFGÂNÎ'NİN FİKİR DÜNYASI

1.	Din ve Sosyalizme Bakışı.....	39
2.	İslam Dinine ve Kur'an-ı Kerime Bakışı.....	43
3.	Kutsal Dinlerin Birbirini Tamamladığı Fikri.....	47
4.	Müslümanlar Neden Geri Kaldı.....	49
5.	Masonlukla İlişkisi.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGÂNÎ'NİN OSMANLI AYDINLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

1.	Milliyetçiliğe Bakışı.....	57
2.	Jön Türkler ve C. Afgânî.....	60
3.	Mehmet Âkif Ersoy ve C. Afgânî.....	64
4.	Mehmet Emin Yurdakul ve C. Afgânî.....	73
5.	Dr. Abdullah Cevdet ve C. Afgânî.....	78
6.	Mehmet Şemseddin Günaltay ve C. Afgânî.....	86
7.	Ahmet Ağaoğlu ve C. Afgânî.....	92
8.	Behiç Erkin ve C. Afgânî.....	107

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGÂNÎ'NİN KAZANLI TÜRK AYDINLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

1.	Yusuf Akçura ve C. Afgânî.....	119
2.	Musa Carullah Bigiyef ve C. Afgânî.....	126
3.	Rızâeddin bin Fahreddin ve C. Afgânî.....	139

4. İsmail Gaspiralı ve C. Afgânî	153
SONUÇ	167
KAYNAKÇA	171
EKLER	187

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
B.evi	: Basımevi
bk.	: bakınız
BEO.	: Bâbîâli Evrak Odası
BCA.	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BOA.	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
bs.	: basım
C.	: Cemâleddîn
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
E.T.	: Erişim Tarihi
HR. İM.	: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR. THR.	: Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemî
hz.	: Hazırlayan
İ.HUS.	: İrade Hususi
K.evi	: Kitabevi
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubu Kalemî
Neşr.	: Neşriyat
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Yay.	: Yayınları
Y.evi	: Yayınevi

y.y.	: Yayınevi yok
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK. BŞK.	: Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzat
Y.PRK. ZB.	: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı
ZB.	: Zabtiye Nezareti Evrakı
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan

ÖN SÖZ

Cemâleddîn Afgânî (1838-1897) yaşam hikâyesi, siyasî ve dini konulardaki düşünceleri nedeni ile üzerinde sert tartışmaların yaşandığı önemli bir kişiliktir. Onunla ilgili kaleme alınanlar incelendiğinde iki soru dikkat çekmektedir. İngilizlere hizmet eden bir insan mı, yoksa ömrünü İslam'ı doğru anlamak ve özellikle Doğu Müslümanlarını işgalci Avrupa devletlerinin zulmünden kurtarmak için büyük fedakârlıklar yapmış değerli biri mi? Bu konuda yapılan araştırmaların çoğu, özel ifadelerle dayanmakta olup, bilimsel gözükmemektedir. Çünkü Cemâleddîn Afgânî hakkında yapılan bir kısım çalışmalarda, Afgânî övülüp göklere çıkarılırken; bir kısım çalışmada ise tam tersine sürekli olarak eleştirilmekte; “dine büyük zararlar vermiş bir insan” olarak gösterilmekte; hatta “zındıklık”la itham edilmektedir. Afgânî ile ilgili bu farklı kanaatler, onu tartışmalı bir şahsiyet haline getirmiştir. Bu çelişkili bilgilerin nedenlerinden biri, onun özellikle İslam dinine bakış açısının, bazı araştırmacılar tarafından bırakılmış olduğu olumsuz etkidir. Dine sonradan giren, hurafe ve bidat olarak tanımlanan bir kısım yanlış uygulamaların dinden çıkartılması şeklinde tarif edilebilecek olan görüşlerine destek verenler ile buna muhalefet edenler, onun bu konudaki düşüncelerini kendilerine göre yorumlayarak, ortaya büyük bir bilgi kirliliğinin doğmasına neden olmuşlardır. Aslında karar verilmesi gereken husus, Afgânî'ye nasıl bakılacağı konusudur. Bir din adamı mı yoksa siyasî bir kişilik mi? Bu çalışmada, onun siyasî faaliyetleri ve bunun bırakmış olduğu tesirler üzerinde durulmasına çalışılmıştır.

Afgânî ile ilgili yapılan her çalışmada, doğru veya yanlış bilgi olabileceği gibi onu yapan araştırmacının haklı veya haksız görüşleri olabilir. Afgânî, yaşamış olduğu yüzyıl itibari ile aksiyon adamıdır. Hakkında doğru karar verebilmek için yaşadığı dönemin genel özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Özellikle onun tarafından kaleme alınmış eserler ile konuşmalarının iyi tahlil edilmesi yerinde bir davranış olacaktır.

Yapılan bu çalışmada, Afgânî'nin hayatı ve fikirleri üzerinde durulmuş, onun çeşitli yerlerde yaptığı konuşmaları, *maddecilere* karşı kaleme aldığı *Dehriyyuna Reddiye (Tabiatçılığın Red)* unvanlı eseri, talebesi Muhammed Abduh ile büyük emek

vererek yayımladığı *el-Urvetü'l Vüska* mecmuası ve hakkında kaleme alınan kitap ve makaleler ele alınmış olup Afgânî'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk aydınları üzerindeki tesirleri hususunda olabildiğince objektif bir şekilde durulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Giriş Bölümünde, konunun amacı, önemi ve sınırları aktarılmış ayrıca faydalanılan kaynaklar ve içerikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci Bölümde, Afgânî'nin hayat hikâyesi ve eserleri üzerinde durulmuş, içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci Bölümde, Afgânî'nin fikri dünyası, sosyalizm ve dinlere bakışı ve masonluk teşkilatı ile olan münasebetleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü Bölümde, Afgânî'nin Jön Türkler, Osmanlı aydınlarından Mehmet Âkif, Mehmet Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet, Mehmet Şemseddin Günaltay, Ahmet Ağaoğlu ve Behiç Erkin üzerindeki tesiri ele alınmıştır. Dördüncü Bölümde ise Afgânî'nin Kazanlı Türk aydınlarından Yusuf Akçura, Musa Carullah, Rızâeddîn bin Fahreddin ve İsmail Bey Gaspıralı üzerinde bıraktığı etkiler üzerinde durulmuştur.

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, konu seçimi ve çalışma süreçlerinde yardımlarını esirgemeyen danışman hocam, bilim insanı Dr. Hasan Ali POLAT'a, yine desteğini gördüğüm Sayın İsmail KÜÇÜKKILINÇ'a, Sayın İsmail HACIHASANOĞLU'na, Sayın Hüseyin Cahit ÖZTEKİN'e ve Sayın Hilmi BİLSİN'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışmam süresince sabrı ile hep yanımda olan sevgili eşime, kızım İkbâl'e ve oğlum Halil Emir'e teşekkür ederim. İyi ki varsınız.

Çalışmadaki kusur ya da eksikliklerin sorumluluğu şahsıma aittir.

Faydalı olması temennisiyle...

Mehmet KURU

Konya-2020

GİRİŞ

KONUNUN AMACI, ÖNEMİ, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

1. Konunun Amacı

C. Afgânî, iki keskin grubu karşı karşıya getiren ender insanlardan biridir. Bir tarafın sürekli olarak eleştirdiği, diğer tarafın ise yere göğe sığdıramadığı bir aksiyon adamıdır. Afgânî'nin düşüncelerini ve Türk aydınları üzerindeki tesirini araştırırken o dönemin şartlarını ve yaşadığı çağın siyasî, sosyal ve ekonomik durumlarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu konu üzerine yapılan incelemede, Afgânî'yi eleştirenlerin birçoğunun onu, dinî düşünce boyutuyla ele aldıkları görülmektedir. Hâlbuki Afgânî'yi daha ziyade siyasal bir kişilik olarak ele almanın daha sağlıklı olacağı bir gerçektir. Zira Osmanlı ve Kazanlı Türk aydınları, kaleme almış oldukları eserlerinde, siyasal anlamda onun fikirlerinden faydalanmışlardır. Eleştirenler ise din ve mezheplerle alâkalı fikirleri üzerinden meseleye yaklaşmışlardır.

Yapılan bu çalışmada bahse konu hatalara düşmeden, olabildiğince objektif davranarak, Afgânî'nin hayatı, düşünceleri, Osmanlı ve Kazanlı Türk aydınları üzerindeki tesirlerinin ele alınmasına çalışılmıştır.

2. Konunun Önemi

C. Afgânî'nin yaşadığı yıllar (1838-1897), Türk-İslam dünyasının “zor zamanları” olarak nitelendirilebilecek bir döneme tesadüf etmektedir. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid liderliğinde denge siyaseti izleyerek hayatta kalmaya çalıştığı; Kazan Türkleri başta olmak üzere Asya'daki Türk topluluklarının, Rus istilâsına maruz kaldığı zor yıllardır. İşte bu çetin evrede, İslam dünyasının tek çatı altında toplanması konusunu kendine dert edinmiş, bu amaçla birçok ülke gezmiş, görüşmeler yapmış, devlet adamlarından itibar görmüş olan bir şahsiyetin, Cemâleddîn Afgânî'nin hayatı ve düşüncelerinin incelenmesi belki de bugün içerisinde bulunulan sıkıntıların çözümüne katkı sağlayabilecek bir perspektif sunabilir.

3. Konunun Sınırları ve Kaynakları

Çalışmada, faydalanılan en mühim kaynaklardan biri Muhammed Mahzûmî Paşa tarafından kaleme alınan *Afgânî'nin Hatıraları* adlı eserdir. Eser, Afgânî'yi destekleyenler ve tenkit edenler nazarında ciddî iz bırakmış mühim bir hatıratır. Afgânî'nin hayatı, yorumları ve fikirleri hakkında mühim bilgiler vermektedir. Afgânî'nin kendisi tarafından kaleme alınan *Dehriyyuna Reddiye*, Abduh ile birlikte yayınladıkları *el-Urvetü'l-Vüska* faydalandığımız birinci elden kaynaklardandır. Nikki Keddie tarafından kaleme alınan ve Alaeddin Yalçınkaya tarafından 1997 yılında Türkçe'ye çevrilen *Cemâleddîn Efgani/Siyasî Hayatı* ve yine onun tarafından kaleme alınan *Afgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri* isimli eserleri de bu "esrarlı" şahsiyetin hayat hikâyesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Muammer Esen'in *Afgânî'nin Kelami ve Felsefî Görüşleri* adlı eser de faydalanılan diğer bir telif eserdir.

Şerif Mardin'in *Türkiye'de Din ve Siyaset* isimli eseri, Behiç Erkin tarafından kaleme alınmış ve vasiyeti üzerine vefatından sonra yayınlanan *Hatırat*'ı, Ahmet Ağaoğlu'nun, *Serbest Fırka Hatıraları* ve Tarık Zafer Tunaya'nın *Türk Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* eserleri faydalanılan değerli eserlerdendir.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu*, Hamdi Mert tarafından kaleme alınan *Musa Carullah Bigiyef, Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri* isimli makalesi, Muammer Esen tarafından kaleme alınan *Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönü ile Afgani* adlı makalesi çalışmada istifade edilen mühim makalelerdendir.

Şamil Kurbanov tarafından kaleme alınan *Cemâleddîn Afgânî ve Türk Dünyası* adlı eserde C. Afgânî'nin Doğu'nun ileri gelenlerine yapmış olduğu tavsiyeler anlatılmakta olup faydalanılan kaynaklar arasında yer almıştır. Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Âkif'in ise *Safahat*'ı, Cemâleddîn Afgânî'nin Osmanlı münevverleri üzerindeki tesirleri ile ilgili istifade edilen eserlerdendir.

Mirkasım Usmanov tarafından kaleme alınan *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi* (XX. Yüzyıl), Ahmet Kanlıdere tarafından kaleme alınan *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki, Kazanlı Yenilikçi Âlimler (3 Kitap Takım)* isimli eserler özellikle Cemâleddîn Afgânî'nin Kazanlı Türk aydınları üzerinde bırakmış olduğu etkiler üzerine önemli bilgiler vermektedir. Çalışmada ilaveten, Ömer Hakan Özalp'in *Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim Rızâeddin Bin Fahreddin*, Kürşad Atalar'ın, *Çağdaş Müslüman Düşünce Sembol Şahsiyetler*, Nadir Devlet'in *İsmail Bey (Gaspıralı)* ve Hakan Kırımlı'nın, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)* gibi özellikle Kazan âlimleri hakkında bilgi veren eserlerden istifade edilmiştir.

Konu üzerine yapılan araştırmada, Enamullah Ahmady tarafından kaleme alınan *Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyası* ve Mohammad Aleem Saaie tarafından kaleme alınan *Afgânistan'da Siyasî Partiler Tarihçesi*, Necmi Uyanık tarafından kaleme alınan *Modernist İslamcı Bir Aydının geleneksel Eğitimci Kurumlarına Bakışı: Medreseler Tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay* isimli tezlerden de olabildiğince istifade edilmiştir.

Çalışma, Afgânî'nin hayatı, fikirleri ve bu fikirlerin Osmanlı ve Kazan aydınları üzerindeki tesirini ortaya koymayı hedeflemektedir ve bu minval üzere sınırlandırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMÂLEDDİN AFGÂNÎ'NİN HAYATI

1. Hayatı

1.1. Doğum Yeri, Eğitimi ve Mezhebi

Cemâleddîn Afgânî, 1838 senesinde dünyaya gelmiştir.¹ Babasının ismi Muhammed bin Safder'dir. İranlılarca Seyid Cemâl Esedâbî (bazen de Hemedânî), Araplarca Şeyh Cemâleddîn Afgânî, Türklerce Cemâleddîn Efendi, Avrupalılarca ise Cemâleddîn Hüseyinî adıyla tanınan ve tarihe Cemâleddîn Afgânî olarak geçen bu Doğu düşünürünün doğum yeri konusunda değişik görüşler mevcuttur. Onu sevip, destekleyenler, adındaki *Afgânî* ifadesine dayanarak bugünkü Afganistan'ın Kâbil yakınlarındaki Es'edabâd'da; sevmeyenler ise İran'ın Hemedan bölgesindeki Esedabâd'da doğup büyüdüğünü bu nedenle de Şîî olduğunu iddia etmişlerdir.²

C. Afgânî'nin İranlı yani Şîî olduğunu ileri sürenler içinde bu konu ile ilgili ciddî çalışmalar yapan *Keddie*, *Huma Pakdamen*, *Elie Keddourie* ve *A. Kudsizade* gibi araştırmacılar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, İran'da Nasıruddin Şah'ın yönetime gelmesi sonrasında kaleme alınan eserlerde de benzer görüşler yer almıştır.³ Bu konuda Nikki R. Keddie, "*İranlı âlimler, Cemâleddîn Afgânî'yi Farisî gibi tanıtmış olsalar da onun lehçesinin Azerbaycan Türkçesine yakın olduğunu saklayamazlardı*"⁴ demektedir. Kurbanov'un eserinde de Afgânî'nin, zaman zaman bunaltıcı bir hâl alan İran baskısından kurtulmak ve Şîî damgası yememek için kendisini Afgan vatandaşı olarak tanıttığı ifade edilmektedir.⁵

C. Afgânî'nin, Afganistan doğumlu Sünnî biri olduğunu söyleyenler arasında sevenleri, talebeleri ve yakınları vardır. *Muhammed Abduh*, *Şekib Arslan*, *Abdülkadir el-Mağribi*, *Muhammed el-Mahzûmî* (*Afgânî'nin Hatıratını yazan şahıs*), *Reşid Rıza*,

¹ Muhammed Mahzûmî Paşa, *Cemâleddîn Afgânî'nin Hatıraları*, çev. Âdem Yerinde, 4. bs, Klasik Yay., İstanbul, 2006, s. 4.

² Şamil Kurbanov, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası*, 2.bs., Doğu K.evi, İstanbul, 2006, s. 33.

³ Taceddin Şimşek, *Cemâleddîn Afgani ve Mücadelesi*, (y.y.), s. 6.

⁴ Nikki R. Keddie, *Cemâleddîn Afgani Siyasî Hayatı*, çev. Alaeddin Yalçınkaya, 2. bs, Bedir Y.evi, İstanbul, 1997, s. 13.

⁵ Kurbanov, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası*, s. 29.

*M. Ferid Vecdi, Edib İshak, Corci Zeydan, Abdurrahman er-Raf'i, el-Akkad, Ahmed Emin, Haydar Bammat, Mahmud Kasım, İranlı yazarlardan Muhammed el-Kazvini, Murtaza Müderris Cihardihi, İbrahim es-Safâi ve Abbas el-Kummi'nin de dâhil olduğu bu grup, Afgânî'nin kendi ifadelerinden yola çıkarak onun Afganistan doğumlu olduğunu dile getirmişlerdir.*⁶ Genel kabule göre Afgânî, Afganistan'a bağlı Esadabâd'da dünyaya gelmiş olup babasının ismi Muhammed bin Safder'dir.⁷

İlk tahsilini babası Muhammed bin Safder'den alan C. Afgânî, ilaveten bölgedeki mühim hocalardan dersler almış, ilim tahsili için seyahatler gerçekleştirmiştir. Afgânî'nin Şîf mezhebine mensup birisi olduğunu kabul edenlere göre, ilk tahsil sonrası babasının isteği ile İran'da tanınmış Şîf âlimlerden mantık, tarih ve tıp ilmi yanında dinî ilimleri de tahsil etmiştir.⁸

1.2. Afganistan ve Hindistan'daki Siyasî Faaliyetleri

C. Afgânî, orta öğrenimini Afganistan'da tamamladıktan sonra kalan eğitimini tamamlamak üzere Hindistan'a gitmiştir. Burada matematik ve hukuk dersleri almış, bir yıl sonra da Hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye geçmiştir. Bu sırada Afganistan emiri Dost Muhammed'in ölümü üzerine gerçekleşen taht kavgasında, yakın dostu Muhammed A'zam'a destek vermiştir. Muhammed A'zam'ın mücadeleden başarı ile çıkması üzerine kısa süre emirin ikinci adamlığını yapmıştır. Muhammed A'zam'ın emirlikten indirilmesi üzerine, iktidarı ele geçiren Şîr Ali Han'ın kendisini rahat bırakmayacağını düşünerek Hindistan'a gitmiştir.⁹

C. Afgânî, politik kişiliği ön planda bir insan olarak, Kâbil'de bulunduğu yıllarda sadece taht kavgaları ile ilgilenmemiş, gazetecilikle de meşgul olmuştur. 1868 yılında, Afganistan tarihinin ilk özel gazetesi olan ve bir sayı çıkan *Şemsu'n-Neha* isimli gazeteyi çıkarmıştır. Aynı yıl, Afgânî öncülüğünde, *Encümen-i Ulemâ* teşkil edilmiş, Afganistan'daki bütün aydınların bir araya getirilmesi

⁶ Şimşek, *Cemâleddîn Afgani*, s. 6.

⁷ Ömer Turan, *İslami Hareketler*, 3. bs., Step Ajans, İstanbul, 2002, s. 36.

⁸ Reşit Rıza, Hayreddin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, 5. bs, İz Yay., İstanbul, 2015, s. 56.

⁹ Mohammad Aleem Saaie, *Afganistan'da Siyasî Partiler Tarihçesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, s. 36.

hedeflenmiştir.¹⁰ Bulunduğu ülkelerin siyasî faaliyetlerine yakın ilgi duyan Afgânî'nin, Afganistan'da da yeni siyasî fikirlerin oluşması ve gelişmesi yönünde yoğun çalışmaları olmuştur.¹¹

Gittiği ülkelerde aksiyoner bir hâlde olan C. Afgânî'ye, ilk zamanlar oldukça fazla hürmet gösterilse de, muhalif çizgisi ve doğru bildiğini çekinmeden söylemesi, tepkileri de beraberinde getirmiştir. Nitekim İngilizler, Afgânî'den Hindistan'ı terk etmesini istemiştir. Halka açık yaptığı sohbetleri ve cesur tavırları sebebiyle kısa zamanda sevilen Afgânî'ye yapılan bu muamele, halk tarafından protesto edilmiş ancak önüne geçilememiştir. Kendisine yapılan bu haksız muameleden dolayı Afgânî, *“Ben Hindistan'a Büyük Britanya Hükümeti'ni ürkütmek için gelmedim. Bugün ne onlara karşı bir isyan çıkaracak ne de politikalarını eleştirecek bir konumdayım. Fakat Büyük Britanya Hükümeti'nin benim gibi zayıf bir ziyaretçiden korkması ve benden daha güçsüz ziyaretçileri engellemesi, Britanya Hükümeti'nin kararsızlığını, güçsüzlüğünü, adaletsizliğini, yönetiminin güvenliği konusundaki endişelerini ve bu uçsuz bucaksız topraklar üzerindeki egemenliğinin gerçekte oralarda yaşayan halklardan çok daha güçsüz olduğunu tescil edecektir”*¹² demiştir. Akabinde, kendisini desteklemeye gelen Müslüman halka dönerek: *“Ey Hindistan halkı! Hakkın şerefi ve adaletin sırrı adına yemin ederim ki milyonlara ulaşan sizler, haminiz İngilizler ve onlar tarafından sizin istiklalinizi yok etmek ve servetinizi tüketmek üzere kullanılan ve silahlandırılan evlatlarınız karşısındaki toplam sayıları on binleri geçmez, sinek olsaydınız, vızıldınız Büyük Britanya'nın kulaklarını sağır eder, uluları olan Bay Gladstone'un kulaklarına ağırlık çöktürürdü. Eğer Allah, siz yüz milyonlarca Hintliyi kaplumbağaya dönüştürse ve siz denize dalıp Büyük Britanya adasını kuşatsaydınız, mutlaka onu okyanusun dibine indirir, sonra da hür olarak Hindistan'a dönerdiniz”* ifadelerine yer vermiştir. Afgânî'nin bu sözleri, orada bulunan halk üzerinde derin tesirler uyandırmış, ahalinin bir kısmı gözyaşlarına boğulmuştur. Konuşmasına devam eden Afgânî, *“Biliniz ki ağlamak kadınlara yakışır. Gaznelî Sultan Mahmûd, Hindistan'a ağlayarak gelmedi. Aksine*

¹⁰ Saaie, **Afganistan'da Siyasî Partiler Tarihçesi**, s. 36.

¹¹ Enamullah Ahmady, **Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s. 16.

¹² Mahzûmî Paşa, **Hatrat**, s. 7.

tam teçhizatlı silah kuşanarak geldi. İstiklâl yolunda ölümü kahramanca karşılamayan bir toplumun hayat hakkı olmaz” diyerek Müslümanların ye’se düşmemelerini öğütlemiştir.¹³

Afgânî, kendisine uygulanan tecrit ve baskılardan dolayı Hindistan’da çok uzun süre kalmayıp hicri 1285 yılında Mısır’a geçmiştir. Hindistan’a geldiği zaman Hint hükümeti, Hintli âlimleri kendisiyle görüş alış-verişi yapmasını men etmiştir.¹⁴

1.3. İstanbul’da İlk Yılları ve Nübüvvet Meselesi

“Acelecî” bir yapısı olan C. Afgânî, İslam dünyasında ıslahat hareketinin başlatılması gerektiğine inanmaktaydı. Hindistan ve Mısır’daki faaliyetlerinden arzuladığı neticeyi elde edemeyen Afgânî, bu sefer fikirlerini anlatabilmek/aktarabilmek gayesiyle hilâfetin başkentine yani İstanbul’a gitmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu maksatla 1869’da İstanbul’a gelmiştir. Sadrazam Âli Paşa, kendisini ziyaret etti. İstanbul’da tanıştığı Tanzimat devri devlet adamları, İslam dünyasında kısa sürede şöhret sahibi olan bu reformist insanın, *Meclis-i Maarif* ve *Encümen-i Dâniş* azalığı gibi dönemin önemli görevlerine gelmesini sağlamışlardır.¹⁵ “*Başta Sadrazam Ali Paşa, Münif Paşa ve Tahsin Paşa olmak üzere Tanzimat’ın reformcu ekibinin Afgânî’yi, Şeyhülislam kanadına karşı Doğu Müslümanlarının temsilcisi olarak takdim ettiği anlaşılmaktadır.*”¹⁶

C. Afgânî’nin İstanbul’a geldiği yıllarda, Osmanlı Devleti’nde her alanda ciddî reformlar yapılmaya başlanmıştır. Bu alanlardan biri de eğitim ve hukuktu. Dönemin iki sadrazamı Âli ve Fuat Paşalar reformların gerçekleştirilmesinde büyük gayret sarf etmişlerdir. Darülfünun eğitim reformlarının bir parçası idi.¹⁷ Afgânî de eğitim reformuna büyük önem vermektedir. Bu bağlamda Afgânî’nin Tanzimat ricali üzerinde kısmen etkisi olduğu üzerinde durulabilir.

¹³ Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 9.

¹⁴ İbrahim Alaeddin ve Diğerleri, “Cemâleddîn Afgani”, Sad. Ali Duman, *Hikmet Yurdu Dergisi*, Yıl 6, C. 6, S. 12, İstanbul, Temmuz – Aralık 2013/2, s. 409.

¹⁵ Şimşek, *Cemâleddîn Afgani ve Mücadelesi*, s. 8.

¹⁶ Alâeddin Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, 2. bs, Sebil Yay., İstanbul, 1995, s. 33.

¹⁷ Şimşek, *Cemâleddîn Afgani ve Mücadelesi*, s. 8.

Tanzimat ricali ile kısmî münasebetleri olan C. Afgânî'nin reformist, yenilikçi düşünceleri, Tanzimatçı devlet adamları ile mücadele halinde olan dönemin Şeyhülislam'ı Hasan Fehmi'nin hoşuna gitmediği gibi, O'nun itibarını yok etmek için "fırsat kollamasına" sebep olmuştur. Afgânî, Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi'nin talebi ile Ramazan ayında Sultan Mahmut Türbesi yanındaki Valide Mektebi'nde halka açık bir konferansında, hayatı ve ihtiyaçları çerçevesinde toplumu canlı bir bedene benzetmiş, felsefeyi ve iddiaya göre nübüvveti sanatlar içerisinde saymıştır. Muhalifler, konuşmanın içerisinde *nübüvvet sanattır* kısmını öne çıkarmak suretiyle Afgânî'yi tenkit etmişler, hatta Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi Afgânî'yi tekfir etmiştir. Aslında Afgânî, konferans öncesinde yeterli düzeyde Türkçeye hâkim olmadığını söyleyerek kendisinden istenilen konuşmayı yapmak istememiş fakat ısrar üzerine Arapça yapmak kaydı ile kabul etmişti. Yazılı bir metin hazırlayarak tasdiki için dönemin Maarif Nazırı Saffet Paşa'ya göstermiş, yazı Nazır tarafından da beğenilmişti.¹⁸

C. Afgânî, bu konferansı Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi'nin isteği üzerine ve meslek edinmenin gerekli olduğu konusunda vermişti.¹⁹ Konuşmasında "*...insan geçimini tıpkı canlı bir vücuda benzeterek, vücutta her organın oynadığı rol gibi her zanaatın günlük hayatta faydalı bir rol oynadığını belirtmişti. Örneğin hükümeti, devletin merkezi olan beyne, demirciliği bileğe, tarımı akciğerlere, denizciliği ayaklara ve diğer zanaatları başka organlara benzeterek konuyu açmıştı.*"²⁰ Afgânî, "*...insanlığın vücudunun bunlardan oluştuğunu, ruh olmadan vücudun yaşayamayacağını, bu vücudun ruhunun ya nübüvvet ya da hikmet olduğunu belirttikten sonra nübüvvetin ilahi bir bağış olup kişinin çabasıyla elde edilemeyeceğini ve Allah'ın onu kullarından dilediğine verdiğini söyler. Hikmet ise düşünme, araştırma ve bilgileri tahsil ile elde edilmektedir. Nebi hatadan masumdur, hikmet sahibi ise hata edebilir ve yanılabilir. Peygamberlik hükümleri Allah'ın ilminden kaynaklanmaktadır. Ona, batıl ne önünden ne ardından erişebilir. Onu kabullenmek ve uygulamak iman gereğidir. Fakat âlimlerin görüşlerine uymak*

¹⁸ Hayreddin Karaman, "Cemâleddîn Afgânî maddesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.10, İstanbul, 1990, s. 457.

¹⁹ Yalçınkaya, **Cemâleddîn Afgani**, s. 191.

²⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 29. bs, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978, s. 237.

hiçbir kimseye farz değildir. Bu görüşler, daha güzel ve daha üstün olması itibariyle benimsenir ve alınır. Ancak hiçbir şekilde şeriata aykırı olmamaları gerektiğini ifade etmişti.”²¹ Yukarıda da belirtildiği üzere muhalifler, bu konferanstan sadece *nübüvvet sanattır* bölümünü almışlar, ardı ardına tenkit yazıları yayınlanmaya başlamışlardı.

C. Afgânî'nin Tahsin Efendi'nin isteği üzerine yaptığı bu konferansın tam metni mevcut değildir. Zaten yapılan tartışmalarda, konuşmanın tamamından daha ziyade *nübüvvet* kısmı ile ilgili idi. Afgânî'nin izinden giden Muhammed Reşid Rıza, Afgânî'nin bu konuşmasıyla ilgili olarak *Târîhu 'l-üstâzi 'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh* adlı eserinde: “*Afgânî, yapmış olduğu uzun konuşmasında, insan geçimini canlı bir bedene benzeterek vücutta her organın oynadığı rol gibi her sanatın günlük hayatta faydalı bir rol oynadığını belirtmiştir. Örneğin iktidarı idare ve tedbirin merkezi olan beyne, demirciliği bileğe, tarımı ciğerlere, denizciliği ayaklara ve diğer sanatları başka organlara çok güzel bir şekilde benzeterek konuyu anlatmıştır. Sonunda insanlığın saadet vücudunun bunlardan oluştuğunu, ruh olmadan vücudun yaşayamayacağını, bu vücudun ruhunun ya nübüvvet ya da hikmet olduğunu belirttikten sonra nübüvvetin ilahi bir bağış olup kişinin çabasıyla elde edilemeyeceğini ve Allah'ın onu kullarından dilediğine verdiğini, peygamberliği kime vereceğini Allah'ın bildiğini söylemiştir. Hikmet ise düşünme, araştırma ve bilgileri tahsil ile elde edilmektedir. Nebi hatadan masundur, hikmet sahibi bilge ise hata edebilir ve yanılabilir. Peygamberlik hükümleri Allah'ın ilminden kaynaklanmaktadır. Ona, batıl ne önünden ne ardından erişebilir. Onu kabullenmek ve uygulamak imanın gereği ve farzdır. Ama âlimlerin görüşlerine uymak hiçbir kimseye farz değildir. Bu görüşler, daha güzel ve daha üstün olması itibarıyla alınıp benimsenir. Ancak hiçbir şekilde şeriata aykırı olmamaları gerekir*” diyerek O'nun sözlerine açıklık getirmeye çalışmıştır. O dönemde Maarif Nazırı olan ve Afgânî'nin yazmış olduğu konferans metninin ön incelemesini bizzat yapan Saffet Paşa, daha sonraları konu ile ilgili Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu raporda Afgânî'nin o konuşmasında yanlış anlaşıldığını, kastının bu olmadığını söylemiştir.²²

²¹ Karaman, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 457.

²² Mohammad Ajmal Hanif, **Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî'nin İslam ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 14.

C. Afgânî aleyhine yapılan saldırılar sonrasında da devam etmiştir. Israrlar neticesi vermiş olduğu bir konferanstaki ifadelerinin kasıtlı olarak çarpıtıldığını, gayesinin asla bu olmadığını söylemiş ve zerre kadar şeriata aykırı bir iş yapmadığı halde “kâfir”likle suçlandığını belirtmiştir. Afgânî, “*Onlar, beni tekfir ettiler. Ben de onlara İbn Sina’nın kâfirlikle suçlandığı zaman söylediği: ‘Beni tekfir etmek öyle kolay bir lakırdı değildir. Benim imanımdan yüksek bir iman yoktur. Dünyada benim gibi olan bir başkasına kâfir demeyecekler mi? O halde bütün dünyada Müslüman yok demektir’*” kütasıyla cevap verdim²³ demiştir. Kendisine yöneltilen ithamlardan biri de dinin temel değerlerinin ayaklar altına alınmasına sebep olduğu hususudur. Bu hususta Afgânî: “*Bundan büyük bir yanlış olamaz; dine bağlı olan bir kimsenin fiilleri, diyanetin değeriyle ilgili değildir. Her içtimai heyet, siyasî ve manevi kuvvetlere muhtaçtır; bu iki kuvvet, bir hedef için hazırlanmıştır. Bunlardan birinde bir hanel gelmesi mümkündür; bu durumda onu ıslah etmemiz, onun kusurlarını ve kötülüklerini iyi anlamamız gerekir. Böylece onu yeniden aslına döndürmüş oluruz. Kudret ve nüfuz, insanların kötülüğünü arttırmak için değil, ortadan kaldırmak içindir. Kudret ve nüfuz, halka huzur sağlamak içindir*”²⁴ diyerek tepkisini göstermiştir.

Aradığı fırsatı bulan ve onu bu noktadan sıkıştıracağını düşünen Şeyhülislam Fehmi Efendi, vaizlere bir genelge yayınlayarak, C. Afgânî’nin, İslam’a uymayan yanlış düşünceleri nedeniyle uyarılmıştır. Afgânî, kendisine yöneltilen ithamlara cevap vermek ve ifadelerine açıklık getirmek arzusunda olmuştur. Sorun o kadar büyümüştür ki artık devletin tepesinden yani Sadrazamlık makamından emir çıkmayınca çözülemeyeceği anlaşılmış, Afgânî’nin içine düşmüş olduğu bu durum ve onun üzerinden kendine yapılan saldırılar Sadrazam’ı fevkalade müteessir etmiştir. Âli Paşa, kendini ve Afgânî’nin hayatını korumayı amaçlamıştır. Bu çerçevede şimdilik Afgânî’nin İstanbul’dan ayrılması, ta ki bu işler unutulup ve konu yatıştırıldıktan sonra tekrar dönmesi arzulanmıştı. Bazılarına göre ise, Âli Paşa’nın amacı, mevcut Şeyhülislam’ı zaman içerisinde gözden düşürüp yerine çok güvendiği Cemâleddîn Afgânî’nin gelmesini sağlamaktı. Ancak dönemin Şeyhülislam’ı Hasan

²³ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani*, s. 452.

²⁴ Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgani*, s. 17.

Fehmi Efendi bu durumu fark etmiş ve erken davranmıştı. Nihayet Sadrazam, Cemâleddîn Afgânî'ye dedikoduların bitmesi, ortamın sakinleşmesi için kısa bir süre İstanbul'dan ayrılmasının uygun olacağını söylemiştir. Afgânî haklı olduğuna inandığı bir konuda adeta yenik duruma düşürülmesine çok kızmış fakat Sadrazam'ın talebini de dikkate alarak 1871 yılında Mısır'a gitmiştir. Anlaşılan o ki Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin içine düştüğü şüpheler, Afgânî'yi kâfir ilân etmesine sebep olmuştur. Nitekim Hasan Fehmi Efendi, cami imamlarını ve ileri gelen âlimleri etkileyerek fikrinin doğruluğunu ispatlamaya çalışmış ve halkı Afgânî aleyhine kışkırtmıştır.²⁵

Bu konu ile ilgili olarak Mehmet Âkif "*Afgânî'nin peygamberlik konusunda söylemiş olduğu sözler bundan ibaretti. Bu görüşlerde aslında İslam âlimleri tarafından sabit olan hakikate tamamıyla mutabık olduğu halde Şeyhülislam, Afgânî'den intikam almak için, "Afgânî peygamberlik bir sanattır" diyor propagandasını çıkardı, bunu teyit için de nübüvveti sanayi'e dair irâd ettiği bir nutuk da zikretti dedi*"²⁶ diyerek Afgânî'nin yanlış cümleler sarf etmediğini söylemiştir. Mehmet Âkif'in, Cemâleddîn Afgânî ile ilgili düşünceleri çalışmanın ileriki bölümlerinde tafsilatlı olarak ele alınacaktır.

Hasan Fehmi Efendi, ileride II. Abdülhamid döneminde sadrazam olacak olan Saffet Paşa'nın oğlu Refet Bey'e yazdığı bir mektupta, Tahsin Efendi'nin değişik yerlerde sarf ettiği sözlerinden dolayı görevinden alındığını, C. Afgânî'nin ise sanatları ikiye ayırıp peygamberliği de birinci sınıf sanatlardan saydığı için Meclis-i Maarif üyeliğinden çıkarıldığını yazdığı görülmüştür.²⁷ Nübüvvet sanattır tartışmalarının yaşandığı Darülfünun ise bu olaydan bir yıl sonrasına kadar açık kalmış akabinde kapanmıştır. Afgânî, İstanbul'dan ayrılırken kendisini uğurlamaya gelenlere "*Milletler, ne din olmadan ne de devletsiz baki olmaz. Ama dinin hurafelerden, devletin de, istibdadçı yöneticilerden kurtulması gerekir. Bunun için*

²⁵ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani*, s. 454.

²⁶ Yalçınkaya, *Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, s. 58-60.

²⁷ Keddie, *Cemâleddîn Afgani Siyasî Hayatı*, s. 89.

*düzenlemeler gereklidir ve kanun Sultan'ın iradesi ile değil halkın hür iradesiyle oluşur*²⁸ demiştir.

C. Afgânî'nin İstanbul'dan ayrılmadan önce söylemiş olduğu son sözleri, millî irade hususundaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu ifadeler, İslam dünyasında halk iradesine dayanan yönetim anlayışının ilk ve en önemli tezahürü olarak değerlendirilebilir.

1.4. Mısır'daki Faaliyetleri

Sadrazam'ın talebini de dikkate alan C. Afgânî, Mart 1871'de Mısır'a geçmiştir.²⁹ Bir müddet dinlenmek için gittiği Mısır'da talebe ve sevenlerinin ısrarı, Riyad Paşa'nın isteği ile Afgânî'ye bin kuruş maaş bağlanmış, ayrıca şahsına ev tahsis edilmiştir. Bu maaş, bir iş karşılığında kendisine verilmemişti. Zaman içerisinde pek çok talebe etrafında toplanarak ilminden istifade etmeye başlamış, talebelere siyasî mevzular başta olmak üzere pek çok konuda bilgiler aktarmıştır. Afgânî'nin evi adeta okul halini almıştır. Derslerine iştirak eden talebelerine ders dışında millî duygular ve özgür düşünceleri aşılamaya çalışmıştır. Ayrıca talebelerinin akıllarını kullanmalarını da öğütlemiştir.³⁰ Mısır'daki hayatı boyunca el-Ezher'de hatta kahvehaneler gibi yerlerde dahi dersler vermiş, ahaliyi aydınlatmaya çalışmıştır.³¹ Yine Mısır'da çıkan gazetelere makaleler yazmıştır. Anlaşılan o ki Afgânî, fikirlerini aktarabilmek için öncelikle ilmî yönünü kullanmakta akabinde siyasî konularda fikirlerini aktarmakta idi. Cemâleddîn Afgânî, el-Ezher'e ara sıra gitmiş, genel itibarıyla sohbetlerini ve derslerini kendi evinde vermeye gayret etmiştir. Yanına gelenlere felsefe ve dinî konularda dersler vermiştir. Özellikle edebiyat ve felsefe derslerine ağırlık vererek bu alanda Mısır'da yeni yüzlerin ortaya çıkmasını arzulamıştır.³²

C. Afgânî, Mısır'da bulunduğu dönemde, Hidiv İsmail Paşa'nın politikalarının yanlış olduğunu, Mısır'ı borç batağına soktuğunu ve bu yüzden

²⁸ Mahzumi Paşa, *Hatırat*, s. 28-30

²⁹ Ahmady, *Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyası*, s. 17.

³⁰ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgânî*, s. 413.

³¹ Karaman, "Cemâleddîn Afgânî", s. 458.

³² Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgânî*, s. 413.

Mısır'ın geleceğinin tehlikede olduğunu ifade etmiştir. Hıdiv'in ölümünden sonra oğulları arasındaki rekabette Tefvik Paşa'nın tarafını tutmuş, Tefvik Paşa'nın iktidarı ele geçirmesinden sonra da doğru görmediği her şeyi eleştirmeye devam etmiştir. Bu durumdan hiç de hoşlanmayan Hıdiv Tefvik Paşa, Afgânî'yi görüşmek için davet etmiş ve görüşmede ona “*Halkın cahil olduğunu ileri sürerek bu gibi faaliyet ve yenilikler için henüz erken olduğunu söylemiştir.*” Afgânî ise tam tersine Hıdiv'e, kurulacak bir meclis yoluyla halkın yönetime katılmasına fırsat vermesi gerektiğini savunmuştur. Bu fikirleri nedeni ile hıdiv hükümeti çıkardığı bir kanunname ile Afgânî'nin, üyeleri arasında gençlerin de bulunduğu bir cemiyetin başkanı olduğunu ve bu cemiyet vasıtası ile zararlı faaliyetlerde bulunulduğunu gerekçe göstererek Mısır'dan çıkarılmasını istemiştir. Böylece Afgânî, sekiz sene kalabildiği Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.³³

C. Afgânî'nin Mısır'daki en sadık talebesi Muhammed Abduh (1849-1905) olmuştur. Abduh'un Afgânî hakkındaki “*Peygamber'in dışında insanlara verilen akli yetenekte, O'ndan daha üstün dehaya sahip olan kimse çok azdır desem mübalağa yapmış sayılmam*”³⁴ sözleri bunun en güçlü delili olmuştur.

³³ Karaman, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 458.

³⁴ Şimşek, **Cemâleddîn Afgani**, s. 8.

1.5. İngilizler'in Sudan Hanlığı Teklifi

Afgânî, Mısır'dan 1879'da ayrılıp Paris'e gitmiştir. Paris'te talebesi Muhammed Abduh ile beraber *el-Urvetü'l-Vüskâ* adında Arapça bir mecmua çıkarmıştır.³⁵ Mecmua, özellikle Doğu Müslümanlarına karşı yürütülen sömürgeci politikaları yüksek sesle reddetmekteydi. Tam da bugünlerde *Sudanlı Mehdî Muhammed Ahmed* isyanı ile Sudan'da karışıklıklar başlamıştır. Mehdî Muhammed isyanı, İngilizler için müthiş bir fırsat olmuş, Sudan'ı bahane ederek Mısır'ın iç işlerine daha fazla karışmaya başlamışlardır. Fransa'ya geçen Afgânî, sürgünde bulunan talebesi ve yakın arkadaşı Muhammed Abduh'u da yanına çağırıp, *el-Urvetü'l-Vüskâ* Cemiyeti'ni kurmuş ve aynı adla dergi çıkarmıştır. Dergiyi, abonelerine ücretsiz olarak dağıtmıştır.³⁶

Afgânî, *el-Urvetü'l-Vüskâ*'da Sudan mevzuunda yapılan hatalar ile ilgili yazılar kaleme almış, İngilizleri sert bir dille uyarmıştır.³⁷ Konu hakkında kaleme alınan yazılara kayıtsız kalamayan İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, 1882 yılında Sudan'daki *Mehdî Muhammed Ahmed* meselesinin çözülmesi için Afganî ile görüşmek istemiş ve onu Londra'ya davet etmiştir. Afgânî Salisbury ile gerçekleştirdiği görüşmede İngilizlere, konun çözümü ve yanlış politikaları hakkında düşüncelerini ifade etmiştir.³⁸

İngiltere Başbakanı ile yapılan bu görüşmede, Afgânî'yi dinleyen Salisbury ona şu öneride bulunmuştur: “*Şüphesiz Britanya senin gücünü biliyor ve görüşünün değerini takdir ediyor. Bizler, İslam ülkeleriyle olan ilişkilerimizi, şartlar elverdiği ölçüde, sevgi ve dostluk esasına göre yürütmek istiyoruz. Kısacası, Sudan'daki Mehdî fitnesinin kökünü kazıman ve orada Britanya'nın uygulayacağı ıslahatları gerçekleştirmen için seni Sudan Sultanı yapmayı düşündük.*” Salisbury'nin bu teklifine Afgânî'nin verdiği tarihi cevap şu şekilde olmuştur: “*İlginç bir öneri, bundan daha saçma bir politika olamaz! Lord hazretleri! Siz Sudan'a hâkim oldunuz*

³⁵ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 22-23.

³⁶ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 26-28.

³⁷ Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, **Urvetü'l Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi**, çev. İbrahim Aydın, 4. bs., Bir Yay., İstanbul, 1987, s. 311-317.

³⁸ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 29-30.

mu ki beni oraya sultan olarak göndermek istiyorsunuz? Dolayısıyla Mısır Mısırlıdır. Sudan da Mısır'ın bir parçasıdır. Bu konudaki yegâne hak sahibi yüce Halife Sultan II. Abdülhamid hâlâ hayattadır. O, İslam dünyasında ve kendisine bağlı bölgelerde her türlü güçlüğü ortadan kaldıracak maddi ve manevi ordulara sahiptir.” Afgânî devamla şöyle demiştir: “Britanya'nın ve büyük devlet adamlarından Lord hazretlerinin dikkatlerini, İrlanda'ya ve bağımsızlık isteği yolunda çektiği türlü sıkıntılara çekmek isterim. Böylece belki kendi ülkelerinde gerçek islahatı gerçekleştirme imkânını yakalarlar. Niçin onların taleplerine cevap verip durumlarını düzeltmiyorsunuz? Hâlbuki onlar size şah damarınızdan daha yakındır. Ayrıca sizinle onlar arasında, Mısır, Sudan gibi Doğu ülkelerinde sahip olmadığınız ortak özellikler bulunmaktadır.”³⁹ Afgânî'nin bu cevabından oldukça rahatsız olan Lord Salisbury, mecmuanın Mısır'da yasaklanmasını sağlamış fakat etkisini bir türlü engelleyememiştir. Mecmuanın yayın hayatı kısa sürmüş, on sekiz ayda on sekiz sayı çıkarılabılmıştır. *el-Urvetü'l-Vüskâ*'nın amacı, Mısır ve Hindistan'da İngiltere'nin siyasî etkisine son vermek, ona karşı var gücü ile mücadele etmektir. Hedeflediği Büyük İslam Birliği'ni sağlamak için zaman zaman strateji değişikliği yapan Afgânî, Rusya'nın Orta Asya'daki etkisini azaltmak amacı ile bölgede bulunan Müslümanların İngilizlerle beraber hareket etmeleri gerektiği fikrini ortaya atmıştır.⁴⁰

Afgânî, davet üzerine İran'a gitmiş; burada da yönetim anlayışının yanlışlığını dile getirerek Müslümanları uyandırmanın ve yönetime ortak etmenin gerekliliğini savunmuştur. Ama İran Şah'ı Afgânî'nin bu düşüncelerinden hiç hoşlanmamış, çıkan anlaşmazlık ve fikir ayrılıkları nedeni ile İran'dan da ayrılmak zorunda kalmıştır. Akabinde Rusya'ya geçen Afgânî, bu sefer de tam tersi bir görüşle İngilizlere karşı Doğu Müslümanları ile Rusların ittifak yapmasını savunmuştur. Hatta daha da ileri giderek *Rusya-Osmanlı-İran-Afganistan* ittifakının Hindistan'a ortak saldırı yapmasını önermiştir. Bu önerisi de diğeri gibi kabul görmemiş ve ondan ülkeyi terk etmesi istenmiştir.⁴¹

³⁹ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 30-31.

⁴⁰ Turan, **İslami Hareketler**, s. 37-38.

⁴¹ Turan, **İslami Hareketler**, s. 38.

1.6. İran Şahı Nasuriddîn ile İlişkileri

Rusya'dan ayrılmak zorunda kalan Afgânî, bir müddet Münih'te kalmıştır. Münih'te, daha önce fikir ayrılığına düştüğü ve bu yüzden ülkeyi terk ettiği İran Şahı Nasuriddîn ile görüşüp, onu daveti üzerine İran'a dönmüştür.⁴²

İran Şah'ı ile geçmişte yaşamış olduğu tüm anlaşmazlıkları çözen Afgânî, ülke yönetiminde görmüş olduğu bozukluklar ve bunların çözümleri konusunda reform önerilerini Şah'a sunmuştur. Ancak Afgânî'nin radikal görüşleri, ülkenin sadrazamı Mirza Ali Aşgâr Han tarafından reddedilmiş ve İran Şah'ını da ikna etmiştir. Durumun farkına varan ve hayatının tehlikede olduğunu düşünen Afgânî, Avrupa'ya gitmek için izin istemiş ancak kendisine bu izin verilmemiştir. Bunun üzerine İran'a ait bir bölgede bulunan ve dinî özelliğinden dolayı her türlü saldırıdan korunan Şah Abdülaziz Türbesi'ne sığınmıştır. Yedi ay boyunca oradan ayrılmamıştır. Sonunda Şah, her şeyi göze alarak beş yüz askerle türbenin dokunulmazlığını da dikkate almayarak Afgânî'nin oradan alınıp yurtdışına çıkarılmasını sağlamıştır.⁴³ İran'dan çıkarılan Afgânî, Londra'ya gitmiş, İran Şah'ı ve yönetimi aleyhine faaliyetlere başlamıştır. Londra'da bulunduğu dönemde, Şah aleyhine sürekli olarak yazılar kaleme almış, Şîî ulemaya mektuplar göndererek, Frenklerin her anlamda ülkede etkin olduğunu ve bunun önlenmesinin yegâne yolunun da, onların yolundan giden Şah'ın, Şîî ulema tarafından tahttan hâl edilmesi olacağını ifade etmiştir.⁴⁴ Bu mektuplar işe yaramamış, mevzu Şah'ın kulağına kadar gitmiştir. Hatta Şah'ın, II. Abdülhamid'den Afgânî'yi İstanbul'a çağırıp göz hapsine almasını da istediği iddia edilmiştir.⁴⁵ Şah ile mücadelesini her alanda sürdürmek isteyen Afgânî, İran'da tütün tekelinin İngiliz şirketine tamamen devredilmesini önlemek için 1890 yılında bir protesto hareketinin başlatılmasını sağlamıştır. Dönemin büyük Şîî müçtehidî Mirza Hasan Şîrâzî'nin desteğini almak için ona mektup yazıp, "*tütün kullanmanın haram olduğuna dair*" fetva da almıştır. Bu fetva

⁴² Turan, **İslami Hareketler**, s. 41.

⁴³ Keddie, **Cemâleddîn Efgani Siyasî Hayatı**, s. 386.

⁴⁴ BOA., Y. PRK. BŞK., 81/43 [H. 29.12.1327].

⁴⁵ Sidar Ergül, "Cemâleddîn Afgânî ve Fikirleri", **SDAM**, S.5, İstanbul, 2019, s. 14.

halk üzerinde etkili olmuş, artan protestolar üzerine bir İngiliz şirketi tarafından işletilen tütün işletmeleri millî hale getirilmiştir.⁴⁶

1.7. İstanbul'a İkinci Gelişi ve Son Yılları

Afgânî'nin İstanbul'a ikinci gelişinden önce İran'dan Şah ile problemleri olarak ayrıldığı altını çizmek gerekmektedir. İran'da yaşadığı sorunlu günlerden sonra Londra'ya giden Afgânî, Londra'da iken Sultan II. Abdülhamid tarafından 1893 yılında İstanbul'a çağırılmıştır. Sultan, Panislamizm politikası üzerinde Afgânî'nin büyük tesirinin olacağını düşünmüş ve Nasuriddîn Şah'a karşı şiddet kampanyasına devam edeceği ümidini beslemiştir. Böylelikle imparatorluk dışındaki Müslümanların, Halife Sultan'a olan bağlılığı arttırılması hedeflenmiştir. Ayrıca Afgânî'den İslam dünyasının güçlendirilmesi yönünde tavsiyeler alınabilir, danışmanlık istenebilirdi.⁴⁷

C. Afgânî'nin "*Nübüvvet sanattır*" iddiasını içeren konuşması ile ilgili II. Abdülhamid'in görüşlerini Cevdet Paşa etkilemiş olabilir. Nitekim Cevdet Paşa, Cemâleddîn Afgânî ile bizzat görüşmüş ve tepkilere sebep olan konferans metnini de okumuştur. Konu ile ilgili olarak, Sultan II. Abdülhamid'e de sunduğu bilgi notunda konunun yanlış anlaşılardan ibaret olduğunu, Afgânî'nin suçlu olmadığını söylemiştir.⁴⁸ İhtiyatlı bir kişiliğe sahip olan Sultan II. Abdülhamid, onun hakkında kendine has yöntemlerle [jurnaller vasıtasıyla] bilgi edinmeye çalışmıştır. 1 Aralık 1891 tarihli bir belgede, hedefi için sürekli politika değişikliği yapan Afgânî'nin, İngilizler tarafından himaye edilen bir Arap hükümeti kurabilmek için faaliyetlerde bulunduğu bilgisi Saray'a iletilmiştir.⁴⁹ II. Abdülhamid, Afgânî'yi İstanbul'a davet etmiş, Afgânî de İslam halifesine yakın durmaya çalışmış, hatta daha İstanbul'a gelmeden evvel Sultan'a mektuplar yazmış, Büyük İslam Birliği davası için yardım edebileceğini defalarca dile getirmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 39.

⁴⁷ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgânî*, s. 123.

⁴⁸ Karaman, "Cemâleddîn Afgani", s. 464.

⁴⁹ *BOA., Y. PRK. ZB.*, 9/44 [19 Teşrinisani 1307].

⁵⁰ Karaman, *Cemâleddîn Afgani*, s. 423.

İstanbul'a gelen Afgânî'ye "Afganistan ulemasından olup, Dersaadet'e celbedilmiş olan Cemâleddîn [Efgani] Efendi'nin bir memuriyete tayinine kadar hazineden yedi bin beş yüz kuruş maaş tahsisi"⁵¹ kararı ile maaş bağlanmıştır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine, Nişantaşı'nda Maarif Nazırının biraderi Cemil Bey'e ait olan ev, iki bin liraya pazarlık sonucu satın alınmış⁵², ayrıca ulaşım için araba ve at verilmiştir. Anlaşılan o ki ilerleyen zamanlarda Afgânî'ye Padişah tarafından durumuna uygun bir resmî görev verilmesi de düşünülmüştür. Ayrıca saraydan bir cariye ile evlendirilmek istendiye de Afgânî bunu kabul etmemiştir.⁵³

Afgânî kısa zamanda âlim, edip ve siyasîlerden oluşan yeni bir çevre edinmiştir. 1894'te II. Abdülhamid'in isteğiyle gerek İslam birliği ve gerekse Sünnî ve Şîî Müslümanlar arasındaki ihtilafları yok etme adına çalışmalar yapmıştır. Bu amaçla dünyanın dört bir tarafında bulunan devlet başkanları başta olmak üzere kanaat önderlerine mektuplar yazmış ve cevaplar almıştır. Ancak özellikle Hindistan ve Afganistan'daki faaliyetler, İngilizlerin pek hoşuna gitmemiştir.⁵⁴

C. Afgânî'nin, II. Abdülhamid ile uyum içerisinde yürüttüğü bilinen tek aktivitesi bu iştir. Yazdığı mektuplar ile İslam birliğini desteklemekle kalmamış, mücadelesini de devam ettirmiştir. Ancak II. Abdülhamid, İran hükümetinin İstanbul'a şikâyetlerde bulunması üzerine, Afgânî'nin Şah'a yönelik faaliyetlerini yasaklamıştır.⁵⁵ II. Abdülhamid ile Afgânî arasındaki ilişki bu dönemden itibaren bozulmaya başlamış hatta Afgânî İstanbul'dan kaçmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur.⁵⁶

1895'te Mısır Hidiv'i Abbas Hilmi Paşa İstanbul'a gelmiş ve Afgânî'yi görmek istemiştir. Ancak buna izin verilmemiştir. Bu nedenle Afgânî, Hidiv ile gizli

⁵¹ BOA., BEO., 176/13184 [14 Mart 1309].

⁵² BOA., İ. HUS., 13/4 [6 Haziran 1309].

⁵³"Sultan II. Abdülhamid'in kendisine Yıldız Saray'ından güzel bir cariye evlenmesi için göndereceği bildirildi. Ama Afgânî bundan imtina etti ve tuhaf bir sözle teklifi reddetti. "İşte bu, babamın bana karşı işlediği cinayettir. Bense kimseye karşı cinayet işlemedim." bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 80.

⁵⁴ Karaman, "Cemâleddîn Afgani", s. 459.

⁵⁵ Keddie, **Cemâleddîn Efgani Siyasî Hayatı**, s. 384; "Hatta Sultan II Abdülhamid ile yapmış olduğu görüşmede Sultanın nazik bir şekilde İran Şah'ını eleştirilerini bitirmesi yönündeki istediği üzerine elindeki tesbihi avuçları içine toplamış yüksek sesle "Müminlerin emirinin işaretine uyarak şu andan itibaren ben Nasuriddîn affettim" demiştir. Bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 40.

⁵⁶ Keddie, **Cemâleddîn Afgânî Siyasî Hayatı**, s. 390.

bir görüşme gerçekleştirmiştir. Sultan'ın ajanları durumu bildirdiklerinde, akıllara Hidiv'i Afgânî ile bir Arap hilâfet devletini gerçekleştirme düşüncesi gelmiştir. Bu düşünce o dönem için tartışılan bir durumdur.⁵⁷ Bu gelişmeler üzerine Afgânî, II. Abdülhamid tarafından göz hapsine alınmıştır. Afgânî'nin aynı yıl İstanbul'a gelen İngiliz arkadaşı Wilfrid Blunt, onun artık II. Abdülhamid tarafından kabul edilmediğini ve Sultan'ın hafiyeleri tarafından çok sıkı takip edildiğini yazmıştır.⁵⁸

1895'te kendisine yapılan sıkı takibattan bunalan Afgânî, Sultan'a "*Huzura kabul edilmediği için çok üzüldüğünü, hakkında yapılan dedikodulardan mutsuz olduğunu ve bu nedenle İstanbul'dan ayrılmak istediğini*" içeren yazılı bir başvuruda bulunmuştur.⁵⁹ İstanbul'dan ayrılmak için Sultan'dan olumlu cevap alamayan Afgânî, Sir Philip Currie'in İngiliz Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye yazdığı mektupla, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden İngiliz pasaportu alma girişiminde bulunmuştur. Lakin Cemâleddîn Afgânî'nin geçmişteki İngiliz aleyhtarı faaliyetleri nedeni ile onun İstanbul'dan kaçmasına yardımcı olmamışlardır. 1896 yılında İran Şahı'nın öldürülmesi ve öldüren kişinin yani Mirzâ Rızâ Kirmânî'nin Afgânî'nin öğrencisi olması, üstelik suikast sırasında Afgânî'nin ismini söylemesi, suikastın Afgânî tarafından planlandığı hissini uyandırmıştır. Zira çoktan beri yüksek sesle muhalefetini dile getirmesi de bunun kanıtı sayılmıştır. Aslında Afgânî'nin suikast ile ilgisi olduğunu ispatlayacak herhangi bir kanıt yoktur. Sadece Afgânî'nin "*Zalimi öldürmek gerekir*"⁶⁰ gibi bir sözünden yola çıkılarak onun müritleri tarafından yapıldığına inanılmıştır. Suikastın ardından İranlı yetkililer, Afgânî'yi suçlamış ve kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir. Fakat Sultan II. Abdülhamid buna izin vermemiş ve onu göz hapsinde tutmaya devam etmiştir.⁶¹

C. Afgânî'nin II. Abdülhamid hakkında çok karışık duygulara sahip olduğu söylenebilir. Bir yandan onu devrinin en büyük devlet adamı olarak ifade ederek, saygı göstermiş bir yandan da onun en büyük hatasının korkaklık olduğuna

⁵⁷ Musa Carullah Bigiyef, "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 110, İstanbul, 1997, s. 111.

⁵⁸ Keddie, *Cemâleddîn Afgânî Siyasî Hayatı*, s. 390.

⁵⁹ *BOA., Y. EE.*, 9/20, [H. 6.4.1327].

⁶⁰ Kurbanov, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası*, s. 103.

⁶¹ Keddie, *Cemâleddîn Afgânî Siyasî Hayatı*, s. 398.

inanmıştır. Talebesi olan Mahzûmî Paşa tarafından kaleme alınan *Hatırat*'ta “*Maalesef büyük adamların büyük eksiklikleri oluyor. Hükümdarın en büyük eksikliklerinden biri de korkaklıktır*”⁶² demiştir.

Yine *Hatırat*'ta II. Abdülhamid'i, siyasetin inceliklerini bilen, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki amaçlarını öngören, oluşabilecek her türlü tehlike için planları olduğunu gördüğünü ifade etmiştir. Onu dehşete düşüren şeyin ise, Avrupalı devletlerin bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmedikten sonra devlete zarar veremeyeceğine olan inancı ve bunun olmaması için Hükümdarın hazırlamış olduğu planlardır. Bu yönleri ile hükümdarı öven bir insanın, onu korkaklıkla suçlaması da kendi içinde tezatlar barındırmaktadır. Tüm bu dengeleri gözetmek ve devleti ayakta tutabilmek korkaklığı değil olsa olsa ihtiyatı getirir. İlk zamanlar çokça takdir ettiği II. Abdülhamid'e, şahsına uygulanan sıkı takibattan sonra muhalefet etmeye başlamıştır.

Talebesi ve yakın dostu olan Muhammed Abduh'dan farklı olarak siyaset yolunu seçmiş olan Afgânî, hayatının son döneminde her ne kadar pişman olacaksa da⁶³ özellikle İran'da bulunan taraftarlarına mektuplar yazmıştır. Afgânî, 1897 yılında İstanbul'da çenesinde günden güne büyüyen kanser sebebiyle, Viyana'da tedavisinin yapılması için II. Abdülhamid'den izin istemiştir. Bu isteği kabul etmeyen II. Abdülhamid, onun tedavisi için elinden geleni yapmıştır. Ülkenin ileri gelen doktorları Afgânî'yi muayene etmişlerdir. Önce çenesindeki kanserin ilerlemesini durdurmak için, altı dişini çekmişler ama istenilen sonuç alınamayınca ikinci bir müdahale yapılmıştır. 9 Mart 1897'de yapılan tüm müdahalelere rağmen Afgânî, İstanbul'da hayatını kaybetmiştir. Cenazesi evinin bulunduğu Nişantaşı'ndaki konaktan kaldırarak, Şeyhler Mezarlığı'na defnedilmiştir. Öldürüldüğünü iddia edenler olsa da genel kanı eceli ile öldüğüdür. Yeğeni olduğunu iddia eden Mirza Lütfullah Han, Afgânî'nin öldürüldüğü kanaatindedir. Onun iddiasına göre İran Devleti, Nasuriddîn Şah'ın katledilmesi hadisesinde suçlu olarak

⁶² Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 41.

⁶³ "Hayatının sonlarına doğru Afgânî, bir arkadaşına yazdığı mektupta, “*Vaktimi*” diyor, “*boşu boşuna ben bu liderlere laf anlatmakla geçirdim ve bu çabaların hepsi boşa gitti.*” “*Keşke*” diyor, “*en baştan ben mesajımı halka ulaştırmaya çalışsaydım.*” Bk. Halil Yenigün, “Cemaleddin Afgani: Mücadelesi ve Islah Mirası”, *Tasfiye Dergisi*, Y. 7, C.7, S. 47, İstanbul, 2014, s. 67.

gördüğü Afgânî'yi ısrarla istemesine rağmen başarılı olamayınca ortadan kaldırmayı kararlaştırmıştır. Yine bu iddiaya göre, bu amaçla İran Büyükelçiliği'nin İran'dan getirttiği özel bir ekiple Afgânî'yi zehirlemiş olabileceğini ifade etmiştir. Hiç evlilik yapmamış olduğundan çocuğu da olmayan Cemâleddîn Afgânî, bütün hayatını yalnız olarak geçirmiştir. Afgânî'nin mezarı yakın dostu olan Amerikalı İşadamı Charles Crone tarafından 1926 tarihinde yaptırılmıştır. Afganistan Şahı'nın 1923 yılında yapmış olduğu Türkiye ziyareti sırasında talebi doğrultusunda naaşı 1944 tarihinde Afganistan'a taşınmıştır. Mezarı şu anda *Kâbil Üniversitesi* kampüsündedir.⁶⁴

Afgânî'nin dostlarından, Japonya'da İslam'ın yayılması için çalışmış olan Şeyh Abdürreşid İbrahim, onun son günleri hakkında: *"Hayatının son günlerinde her gün kendisini ziyaret ederdim. Bir gün el işaretleriyle beni yanına çağırды. Konuşamıyordu, bir kalem ve kâğıt aldı. Kâğıtta şunlar yazılıydı: 'Ey Rabbim, şahit ol! Hz. Peygamberin son sözü Ümmetim, ümmetim, ümmetim idi. Ben de milletim, milletim diyorum!' Kalkıp yanından dışarı çıktım. İki saat sonra döndüğümde yatakta cansız bedenini buldum"*⁶⁵ demiştir. İstanbul'da kendi deyimi ile *"Babiali zindanında"* olduğuna inanan Afgânî, sevenlerine yazmış olduğu mektuplarında: *"Yenilik seli artık Doğu'ya doğru akıyor, Monarşi yönetimleri artık yok olmaya mahkûm, var gücünüzle İran'ın saadeti için çalışın, boşa vakit geçirmeyin. Sizinle diğer milletler arasında engeller koymayın. Fanatiklere uymayın"*⁶⁶ sözleri ile onu takip edenlere mesajlar vermeye devam etmiştir. O, son günlerinde İstanbul'dan ayrılmayı ve İran'da meydana gelen değişimde rol almayı çok istemiştir.

C. Afgânî, milliyetperver bir insandı. Onun reformist, milliyetçi fikirleri ile döneminde alışagelmışin aksine farklı görüşler ortaya koymuştur. İslam dinindeki hurafelerin atılması, Hz. Muhammed ve Dört Halife döneminde yaşanan Müslümanlığın tekrar yaşanır hale getirilmesini istemiştir. Bu değişim isteğinden dolayı dönemin din âlimlerinden bazılarının tepkisi ile karşılaşması oldukça doğaldır. Nübüvvet meselesi de bunun bir örneği olmuştur. Ama onun asıl uğraş alanı ise siyasettir. Nitekim mutlak krallıkların hâkim olduğu bir dönemde, halkın yönetime

⁶⁴ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, s. 23.

⁶⁵ Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî*, s. 27.

⁶⁶ Kurbanov, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası*, s. 102.

dâhil olduğu meşrutî bir yönetim anlayışını savunması onu çağdaşı çoğu fikir insanından ayırmıştır. Bu ve benzeri reformist görüşleri gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Kazanlı Türk aydınları üzerinde derin tesirler uyandırmıştır.

1.8. İnancı, Kişiliği, Hedefleri

Afgânî hakkında çok farklı görüşler olmakla birlikte XIX. yüzyılın Doğulu önemli aksiyon adamlarından biridir. İslam toplumunun içinde bulunduğu zor dönemde bunu düzeltmek adına akıl yürütmüş, kendince çözümler üretmiştir. Dini konularda reform yapmayı isteyen ve bunun için daha ziyade siyasî yolları tercih eden, düşünen bir kimse olmuştur.⁶⁷ George Brown, Afgânî’yi, “*Hem filozof ve yazar, hem de hatip ve gazetecidir. Kendisini sevenler nezdinde büyük bir İslamcı, düşmanları gözünde ise tehlikeli ve tahrikçi bir politikacıdır*” şeklinde tarif etmiştir.⁶⁸

Afgânî’nin kişiliği hakkında en önemli bilgileri, onun en yakınındaki kişi olan Muhammed Abduh (1849–1905) şu şekilde ifade etmiştir: “*Sağduyulu, demir mizaçlı, oldukça azimli, atılgan, çok çalışkan, Allah’a güveni tam, dünyaya karşı hırsı az, kibir ve böbürlenmeden uzak ve maddiyattan kaçınan biridir. Afgânî “hayatını özgürce sürdürmeyi arzuladığından evlenmemiş, herhangi bir rütbe ya da mevkie gönül bağlamamıştır.*”⁶⁹ Afgânî’nin sürekli bir ikametgâhı olmamıştır. Kendini ve davasını anlatmak için sürekli olarak seyahat etmiş, birçok ülkeye gitmiş, gittiği ülkelerde devrin gazetelerine yazılar yazmış, konuşmalar yapmış, bu vesile ile birçok önemli insanla tanışmıştır. Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca konuşmaktadır.⁷⁰ Felsefe ve tarih gibi alanlarla yakından ilgilenmiş, Kur’an ve Hadis alanlarındaki bilgisi onu bu konuda danışılan biri hâline getirmiştir. Allah’a inancı tam olan Afgânî, dinî vazifelerini yerine getirmeye gayret gösteren birisidir. Afgânî, İslam dünyasının tekrar eski günlerine dönmesinde tek umudunu Müslüman halka bağlamış, onlar aydınlatılır ve yönetime dâhil edilirse gerçek kurtuluşun olabileceğine inanmıştır.

⁶⁷ Esen, **Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 35.

⁶⁸ Karaman, “Cemâleddîn Afgani”, s. 461.

⁶⁹ Esen, **Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 35.

⁷⁰ Ali Duman, “Klasik Modernist İslamcılardan Cemâleddîn Afgânî’nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri”, **Hikmet Yurdu Dergisi**, Y. 6, C. 6, S. 11, İstanbul, 2013, s. 186.

Afgânî, keyfi davranan yöneticileri sürekli eleştirmiş, “*Onları dünya zevklerinin esiri, korkak, cesareten yoksun ve girişim kabiliyetinden mahrum olmakla suçlamıştır.*” Hanefi mezhebine mensup olduğu ifade edilmekle birlikte “*Ben, mezhep imamlarını kendimden büyük görmüyorum ki birinin yoluna gireyim. Bir meselede onlardan birinin görüşünü benimsiyorsam da birçok konuda onlara muhalif kalabiliyorum*”⁷¹ sözleri mezhep konusuna bakışını da ortaya koymuştur.

Açık sözlü ve düşüncelerini özgürce ifade eden bir insan olması, gitmiş olduğu ülkelerde uzunca süre kalmasını engellediği gibi, iftiraya maruz kalmasına da sebep olmuştur. Hâlbuki o, hayatını Müslümanların özgürce yaşamasına adanmış; kalemini, İslam’ın en güzel ve en sade şekilde yaşanabileceğini göstermek için kullanmıştır. Afgânî’nin en büyük mücadele alanı, taassup ve dinin hurafelerden arındırılması olmuştur. İslam dininin pozitif bilgiye dayanan yönünü öne çıkarmayı çok istemiştir. Afgânî, İslam inanca sahip milletlerin, sürekli olarak değişen dünyanın yeni şartlarına göre yeniden kurgulanması gerektiğine, bunun temel dayanağının da İslami kurallara sıkı sıkıya bağlılıkla mümkün olacağına inanmaktadır ve bunu ifade etmektedir.

Afgânî’nin reformist yönü, İslam dünyasında *Muhammed Abduh, Musa Carullah, Muhammed İkbâl, Mehmet Âkif* gibi birçok düşünür ve yazar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti’nde özgürlükçü, meşrutî sistem arzusu içinde bulunan milliyetçi kesimde adeta bayrak olmuştur. Afgânî aslında ömrünü, Batı emperyalizmi altında inleyen Doğu toplumlarının kurtuluşu için harcayan bir anti-emperyalisttir. Müslüman toplumların, sömürgecilik karşısında mücadele etmelerini sağlamak için Afganistan ve Hindistan’dan başlayarak İstanbul, Kahire, Paris ve Londra’ya defalarca ziyaret gerçekleştirmiştir. Aslında hep var olan ve fakat bir türlü harekete geçilmeyen bu sömürgecilik tehdidi karşısında Müslümanları uyarmıştır. Bu, onun hayattaki tek amacı olmuştur. Ona göre tüm bu mücadele sonucunda İslam toplumları yeniden eski gücüne kavuşacak ve emperyalist saldırılar sona ermiş olacaktır.

⁷¹ Esen, **Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 36-38.

Muammer Esen'in ifadeleriyle: “Afgânî, yaşadığı çağa tanıklık etmiş âlim bir Müslüman entelektüel olarak, dönemin sorunlarını, yaşanan emperyalist oyunları en derin bir şekilde idrak etmiş bir kişidir.”⁷² İngilizlerle ciddi bir mücadele içine giren Afgânî, onlardan şu şekilde bahsetmektedir: “Bu kötü kimseler öyle göz alıcı kılıklara ve çekici biçimlere girerler ki, insanın aklı almaz. Hâlbuki onlar şerrin ve fesadın kaynakları, fitne rüzgârlarının estiricileridir. Onlar, ülkelerin namuslarını zedeleyen, hakları gasp eden, ahlakı bozan ve fertleri aşağı gören yabancılardır.”⁷³ Bu tarif emperyalizme karşı fikir üretmek zorunda kalmasının nedenini açıklamaktadır. Onun en büyük hayali İslam ümmetini yeniden kıyama kaldırmak ve sömürü düzenlerine son vermektir.⁷⁴

Afgânî'nin, İngilizlerin Doğu Müslümanlarına bakışını anlatması bakımından şu ifadeler dikkat çekicidir: “İngiliz halkı, Doğu halkıyla, Mısır halkının evcil hayvanlar ve dolap beygirleri seviyesinde olduklarına inanmaktadır. Onlara göre bu hayvanlar açlıktan ve fiziki acılardan başka hiçbir şeyden üzüntü duymazlar. Bunlarda bedensel güdülerden başka bir duygu yoktur. Hayvan! Yaşantılarından başka hiçbir şeye kafaları çalışmaz. Hayvanlarını evcilleştirir ve yiyecek içecek bir şeyler bulduğu sürece en ağır işlerde çalışabilirler. Öğle ve akşam yemeklerini kendisine verenlere sevgi ile bakarlar. İngilizler için en kötü durum bu hayvanların ağır işleri yapmaktan aciz kalmalarıdır”.⁷⁵ Ancak onun Batı'nın sömürgeci anlayışına karşı olması, tüm Batı'ya karşı olması anlamında gelmemektedir. Nitekim o, Batı'nın ilim ve fende başarılarına hep hayranlık duymuştur.⁷⁶ Afgânî, Batı emperyalizmine karşı olmasına rağmen, onların İslam dünyasına göre teknolojik, siyasal özgürlük idealleri, eşitlik gibi değerler açısından üstün olmasına önem vermiştir.

Kur'an-ı Kerim'in zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğine inanan Afgânî, aklî delillere dayanmanın önemine inanmakta ve bu yüzden içtihat kapılarının tekrar açılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre “En

⁷² Esen, **Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 268.

⁷³ Afgânî, “İngilizlerin Sudan'da Geçirdikleri Sarsıntı”, **el-Urvetü'l-Vüska**, s. 280.

⁷⁴ Duman, “Klasik Modernist İslamcılardan Cemâleddîn Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri”, s. 186.

⁷⁵ Mustafa Öztürk, “Oksidentalizm Bağlamında Afgani-Abduh Ekolu” , **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, Y. 6, S. 3, İstanbul, 2006, s. 54.

⁷⁶ Keddie, **Afgânî Siyasî Hayatı**, s. 81.

iyi âlimlerin sözlerinin dahi herhangi bir konuda son ve doğru söz olamayacağı kabul edilmeli, içtihad hürriyeti önüne hiçbir set çekilmemelidir.” Afgânî, araştırmaya çok önem veren, taklitten uzak durmanın gerektiğine inanan, aklın her türlü engelden uzak tutulmasının önemini bilen bir insandır. Özellikle içtihat kapısının kapanması konusunda söylenen sözlere şiddetle karşı çıkar ve “*İçtihat kapısı kapalıdır, ne demektir? Hangi nasla kapatıldı? Bu benden sonra hiçbir Müslüman doğru yolu bulmak için kisas yapmamalı demektir.*” diyerek bu yaklaşımın yanlış olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Bu görüşünü ispatlamak için Zuhur Sûresi 3. ayetteki “*Biz onu akledesiniz diye Arapça Kur’an yaptık.*” ayetini delil olarak göstermiştir. Hatta dört büyük mezhep âliminin bugün hayatta olsalar idi içtihatlarına devam edeceklerini söylemiştir.⁷⁷ Afgânî, fıkıh ilmine çok önem vermiştir. Ona göre bu çok faydalı bir ilim olsa da bunun öğretimi konusunda gereken hassasiyet gösterilmemişti. Hatta bu konuda: “*Fıkıh, aile ve devlet hukuklarının esaslarını içeren bir ilimdir. Yani fıkıh ilmini iyi bilen herkes, bir ülkenin sadrazamı yahut başbakanı seviyesine kadar yükselmeye layıktır. Hâlbuki fıkıh öğrenen ve öğreten âlimlerimiz kendi evlerini idare etmekte âcizdir ve bu aptallıkları ile gurur duyarlar*”⁷⁸ diyerek bu eğitimi verenlerin eksikliğini ifade etmektedir.

C. Afgânî aslında gittiği her yerde milliyetçilik fikrini aşıyordu. Her milletin uyanış içinde olması gerektiğine inanmıştı. Bu da millî benliği hissetmekle olacaktı. Millî duyguları eksik olan milletin ölü olduğuna inanmıştır. Ona göre, milliyetçilik İslam’ı sarsmaz, bilakis kuvvetlendirir. Kuvvetli parçalardan oluşan İslam âlemi kuvvetli olur.⁷⁹ O yüzden milliyetçi duygulara karşı çıkmadığı gibi aksine hep desteklemiştir. O dönemde bu tarz faaliyetlerin, İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü arttıracığına inanılmasından dolayı bazı kesimler tarafından şiddetle eleştirilmiş olsa da, Mehmet Âkif başta olmak üzere Mehmet Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet, Yusuf Akçura, Şemseddin Günaltay, Ahmet Ağaoğlu, Behiç Erkin gibi Osmanlı aydınları ile Rızâeddin b. Fahreddin, Mûsâ Cârullah, Şehabettin Mercânî gibi Kazanlı aydınları da derinden etkilemiştir.

⁷⁷ Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 140-141.

⁷⁸ Kurbanov, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası*, s. 38.

⁷⁹ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, s. 137.

Bunun örneklerinden biri, Mehmet Emin Yurdakul'u milli şiirler yazma konusunda teşvik etmesidir. Ona, resmini imzalayarak vermesi, onu takdir ettiğinin bir göstergesidir.⁸⁰ Milliyetçilik konusundaki Afgânî'nin düşüncelerini, Osmanlı ve Kazanlı Türk aydınları üzerindeki etkileri tafsilatlı bir şekilde çalışmanın üçüncü bölümünde işlenecektir. O, çöküşün gerçek nedeninin dışarıda değil içeride aranması gerektiğini görmüş ve bunun için bir şeyler yapılması gerektiğine inanmıştır. Bu o dönem için son derece önemli bir teşhis olup, bunu ifade etmek de ayrı bir cesaret örneğidir.

Afgânî ilk defa, gerçek suçlunun Müslümanların olduğunu göstermiş ve çarenin öze yani Kur'an ve Sünnete dönüş olduğunu söylemiştir. Bu aslında o dönemde sadece bir uyanış çağrısı gibi görünse de, zaman içerisinde bir diriliş hareketi haline dönüşmüştür.⁸¹ Afgânî'nin *el Urvet'ül-Vüska*'da ifade ettiği "*Bir kavim kendi nefsinde olanı değiştirmedikçe Allah onlara verdiği nimeti değiştirmez*"⁸² ayeti sonradan kurulan İslami hareketlerin birçoğunda, sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişim Kur'an ve Sünneti doğru anlamak ve yaşamaktan geçmektedir. İşte bu "*Kendimize çeki-düzen vermedikçe başarılı olamayız*" düşüncesinin Müslümanlar tarafından dillendirilmeye başlanmasına neden olmuştur.

C. Afgânî'nin hayatı boyunca inandığı ve verdiği mücadelenin amacını, *el-Urvetü'l-Vüskâ* ve Mahzûmî Paşa tarafından kaleme alınan *Hatırat*'ta ifade edilenler dikkate alındığında, Müslümanların her işinde Kur'an'ın emirlerini ve Hz. Muhammed'in sünnetinin esas alınmasını sağlamaktır. Afgânî, Halifelik makamının kuvvetlendirilmesini istemiş ki bu amaçla birkaç defa İstanbul'a gelmiş, padişah nezdinde girişimlerde bulunmuştur. İçtihat faaliyetlerinin tekrar başlaması ve dinin hurafelerden temizlenmesi gerekmektedir. Aklın yeniden ön plana çıkarılarak, Kur'an'ın akli ve mantığı öne çıkaran yönünü vurgulayıp meşveret kavramını yeniden canlandırılması elzemdir. Toplumunu sevk ve idare edecek iyi yöneticiler yetiştirmek gerekmektedir. Çünkü İslam dünyasının içinde bulunmuş olduğu kötü

⁸⁰ Osman Keskiöglü, "Cemâleddîn Efgani", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Y. 7, S. 7, C. 10, 1962, s. 97.

⁸¹ Atalar, *Çağdaş Müslüman Düşünce Sembol Şahsiyetler*, s. 65.

⁸² Enfal Suresi, 53.

durumun sebebinin iyi yöneticilerin olmaması ve halkın yönetimden uzak kalmasının neden olduğuna inanmıştır. Afgânî, yukarıda ifade edilen tüm amaçları gerçekleştirmek için hayatı boyunca tam bir aksiyon adamı gibi davranmıştır. Bu fikirlerin teoriler şeklinde kalmaması için halkı ve devlet adamlarını bilgilendirmeye çalışmıştır.

Afgânî'ye gerek hayatta iken ve gerekse vefatından sonra başta dinsizlik olmak üzere birçok suçlamalarda bulunulmuştur. Hayreddin Karaman, bu suçlamalarda bulunan yazarların; gerçekte ilişkisi olmayan, mantıkla izah edilemeyecek yorumlarının ispatının mümkün olmadığını ve hiçbir zaman delil getiremediklerini anlatmaktadır.⁸³

Afgânî, talebeleri ve yakınında bulunan insanlar tarafından ahlaklı ve iyi kalpli bir insan olarak anlatılmaktadır. Vicdan sahibi, özgür bir ruha sahip, yalan söylemeyen, namusuna düşkün, ne yaptığını bilen, kararlı bir insandır. Olası bir saldırıda son derece öfkeli olabilmektedir. O, çok cömert ve olası hatalarından dolayı sık sık tövbe eden bir insandır. Allah'a büyük bir sevgi ile bağlı olduğu için belki de öğrencileri ile birlikte çıkarmış olduğu derginin ismini *Urvetü'l Vüskâ* (Sımsıkı bağlanmak, kulp) koymuştur. Güvenilir, karşısındaki insanları etkileyen bir hitabeti olması nedeni ile onları çok çabuk tesiri altına almıştır. Amaçlarını gerçekleştirmek için farklı yollar denemekten asla çekinmeyen, siyasi yönü ağır basan birisi idi. Çok hırslıydı. Belki de bu hırslı yönü, aceleciliği, düşünce ve davranışlarının yanlış anlaşılmasına neden olmuştur.⁸⁴

Afgânî'nin bu hırslı aslında sadece idealleri ile ilgili olmalı ki dünyada şahsına ait hiçbir şeyi olmamıştır. Ne evlilik, ne mal, ne de mülk anlamında kendisinden sonra herhangi bir şey bırakmamıştır. Hatta bu konuda asla kaygı da taşımadığını hatıratında defaatle ifade etmiştir. Sert, öfkesine hâkim olamama durumu onun zaman zaman ilmi yönünün üzerine çıkmış, hatalar yapmasına neden

⁸³ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 34.

⁸⁴ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 51-52.

olmuştur.⁸⁵ Ancak tüm bunlara rağmen hiçbir zaman hayallerinden vazgeçmediği söylenebilir.

1.9. Dönemin Genel Özellikleri

C. Afgânî ve faaliyetleri hakkında sağlıklı yorumlar yapabilmek için onun yaşamış olduğu dönemi yakından tanımak gereklidir. Bu dönemde Müslüman dünyası, çöküş dönemi yaşamaktaydı. Sömürgeci Batı devletleri birçok Müslüman ülkesini işgal etmiş, Osmanlı Devleti gibi çok az sayıdaki devlet de var olma mücadelesi veriyordu. Bu durum, yüzyıllardır dünyaya yön veren Müslümanların zihinlerinde çeşitli çözüm yolları üretmelerine sebep olmuştur. Bunlardan bazıları *ilhâd*⁸⁶ düzeyine kadar gelmişti. Dünyada hızla yayılan Pozitivizm düşüncesi, âlim olarak kabul edilenler arasında dahi görülmekteydi. Müslümanların o dönemde tartıştığı konu, Batı dünyasının nasıl durdurulacağı değil, *onların tekniğini mi yoksa kültürünü mü alalım* sorusudur. Objektif olarak bakıldığında aslında bu durum, Müslümanların çöküşünü önlemek için çözüm arayışı yerine savunmacı bir pozisyonu yeterli görmeleridir.

Afgânî, XIX. yüzyılda mevcut durumun giderek kötüye gitmesi nedeni ile aceleci bir yaklaşımla, Müslümanları *uyanişa* çağırmıştır. Tehlikenin artık iyice büyüdüğü bu zor dönemde, Müslümanları ayağa kalkmaya çağırmakta ve bu çağrısının karşılıksız kalmayacağına gönülden inanmaktadır. İkinci defa İstanbul'a geldiği yıllarda kendi tabiri ile *altın kafeste*⁸⁷ olması nedeni ile aktif mücadele yerine fikri mücadeleyi öncelik vermiştir.

⁸⁵ Bunun örneklerinden biri, kendisinin yanına gelip giden bir Mısırlı için Sultan II. Abdülhamid'den makam ve rütbe istemesi idi. Sultan bu konuda onay vermiş fakat aradan geçen zamana rağmen yapılmadığını gören Afgânî Sultanın yanına gidip tüm sinirli hali ile “*Onun halife olarak sözünü tutmadığını bunun ona yakışmadığı*” gibi bir padişaha söylenmemesi gereken sözler sarf etmiştir. Bunun üzerine II Abdülhamid “*Böyle basit bir meselede böyle hiddetlenmesi yerine yoğun işleri nedeni ile unutmış olabileceğimi uygun bir dille ifade edebilirsiniz.*” gibi gayet nazik bir dille kendini ifade etmiş ve konu ile ilgili hemen orada karar çıkarmıştır. Afgânî bu sözler karşısında çok utanmış “*Sultanın büyüklüğünü bir kez daha anladım*” demiştir. Ayrıntılar için bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 43-44.

⁸⁶ “*Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimi*”. Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd maddesi”, **DA.**, C. 22, İstanbul, 2000, s. 96-98.

⁸⁷ Afgânî, İstanbul'a ikinci gelişinden sonra rahat hareket edemiyor, sürekli olarak Padişah'ın adamları tarafından kontrol edilmekten son derece rahatsız olmakta idi. Defalarca bu konuda Sultan'la

Afgânî, Müslüman dünyanın yeniden eski güzel günlerine dönmesi için, mevcut yöneticilerin kendisine destek olmaları halinde, mümkün olacağına inanmıştı. Bu yüzden tüm Müslümanları, dönemin en güçlü devleti durumunda bulunan, Osmanlı Devleti bayrağı altına toplanmaya davet etmiştir. Bu amaçla İstanbul'a her gelişinde devlet adamları ve aydınlarla görüşmeler yapmış; bir kısmında derin tesirler uyandırmıştır. Bu görüşmelerinde meşrutî bir yönetim tavsiyesini hep ifade etmiştir.

Afgânî'nin yaşamış olduğu dönem Avrupa sömürgeciliğinin İslam coğrafyası üzerinde zirve yapmış olduğu bir dönemdir. Burada en temel sorun, İslam dünyasındaki birlik ve beraberlik ruhunun sona ermeye başlamasıdır. Bu İslam dünyasının Batı ile karşılaştığı büyük bir kriz dönemi olarak da ifade edilebilir.⁸⁸

İslam toplumu yüzyıllar boyu bilimden uzak kalmış lakin Batı bütün gücü ile bilimi silahın emrine vermişti. Bilim silahlara eşlik ederken silahlar bilimin emrinde idi. İslam dünyasında yer yer direnç başlamış olmasına rağmen daha istenilen düzeyde değildi. Diğerlerine göre güçlü olan Müslüman ülkeler bile tek tek düşmüş, sömürgeleştirilmişti. Geri kalan birkaç devlet de mevcut durumlarını devam ettirmek için durumu kurtarma derdinde idi. Batı'da gerçek anlamda teknoloji üretimi varken İslam dünyasında bu alana herhangi bir yatırım olmamıştır. Dönemi özetleyen en güzel cümle şu şekilde ifade edilebilir: *"İslam dünyası Batı'nın ürettiği gerçekliğe mağlup olmuştur."*⁸⁹

İslam dünyasının bu ruh halinde olduğu bir dönemde Afgânî ortaya çıkmıştır. Batılılar ya bizzat işgal ederek veya değişik yollar kullanarak Doğu toplumlarını kontrol altına almışlardır. Avrupa kendi içinde sanayileşmede, dışarıda ise Müslüman ülkelerde sömürgecilik alanında büyük yol kat etmişti. Batı'nın sömürgeciliği tüm dünyaya yayılmış, İslam topraklarını işgal etmişlerdir. Batı'nın bu konuda pervasızca hareket etmesinde karşısında onu engelleyecek güçlü bir Müslüman devletin olmaması da çok önemli bir faktör olmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti halen

görüşmek istemiş ama kabul edilmeyince bu konudaki rahatsızlığını dile getiren ve bu durumdan duyduğu üzüntü içeren bir arıza muhassalası yazacaktır. Bk. **BOA., Y. EE., 9/20** [H. 6.4.1327].

⁸⁸ Bekâr, **İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler**, s. 95.

⁸⁹ Mehmet Akgül, **Türk Modernleşmesi ve Din**, 2.bs., Çizgi Yay., Konya, 1999, s. 71.

varlığını devam ettirse de Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırıp, ona bağlı olarak yaşayan diğer İslam ülkelerini sömürge haline getirmek istiyorlardı. Böylelikle tüm dünya onların kontrolü altına girmiş olacaktı.

Batı'nın bir yandan işgal ederek ve bir yandan da ele geçirdiği yöneticileri vasıtası ile kurduğu sömürü düzenine karşı çıkan insanlardan biri de Cemâleddîn Afgânî olmuştur. Batının bu planlarının gerçekleşmemesi için uğraşan Afgânî, ilk adım olarak Müslüman ülke yöneticilerini ve bu ülkelerde yaşayan Müslümanları yani tüm Doğuluları uyarmaya, sömürgeci faaliyetlere karşı direnmeye çağırmıştır. Bu yüzden radikal tedbirler tavsiye etmiş, mutlakiyetin terk edilerek meşruti yönetimlerin kurulmasını söylemiştir. Bunun için de ıslahat yapmak ve direnmek gerekiyordu. Bu hedefi gerçekleştirmek için tüm Müslümanları özellikle de liderlerini, ülkelerinde reformlar yapmaya çağırmıştır.

Sonuç olarak Afgânî, reformist bir yapıdadır. Çünkü o, Allah'ın ayetlerinin, Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemindeki gibi tekrar yaşanılmasını istemektedir. Ona göre Kur'an, raflardan indirilmeli, okunmalı ve anlaşılıp uygulanması gerekiyordu. İlâveten şöyle demektedir: *“Kur'an günümüz için ne söylüyor, güncelimizde vahyin anlamı nedir? Ve peygamber bugün konuşmalı ve Kur'an'ı tefsir etmeli idi.”*⁹⁰

Herkesin ifade ettiği bazı hususlarda farklı düşüncelere sahip olması, bu amaçlarını gerçekleştirmek için değişik örgütlerle yakın ilişki içerisinde bulunması ve yine amaçlarını gerçekleştirmek için mücadele ettiği devletlerle ittifak yapması onu hep tartışılan bir insan yapmıştır. Afgânî, İslam'ın birçok kurumunun iflâsa sürüklendiği, artık hiçbir sosyal fonksiyonu yerine getirmediği, herkesin kendisini Müslüman olarak ifade ettiği fakat İslami kuralların uygulanmadığı bir çağda, Müslümanlara mevcut bu kötü halin çözümünün, Kur'an-ı Kerim'de olduğunu hatırlatmış; hayatlara yeniden Kur'an ve Sünnetin hâkim olması için çaba sarf etmiştir.⁹¹

⁹⁰ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 23.

⁹¹ Afgânî, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, s. 287.

Sıradan olmayan bu “*acelecî*” davet daha sonraki İslami birçok hareketin de çıkış kaynağı olmuştur. İslam dünyasında *öze dönüş* olarak ifade edilecek olan bir anlayışı başlatmıştır. Klasik anlamda eser üreten bir ilim adamı değilse de, Müslümanların sorunları için kafa yoran ve çözüm için seçenekler sunan Afgânî, Müslümanlar arasında ismi çok konuşulan ve tartışılan isimlerden biri olmuştur.⁹²

2. Eserleri

Afgânî çok fazla yazılı eser bırakmamıştır. Genelde sohbetlerinde yaptığı konuşmalar, öğrencileri tarafından aktarılmıştır. Bu durum ifade etmek istediklerini sözlü olarak anlatmayı sevmesinden kaynaklandığından olabileceği gibi, aksiyon ve siyaset adamı olmasının da etkisi bulunmaktadır. Afgânî'nin eserlerinin birçoğu kaybolmakla birlikte bazı eserleri şunlardır:

2.1. Kitapları

2.1.1. et-Ta'likat 'alâ Şerhi'd-Devvânî li'l-'Akâidil-'Adûdiyye

1968 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de basılan eser, Afgânî tarafından Mısır'da yazılmıştır.⁹³

2.1.2. Hakikat-i Mezheb-i Neyçerî ve Beyân-i Hâl-i Neyçeriyân

Eser Farsça olarak kaleme alınmış olup eserde Afgânî tarafından tabiatçılığa inanan ve ahiret inancını reddeden düşüncelerin geçersizliğini ortaya koymak için yazılmıştır. Bu önemli eser, talebesi ve dostu Muhammed Abduh tarafından *Er-Red'alâ'd-Dehriyyîn* ismiyle Arapçaya çevrilmiştir. Türkçe dâhil, birçok dile çevrilmiş olan eser derin tesirler bırakmıştır. *Tabiatçılığı Red* ismiyle birçok tercümesi yapılmıştır.⁹⁴

Muhammed El Behiy'in *Cemâleddîn Afgânî'nin Batı Emperyalizmine ve İslâm Dünyasındaki İşbirlikçi Modernistlere Karşı Direnişi* adıyla Türkçeye tercüme edilen makalesinde, Afgânî'nin *Tabiatçılığı Red* isimli eserinde, tabiatçılara şu üç noktada cevap verdiğini yazmıştır: “*Dinin toplum için gerekli olduğunu belirtmek,*

⁹² Atalar, *Çağdaş Müslüman Düşünce Sembol Şahsiyetler*, s. 126.

⁹³ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s. 48.

⁹⁴ Esen, *Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri*, s. 54-55.

Pozitivist materyalist mezhebin yayılmasının toplum için tehlikeli olduğunu belirtmek. Bir akide ve din olarak İslâm'ın diğer dinlerden üstünlüğünü ortaya koymak."⁹⁵

2.1.3. Risâletü'l-Vâridât fî Sirri't-Tecelliyât

C. Afgânî, Muhammed Abduh'a bu risaleyi kendisi yazdırmıştır.⁹⁶

2.1.4. Tetimmetü'l-Beyân

Açıklayıcı Afganistan Tarihi olarak Türkçeye tercüme edilen eser, Afganistan'ın o günkü siyasî, sosyal, kültürel tarihini anlatmıştır. Eser, 1879 yılında Mısır'da yayınlanmıştır. İki makale ve bu makalelerdeki bilgileri desteklemek maksadı ile eklenmiş tarih bölümünden oluşmaktadır. Bu iki makaleden birincisi, *el-İlletü'l-Haқиıyye Lise'âdeti'l-İnsan*, ikinci ise, *el-Beyan fî'l-İngiliz ve'l Efgan* ismini taşımaktadır. Afgânî, ilk makalede: "*İnsanın kendini beğenmesi, bencil davranması sebebiyle birçok felaketlere uğradığını, bu sebeple elden geldiğince aklın kullanılmasını ve kişinin kendisini başkalarının gözünde değerlendirmesi gerektiğini anlatmakta*", ikincide ise, "*İngiliz milletinin karakterini tahlil etmekte, onlarda kendini dev aynasında görme hastalığının bulunduğunu, İslam dünyasında yapıp etiklerinin buradan kaynaklandığını ve sonunda pişman olacaklarını*" söylemektedir.⁹⁷

2.1.5. Hâtırâtü'l Cemâleddîn el-Efgânî el-Hüseynî

Afgânî'nin Hatıratı Muhammed Mahzûmî Paşa tarafından yazılmıştır. Afgânî'nin son dönemde en yakınındaki isim olan Mahzûmî Paşa, sorduğu sorulara Afgânî'nin verdiği cevapları, onun izniyle kitap haline getirip yayınlamıştır.⁹⁸ Çalışmanın muhtelif yerlerinde sıkça faydalanılan önemli bir kaynaktır.

⁹⁵ Muhammed El Behiy, "Cemâleddîn Afgânî'nin Batı Emperyalizmine ve İslâm Dünyasındaki İşbirlikçi Modernistlere Karşı Direnişi", *Haksöz Dergisi*, S. 29, C. 17, İstanbul, 1993, s. 54.

⁹⁶ Behiy, *Cemâleddîn Afgânî*, s. 54.

⁹⁷ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s. 46.

⁹⁸ Mahzûmî Paşa, *Cemâleddîn Afgânî'nin Hatıraları*, çev. Âdem Yerinde, 4. bs., Klasik Yay., İstanbul, 2006.

2.1.6. İslam ve Bilim

Afgânî'nin bu eseri, Ernest Renan'ın İslam'a yaptığı iftiralara karşı bir reddiyedir.⁹⁹ Renan'ın Paris'te *İslam ve Maarif* adlı konferansta: “*Dünyadaki bütün İslam ülkeleri geri kalmıştır ve Müslümanların akılları demir çemberlerle kuşatıldığı için bilim ve felsefeye kapanmıştır*” sözleri üzerine Afgânî tarafından Arapça kaleme alınan bu eserde, Renan'ın İslam dinine yapmış olduğu suçlamalara yumuşak bir üslupla cevap verilmiş, ama bu yumuşak üslup saldırılara uğramasına sebep olmuştur. Afgânî'nin Renan'a verdiği cevabın sert veya yumuşak olması konusunda eleştiriler olsa da genel anlamda ilk ilmî reddiye olması bakımından tüm kesimler tarafından kabul görmüştür.¹⁰⁰ Afgânî, Renan'ın nutkuna, İslam dininin ilmin gelişmesine engel olduğu ve bu sebeple Arapların ilim ve fenden uzak kaldığı başlıklarından konuya bakmıştır.

C. Afgânî, Renan'a: “*İslamiyet terakkiye mani imiş. İyi ama bu konuda İslamiyet'in başka dinlerden ne gibi bir farkı vardır? Dinlerin hepsi müsamahasız değil mi? Neden İslam cemiyeti de günün birinde zincirlerini kırıp Hristiyan cemiyetleri gibi terakki yolunda şahlanmasın? Dinler, isimleri ne olursa olsun birbirlerine benzerler. Din galip gelince felsefeyi yok edecektir. Felsefe hükümran olunca din ortadan kalkacak. İnsanlık yaşadıkça nas ile serbest tenkit, din ile felsefe arasındaki kavga sona ermeyecektir.*” Renan'a göre, Afgânî'nin vermiş olduğu cevap “*dini istilaya karşı insanın direnişinin en güzel örneğidir.*” Afgânî, Renan'ın hakkındaki bu övücü sözünden dolayı Renan'a gerekli sert cevabı vermemekle de suçlanmıştır. Renan, bu yumuşak üsluptan o kadar cesaret almış ki zaman zaman Afgânî'yi övdüğü gibi “*Benim konferansımdan yararlandı*” da demiştir.¹⁰¹ Çünkü

⁹⁹ “Bir inanç veya düşünceye karşı çıkıp delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adı.” Bk. Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye maddesi”, *DİA.*, C. 4, İstanbul, 2007, s. 561.

¹⁰⁰ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, s. 49.

¹⁰¹ Renan, bu iddia, isnat ve iftiralarını ifade ettikten yaklaşık iki ay kadar sonra 18 Mayıs 1883'te Afgânî'den bir cevap alınca konferansında söylediklerine ek olarak: “*Pek az kimse benim üzerimde Şeyh Cemaleddin kadar kuvvetli tesir bırakmıştır. Cemâleddin, İslam'ın peşin hükümlerinden tamamıyla kurtulmuş bir Afganlıdır. Kendisiyle konuştuğum sırada, eski ahabblarım olan İbn-i Sina, İbn-i Rüşd'den birinin dirilip karşıma çıktığı hissini veriyordu. Şeyh 'in vukufla yazılmış makalesinde uyuşamadığımız yalnız bir nokta görüyorum. Şeyh, tarih tenkidinin bizi, imparatorluklar ve fetihler denilen o büyük ve karışık olaylarda gözetmeğe sevk ettiği farkları kabul etmiyor. Şeyh'e haksız görünebildiğim bir cihet, vahye dayanan her dinin, kendini ister istemez pozitif bilime düşman gösterdiği ve Hristiyanlığın da bu bakımdan İslam'dan aşağı kalmadığı fikrini yeter derecede*”

Afgânî, bütün dinlerin aslında felsefeye ters düştüğünü, ama buna rağmen yalnız İslam'ı suçlamanın doğru olmadığını, Yunan felsefesinin oluşmasında birçok Arap ilim adamının katkısı olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

Ama bu konuda en büyük eleştiri Cemil Meriç'ten gelmiştir. Meriç: “*Efgani girift ve tezatlarla dolu bir şahsiyete sahiptir. Bunu Renan'a verdiği cevapta da görmek mümkündür. Hiç kimse Cemâleddîn'in yazısını okumak zahmetine katlanmamış, bütün yazarlar büyük bir cömertlikle Şeyh'i İslamiyet'in müdafî mertebesine yükseltmiştir*”¹⁰³ diyerek onun yumuşak üslubu ve verilen cevaplarının yetersizliğini ifade etmiştir.

Şerif Mardin'e göre, Afgânî'nin düşünceleri “*Avrupa kuşkuculuğuna benzer bir yapı içinde oluşmuştur; bu nedenle yenilikle kastettiği şeyi tam anlamıyla ortaya koyamamıştır.*” Yine ona göre, Afgânî'nin bütün fikirlerindeki bilinen en net ve açık olan şey “*İslam dininin bilime asla karşı olmadığı, hatta bilim ve felsefeyi desteklediği görüşüdür.*”¹⁰⁴

2.1.7. El-A'mâlü'l-Mechûle

Ali Seleş tarafından “*Yirmi iki makale, sekiz mektup, bir kitap*” olarak “*el-A'mâlü'l-Mechûle*” adıyla yayınlamıştır.¹⁰⁵

*geliştirmemiş olmamdır. Bundan şüphe edilemez. İbn-i Rüşd İslamlık tarafından ne muamele gördüyse Galileus da Katoliklik'ten aynı muameleyi görmüştür. Ben, ırk farkı gözetmeksizin bütün müslümanların cahil olduklarını ve daima cahil kalacaklarını söylemedim. Ben İslamlığın bilimin karşısına büyük zorluklar çıkardığını, beş-altı yüzyıldan beri elinde tuttuğu memleketlerde bilimi ortadan kaldırmaya maalesef muvaffak olduğunu söyledim. İslamlığın en büyük kurbanları Müslümanlardır. Müslümanı dininden kurtarmak, ona yapılabilecek en büyük hizmettir. Ben konferansında sadece tarihi bir meseleyi ele almak istedim. Fikrimce Şeyh Cemâleddîn benim şu iki ana tezime önemli deliller getirmiş oldu. İslamlık, mevcudiyetinin ilk yarısında müslüman topraklarında bilim hareketinin meydana gelmesine mani olmadı. Diğeri ise, mevcudiyetinin ikinci yarısında kendi bağrında bilim hareketini boğdu ve bu onun felaketine sebep oldu”. Ayrıntı için bk. Osman Cilaçı, “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, C.1, Isparta, 1995, s. 184-185.*

¹⁰²Hayreddin Karaman, Afgânî'nin bu reddiyesinde anlatmak istediklerini yumuşak bir üslupla ifade ettiği için yanlış anlaşıldığını düşünmektedir. Ayrıntı için bk. Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 41.

¹⁰³ Cemil Meriç, **Umrandan Uygurluğa**, İletişim Yay., 22.bs., İstanbul, 1979, s. 52

¹⁰⁴ Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, s.15.

¹⁰⁵ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 49.

2.1.8. Vahdet-i Cinsiye Felsefesi

Farsça yazılmış olan makale, özellikle Türkçülerin el kitabı haline gelmiştir.¹⁰⁶ Çünkü eser Afgânî'nin, İslamiyet'in milliyetçiliği yasaklamadığı, hatta sevap olarak gördüğünü söylemesi onları çok mutlu etmiştir. Bu görüş Osmanlı ve Kazanlı Türk aydınlarının Afgânî'ye olan ilgi ve sevgilerinin dayanaklarından biri olmuştur.

2.2. Dergileri

2.2.1. el-Urvetü'l Vüskâ

Afgânî tarafından Paris'te, yakın arkadaşı olan Muhammed Abduh ile birlikte 1883– 1884 yılların arasında on sekiz sayı olarak çıkardıkları derginin adıdır. Kelime anlamını Kur'an-ı Kerim'deki “*Tağutu*¹⁰⁷ *inkâr edip Allah'a inanan kimse kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa (el-Urvetü'l Vüskâ) sarılmıştır*”¹⁰⁸ ayetinden alan dergi, Afgânî tarafından kurulan gizli teşkilatın adı da olmuştur. Bu gizli teşkilatın üyeleri ise devrin önemli siyaset adamları ile ileri gelen düşünürlerinden oluşmaktadır.

İleriki yıllarda kitap olarak da bastırılacak olan *el-Urvetü'l Vüskâ*, birçok şehirde defalarca neşredilmiştir. İngilizce ve Fransızca olarak da yayınlanan derginin tamamı, İbrahim Aydın¹⁰⁹ tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

İslami anlamda dergiciliğin ilk örneği olan *el-Urvetü'l Vüskâ* dergisi XIX. yüzyılda İslami mücadelenin sembolü olmuş, özellikle Doğu Müslümanlarının sesi olmaya çalışan basın aracı olarak kullanılmıştır. Emperyalist Batı'nın zulmü altında ezilen Afganistan, Hindistan, Mısır başta olmak üzere birçok Müslüman toplumun direniş hareketinin sözcülüğünü yapmıştır. Başlangıçta Fransa'da yayımlanan dergi, İslam dünyasında derin tesirler uyandırmıştır. Dergi, diğerlerinden farklı olarak ümmeti harekete geçirmek gibi bir amaç edinmiş olup Müslümanların önüne net

¹⁰⁶ Yalçinkaya, **Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri**, s. 139.

¹⁰⁷ “*Allah'tan başka tapınulan ve hak yoldan saptıran her varlık, put, şeytan, kâhin ve sihirbaz, şirk koşmak.*” Bk. Metin Yurdağür, “Tagut”, **DİA.**, C. 39, İstanbul, 2010, s. 372.

¹⁰⁸ Bakara Suresi, 256.

¹⁰⁹ Cemâleddîn Afgani, Muhammed Abduh, **El- Urvetü'l Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi**, çev. İbrahim Aydın , Bir Yay., İstanbul, 1987.

hedefler koymuştur. Ümmetin hastalıkları ve bunların tedavi yolları üzerine yazılar kaleme alınmıştır.

el-Urvetü'l Vüskâ'nın en büyük mücadele alanı, doğudaki İslam topraklarının İngiliz işgalinden kurtulması olmuştur. Aynı zamanda Afgânî ve talebeleri tarafından kurulmuş olan *el-Urvetü'l Vüskâ* isimli teşkilatın da yayın organı olacak olan dergi, kurmuş olduğu teşkilatın deşifre olmaması için gizli çalışma yolunu tercih etmiştir.¹¹⁰ İslami basının ilk örneğini oluşturan dergi, her yazısının başlangıcında Kur'an-ı Kerim'den bir ayet ile başlamaktadır. Derginin personel kadrosu Afgânî, Muhammed Abduh ve bir tercümandan oluşmaktadır. Ancak aslında tek yazarı Abduh'tur. Tercüman, dünya basınında çıkan ve Arapları ilgilendiren kısımları Abduh'a vermiş, Abduh da düzenleme yapıldıktan sonra dergide "*Haberler*" başlığı ile yayınlamıştır. Sekiz ayda on sekiz gibi çok az sayıda çıkmasına rağmen döneminin Müslüman dünyasında yayın yapan uluslararası boyuta sahip olan yayın organı olmuştur. Birçok Müslüman ülkesine ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Yapılan hatalar ve çözüm yolları anlatılmıştır. Dergi bu yolla İslam dünyasının uyanışını, Batı zulmüne son vermeyi amaç edinmişti.¹¹¹ İlk olarak 13 Mart 1884'te yayına başlayan ve özellikle Doğu Müslüman halklarının uyandırılmasını kendisine hedef edinen derginin incelediği temel konular: "*Sömürgeci Avrupa Devletlerine özellikle İngilizlere karşı direnmek, İslam Birliği (Panislamizm) ve de Müslümanların geri kalmışlığının nedenleri*"¹¹² olmuştur.

Derginin yayına başladığı yıllar aslında sömürgeciliğin zirve yaptığı yıllar olunca dergi tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Daha dergi yayına başlamadan Fransızlar tarafından haber alınmış ve bu haberler İngilizlere kadar ulaşmıştır. Derginin bölgedeki politikalarına muhalif bir çizgi çizeceğinden endişe eden İngiliz hükümeti, Osmanlı Devleti'nden konuya müdahil olmasını bile istemiştir.¹¹³

Dergi, ilk sayısından itibaren, başta İngiltere olmak üzere tüm sömürgeci devletlere yönelik eleştiri yazıları yazılmaya ve Müslümanları onlara karşı mücadele

¹¹⁰ Ebru Karadeniz, "Umrandan Uygurlığa Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, S. 68, Ankara, 2018, s. 84.

¹¹¹ Afgânî, *el-Urvetü'l Vüskâ*, s. 25-27

¹¹² Afgânî, *el-Urvetü'l Vüskâ*, s. 29-33.

¹¹³ Afgânî, *el-Urvetü'l Vüskâ*, s. 34.

etmeye çağırmıştır. Paris’te çıkan derginin basımını engelleyemeyen İngiltere, Mısır ve Hindistan’a derginin girişini yasaklatmayı başarmıştı. Ayrıca sömürgesi altındaki kolonilere girişini önlemiştir. Dergiyi üzerinde bulunduran veya okuyana “*Hindistan’da iki yıl hapis ve yüz sterlin para cezası; Mısır’da ise beş cüneyhten yirmibeş cüneyhe para cezası*” verilmesi kararlaştırılmıştı.¹¹⁴ Tüm bu yasaklar derginin asıl hedef kitlesi olan Doğu Müslümanlarına ulaşmasını engellemiştir. Nitekim dergi, 16 Ekim 1884 yılında on sekizinci sayısını çıkardıktan sonra kapanmıştır. Derginin kapanması ile İngilizler hedeflerine ulaşmıştı. Afgânî ve Abduh, mücadeleden vazgeçmeye pek niyetleri olmadığını “*Hiçbir şey fikirlerimizi Doğu halklarına ulaştırmamızı engelleyemez. Dergi olmasa başka vasıtalar buluruz. Zira hakkın yardımcıları ve ona inananlar az değildir*”¹¹⁵ sözleri ile ifade etmişlerdir.

2.2.2. Ziyâ’ül Hâfikayn

Afgânî, İran seferinden sonra gittiği Londra’da *Ziyâ’ül-Hâfikayn* adlı aylık bir dergi çıkarmıştır. Hüsrev Şahı bunun Afgânî’nin, anti-sömürgeci ve zulme karşı faaliyetlerinin devamı olduğunu söylemiştir. Derginin ilk sayısı 1 Şubat 1892’de çıkmıştır. Söz konusu dergi de *el-Urvetü’l Vüskâ* gibi yayın hayatında fazla yer edinmemiştir. Dördüncü ve beşinci sayıları 15 Temmuz 1892’de yayımlanmış olup akabinde yayımlanmaya devam edip etmediği hakkında bilgi bulunamamıştır.¹¹⁶

2.3. Makaleleri

C. Afgânî, aksiyon adamı olmasından dolayı hayatı da hareketli geçmiştir. Gitmiş olduğu her ülkede faaliyetleri nedeni ile rahat bırakılmamış, nereye giderse gitsin oradan bir nedenle sürülmüştür. Bu yüzden kitap şeklinde çok da kalıcı eserler bırakmamıştır. Fikir ve düşüncelerini daha çok nutuk, söylev ve sohbetler aracılığıyla dile getirmiştir. Gerek kendisi ve gerekse talebeleri tarafından kaleme alınan makaleleri, Avrupa, Afrika ve Asya kıtalarında önde gelen birçok gazete, dergi ve mecmualarında yayınlanmıştır. Muhammed Ammâre’nin *el-Amâlü’l-kâmile li-Cemaleddin el-Efgani* isimli kitabı Afgânî’nin makaleleri hakkında bilgi almak için

¹¹⁴ Afgânî, *el-Urvetü’l Vüskâ*, s. 34-35.

¹¹⁵ Afgânî, *el-Urvetü’l Vüskâ*, s. 35.

¹¹⁶ Ahmady, *Cemâleddîn Afgânî’nin Düşünce Dünyası*, s. 22.

önemli bir kaynaktır. Konu ile ilgili detaylar için Fazlurrahman Fazıl'ın 2008'de Kabil'de basılan *Ma'rif-yi el-âsâr el-kâmile ya Mirasi Fikrîyi Seyyid Cemaleddin el-Afgânî* adlı kitabına bakılabilir.¹¹⁷ Afgânî idealleri uğruna Doğu'da ve Batı'da ulaşabildiği insanlara kendini anlatmaya çalışmıştır. Ülkelerin âlimleri, gazetecileri, siyasî liderleri hatta sultanlarına kadar, çok önemli insanlarla temas halinde olmuştur. Bu insanlara önemli gördüğü konularla ilgili sayısız mektup yazmıştır. Afgânî'nin gezdiği ülkelerde yaptığı konuşmaları, yetiştirdiği talebeleri, Batı'nın sömürü düzenine karşı verdiği savaşı kısa zamanda İslam dünyası başta olmak üzere birçok ülkede herkesin dikkatini çekmiştir.

Ebul-Hasan Cemalî Asadabadî'nin *Namehây-i Tarihi ve Siyasî-yi Seyyid Cemaleddin Asadabatî* adlı eseri, Afgânî'nin özellikle İran ulemasına yazdığı mektupları içermektedir. Söz konusu kitabın üçüncü baskısı *Çaphan-î Behmen* tarafından 1960'da Tahran'da neşredilmiştir. Afgânî'nin eserleri ile ilgili detaylı bilgiler için Muhammed Ammâre'nin 1979 yılında Beyrut'ta yayımladığı *el-A'mâlül-kâmile li-Cemaleddin el-Afgânî*, Ali Şeleş'in 1986'da Londra'da yayımladığı *Silsiletü'l-a'mâli'l-mechûle* ve Fazlurrahman Fazıl'ın 2008'de Kabil'de bastırıldığı *Ma'rifeyi el-âsâr el-kâmile ya Miras-i Fikrîyi Seyyid Cemaleddin el-Afgânî* adlı eserlerine bakılabilir. Ayrıca Ebul-Hasan Cemalî Asadabadî'nin *Namehây-i Tarihi ve Siyasî-yi Seyyid Cemaleddin Asadabatî* adlı eseri Afgânî'nin bazı mektuplarını içermektedir.¹¹⁸

¹¹⁷ Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî*, s. 14.

¹¹⁸ Hanif, *Afgânî'nin İslam Ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri*, s. 14.

İKİNCİ BÖLÜM

AFĠÂNÎ'NİN FİKİR DÜNYASI

1. Din ve Sosyalizme Bakışı

Din, bir yaşam tarzı, kabul edilmiş anlayış, insan için en doğru yol şeklinde tarif edilmiştir. Çağlar boyunca gerek tek ve gerekse çok tanrılı olmak üzere birçok inanışlar olmuştur. İslam Ansiklopedisi'ne göre din, “*Din âlimleri, din kelimesinin Arapça deyn kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Cevherî dinin adet, durum, ceza, mükâfat, itaat şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir. Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Ayrıca Arapça’da deyyân gibi hüküm sahibi anlamına gelir*”¹¹⁹ şeklinde değerlendirmeler mevcuttur.

Afgânî'nin düşüncesine göre din “*ilahî bir öğüttür. Onu bu dünyada öğreten ve ona çağıran ise insandır. Akledenler dini; hem kendilerini korkutan hem de müjdeleyen, onları doğru yola götüren peygamberden alırlar. İnsanların peygamberler dışındaki Allah’tan vahiy alamayacağı için insanlar dini bu yolla öğrenirler. Tebliğ, eğitim, öğretim ve anlatım yoluyla insanlara gelen din, önce kalplere, sonra insanların vicdanlara yerleşir. İnsanları, kuralları, kabiliyetleri ve adetleriyle yakınlaştırır. Böylece din, ruhu yönetir; ruha bedeni nasıl sevk ve idare edeceğini öğretir. İnsan başlangıçta üzerinde hiçbir işlem yapılmamış bir levha gibidir. O tertemiz levha üzerine ilk süslemeyi yapanda dindir. İnsan artık bütün yaptıklarını dinin emir ve yasakları, peygamberin yönlendirmesiyle uygulayarak yapar. Dinin dışındaki her şey, insana hâkim olanlar kural dışı sayılır. Bir adam dinden çıkmış olsa bile, dinin kendisine öğrettiği davranışlardan kolay kolay vazgeçemez. Dinin meydana getirdiği derin izler, nasıl bir yaranın insanda iyileştikten sonra vücudunda bıraktığı iz gibi kalıcı olur.*”¹²⁰

Afgânî, dini, bu dünyada var olan gerçek düzen, nizam olarak ifade etmiştir. Bu yüzden çağlar boyu birçok farklı nizamlar gelmiş ama hiçbiri din hâkimiyetini

¹¹⁹ Günay Tümer, “Din maddesi“, **DİA**, C. 9, İstanbul, 1994, s. 345; Ayrıca bk. Tolstoy, **Din nedir?**, çev. Zeynep Güleç, 3.bs, Akvaryum Yay. evi, İstanbul, 2005, s. 13.

¹²⁰ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 103.

ortadan kaldıramamıştır. Ona göre, insanın bu dünyadaki mutluluğunun yegâne sebebi her zaman din olmuştur. Ona göre din, insanları her anlamda olgunlaştırır. Onları bu dünyada ve öbür dünyada en yüksek rütbeye ulaştıran; milletlerin ayakta kalmasını, devamını sağlayan ve insanları iki dünyada mutluluğa ulaştıran da yine din olmuştur.¹²¹

Afgânî'nin katıldığı sohbet toplantıları, muhalif fikirlere sahip insanların çokça bulunduğu yerler olmuştur. O yüzden sohbetlerini genelde akıl üzerinden yapmıştır. Mümkün olduğunca insanların inançları üzerinden yorumlarda bulunmadan görüşlerini aktarmıştır. Onun bu özelliği, hakkında ateist veya çok dindar şeklinde yorumlarda bulunulmasına sebep olmuştur.¹²²

Bu dönemde sosyalizm ile ilgili süregelen tartışmalara bakıldığında Afgânî'nin konuya bakışı diğerlerinden çok farklı olmuştur. Dönemi içerisinde İslami düşüncenin öncüsü olarak kabul edilen, birçok kişiye ilham kaynağı olan ve pek çok konuda ilkleri ifade eden Afgânî, sosyalizm tartışmalarında da yine farklı düşünmektedir. Nitekim Cemil Meriç de *Sosyalizmin Araplaştırılması* faaliyetlerinde en önemli başrolün Afgânî'ye ait olduğunu söylemiştir.¹²³

Mahzûmî Paşa *Hatırat*'ta C. Afgânî'nin, Batı sosyalizminin ortaya çıkışını, yönetici ve kanunların zulmüne karşı intikam duygusu ve işçi sınıfının servet sahiplerine olan kıskançlığı olarak açıkladığını ifade etmiştir. Afgânî'ye göre dünyadaki medeniyetin kaynağı, işçi sınıfının gayretlerinin sonucudur. Sosyalizm, bu yönü ile İslam'a asla ters olmadığı gibi bilakis bunu ilk uygulayanlar sahabe dönemindeki halifelerdir. Afgânî, Müslümanların kabileler halinde yaşadığı cahiliye dönemlerinde bile kıtlık zamanlarında zenginlerin mallarını halkı ile paylaştığını örnekler vermek sureti ile anlatmaktadır. Bunu da İslam öncesi Sosyalizm olarak ifade etmektedir. Ona göre Sosyalizmi yararlı ve faydalı hale getirmenin en emin yolu İslam dinidir. Zira tüm Müslümanlar, tek bir yaratıcıya inanmakta ve ona şükretmektedir. Hz. Muhammed zamanından itibaren yapılan savaşların sonrasında

¹²¹ Cemâleddîn Afgânî, **Tabiatçılığı Red**, çev. Aziz Akpınarlı, 1. bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1956, s. 4,

¹²² Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 149.

¹²³ Cemil Meriç, **Mağaradakiler**, 2. bs., İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 223.

elde edilen ganimetlerin paylaşımından yola çıkan Afgânî, fiilen savaşa iştirak etmeyen peygamber yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlara pay ayrılmasını da sosyalizmin en güzel örneği olduğunu ifade etmiştir.¹²⁴

Afgânî, Batı'nın çalışma hayatı ile ilgili birçok adetlerine hayran olduğunu, özellikle iş bölümü yapmalarını, kamunun yararı için toplumun her kesimine pay vermelerini çok beğendiğini anlatmıştır. Bu konuda bir kişi Afgânî'ye: *“Batının övmüş olduğunuz kalkınmasındaki temel unsurun sosyalizm olduğunu ve bunun sizin tarafınızdan övülse de İslam dininin sosyalizmi kabul etmediğini, bu konuda tezada düştüğünü”* söylemiştir. Afgânî, *“Batıda uygulanan Sosyalizmin işçi sınıfını ezmekten başka bir anlam ifade etmediğini, zaten batı sosyalizmi ezilen işçi sınıfının kıskançlık duygularından çıkmıştır.”* Aslında *“Dünyada sosyalizmi gerçek anlamda büyük halifelerin uyguladığını”* söylemiştir. Kur'an-ı Kerim'de bulunan Enfal Suresi 41. ayetinden örnek vererek savaşlarda elde edilen ganimetin beşte birinin Allah'ın olduğunu, bunun da peygambere, yetimlere, yoksullara ait olduğunu, böylece savaşa bizzat iştirak etmeyenlerin de ganimete ortak olduğunu söylemiştir. İlerleyen yıllarda buna yolda kalmışlar da dâhil olmuştur. Nitekim bunlar savaşa katılmayacak durumda olan zayıf kimselerdir. Fakat din, onların bundan mahrum kalmasına izin vermediği gibi hayatlarını tehlikeye atan güçlü, kuvvetli o kahraman insanların kazançlarından onlara da pay vermiştir. Hz. Muhammed savaş ganimetlerinden önce savaşan mücahitlerin yakınlarına, yoksullara ve yolda kalmışlara dağıtım yapmıştır. Bütün bunların sosyalizminin üzerine kurulu bir hikmet olduğuna inanmıştır. Ona göre Muhacir ile Ensâr arasındaki kardeşlik antlaşması, aslında sosyalizmin teorik ve pratik olarak en güzel örneği olmuştur.¹²⁵

İlerleyen yıllarda C. Afgânî'nin vermiş olduğu cevabın yüzeysel olduğunu söyleyenler olmuştur. Cemil Meriç'e göre Afgânî, her ne kadar konuyu yüzeysel ifade etse de sanıldığından daha fazla bilgiye sahiptir. Yine Meriç, Afgânî'nin Renan'a yazmış olduğu o mektuba da değinmiştir. Mektupta Afgânî'ye göre, İslam dünyasının içinde bulunmuş olduğu kötü durum konusunda Renan'la aynı fikirdedir. Afgânî, bu geri kalmanın nedeninin kesinlikle İslam olmadığını; gerçek bilgi ve

¹²⁴ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 149-153.

¹²⁵ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 153.

felsefeyi kendisine rehber edinmeyen, sözde Müslümanlar ve bir kısım din adamları olduğunu ifade etmiştir: “Biliyorum, Müslümanların Avrupa’yla aynı medeniyet seviyesine yükselmeleri çok güçtür. Felsefi ve ilmi usullerle hakikate vüsül onlara yasaktır. Gerçek bir mü’min, konusu ilmî hakikat olan her çeşit araştırmadan kaçınmalıdır. Oysa bazı Avrupalılara göre her hakikat ilme dayanmak zorundadır. Kölesi olduğu nassa, sabana bağlanan bir öküz misali bağlanan mü’min, ilânihaye şeriat tefsircileri tarafından çizilen yolda yürümeye mahkûmdur... Hakikatin zaten bütününe sahip, aramasına ne lüzum var? İmanını kaybederse daha mı bahtiyar olacak. Böyle olunca da ilmi küçümsemesi tabii değil mi?”¹²⁶

Cemil Meriç aslında C. Afgânî’ye oldukça kızgın ve tepkilidir. Çünkü Afgânî’yi “Batılılara şirin görünmeye çalışmakla” suçlamaktadır. Belki de burada Afgânî, ciddi bir özeleştiri yapmakta ama bir yandan da ümitvar olduğunu saklamamaktadır. Arapların İslam ile şereflenmeden önce gelişmemiş bir insan topluluğu olduğunu söyleyen Afgânî, Müslüman Arapların topraklarını genişletmesi ile birlikte fikri ve ilmi anlamda da yükselişe geçtiğini, çok kısa sürede Yunan ve İran kültürünün Müslümanlar tarafından kabul edildiğini söylemiştir.¹²⁷

C. Afgânî, Batı’nın daha ziyade çağdaş düşüncesi ile ilgilenmiş, Müslüman toplumların bunu rehber edinmeleri gerektiğine inanmıştır. Onun sosyalizme bakışı da dine olan bakışından daha ziyade paylaşım boyutunda olmuş, konuyu bu bağlamda değerlendirmiştir. Afgânî, sosyalizmin Müslüman toplumda *dinsizlik* şeklindeki aleyhte propagandanın yapıldığı bir dönemde bir ideolojiden daha ziyade kelime anlamından hareket edip kavramla ilgili tartışmalara girmeyip, asıl amacına yönelik bir yaklaşım getirmeye çalışmıştır. İlerleyen yıllarda bunun bir benzeri Şemseddin Sami’de görülmüştür. Sosyalizm ile Komünizmi birbirinden ayıran Şemseddin Sami *sosyalizmin iyi, komünizmin kötü* olarak ifade etmiştir.¹²⁸

¹²⁶ Meriç, *Umrandan Uygurluğa*, s. 53.

¹²⁷ Meriç, *Umrandan Uygurluğa*, s. 54.

¹²⁸ Ertuğrul Cesur, “Osmanlı Dönemi Sosyalizm Tartışmaları ve ‘İştirak’ Kavramı”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.3, C.5, 2017, s. 875.

2. İslam Dinine ve Kur'an-ı Kerime Bakışı

Afgânî, *Tabiatçılığı Red* isimli eserinde dine bakışını ve bu konudaki görüşlerinin ayrıntılarını bir biçimde ifade etmiştir. Hint Müslümanları başta olmak üzere İslam dünyasında yayılmaya başlayan materyalizm inancına karşı dinin olmazsa olmaz olduğunu ve ona olan gerekliliği dile getirmiştir. Materyalizme karşı mücadelede dinin önemini ifade eden Afgânî'ye göre, milletleri ayakta tutan temel unsur dindir. Doğru ve düzgün bir toplum hayatının temeli dindir. Din kurtuluşun, özgürlüğün, ayakta kalabilmenin ve en önemlisi mutluluğun tek kaynağıdır. Buna karşı materyalizm ise, her türlü kötülüğün kaynağıdır.¹²⁹

Afgânî'ye göre, insan yaradılışı gereği zayıf ve hırslı bir yapıya sahiptir. Bu özelliğinden dolayı her zaman sığınacağı, ona yol gösterecek bir yaratıcıya muhtaçtır. İnsanı yoktan var eden, bu dünyaya gönderen yüce yaratıcı, dini de ona göndererek onu başıboş bırakmamıştır. Çünkü insan bu dünyada doğru ile yanlış zaman zaman kendi aklı ile ayırt edebilecek düzeyde değildir. İşte din, insanoğlunun eksik kaldığı bu yöndeki ahlaki özelliklerini iyi yöne yani ahlaki güzelliklere çevirmiştir. İslâm ile birlikte Müslümanların ahlaki özelliklerinde yaşanan olumlu yöndeki değişimlerde yaratıcının emir ve yasakları yani dinin etkisi büyük olmuştur. Çünkü yaratıcı güç tarafından dünyaya gönderilmiş olan inanç ve O'nun tarafından insanoğlunun iyiliğini vazettiği için din, bazı güzel ilkelerin, kuralların insanda gelişmesini sağlamıştır.¹³⁰ Afgânî, dinin insan ve toplum nazarındaki önemini ifade ederken dinin ortaya koyduğu inanç esasları ve ahlaki değerlere de değinmiştir. Dinin insana gösterdiği üç inanç ve üç ahlak ilkelerini “*Din, beşer aklına üç çeşit itikat kazandırdı; aynı zamanda beşerin nefesine de üç türlü ahlak emanet etti. Üçü i'tikada, üçü ahlaka esas olan bu altı amilden her biri bütün milletlerin ana varlıklarının ana parçası ve içtimaî hayat binasının direği, medeniyetlerinin sağlam temelidir*”¹³¹ şeklinde ifade etmiştir.

¹²⁹ Esen, *Afgani Kelamî ve Felsefî Görüşleri*, s. 110.

¹³⁰ Esen, *Afgani Kelamî ve Felsefî Görüşleri*, s. 122.

¹³¹ Afgânî, *Tabiatçılığı Red*, s. 32.

Afgânî'nin siyasî bir formatta yazmış olduğu *el-Urvetü'l Vüskâ* isimli dergisinin ismini Bakara suresi 256. ayetten¹³² alarak dini yönü ihmal etmemiştir. Dergideki fikrî yazılar da aynı şekildedir. Örnek vermek gerekirse *ırkçılık, kader, korkaklık, gerilemenin nedenleri, imtihan ve despot yönetici* gibi yazıları verilebilir. Irkçılığı işlediği makalede Müslümanları İslam birliğine çağırılmış ve bunun için tarihten çeşitli örnekler vermiştir. Ana unsurun din olduğunu vurgulamıştır. Döneminde milliyetçiliğin yoğun olarak hissedilmesine rağmen o ısrarla İslam birliğinden, tüm Müslümanları tek çatı altına toplamaktan bahsetmiştir. Ona göre dinin insanlara armağan ettiği temel inançlar şunlardır: “*İnsan yaratılmışların en şerefliisidir. Her insana göre kendi dini ve milleti dolayısıyla Müslümana göre de kendi dini ve milleti en faziletli din ve millettir. Ahirete inanmak ve dünya hayatının aslında ahiret mutluluğunu elde edilmesi için var olması.*” Ahlaki ilkeler ise: “*Hayâ, emanet, güvenilirlik, sıdk ve doğruluk.*” Kişiyi ve toplumu mutluluğa taşıyacak şey bunlardan ibarettir. Ona göre, bunların her biri toplum hayatı için çok önemlidir. Olduğunda toplum düzene ve huzura kavuşur. Olmadığında ise, toplumun düzenini bozulur, maddî manevî her türlü belanın kaynağı haline gelir.¹³³ Ona göre İslam dininin inanç esasları ilgili hiçbir sıkıntı yoktur. İslam dini ne zaman hüküm versin, her zaman o dini hükmün ne demek istediğini açıklayan yeni bir ifade arkasından gelmiştir. Brahmanizm ve Hristiyanlık gibi diğer dinlerden farklı olarak içerisinde hurafe olmayan akla, mantığa en uygun din İslam dini olmuştur.¹³⁴

Çünkü ona göre insan aklı, Allah'ın biz insanlara bahsettiği en büyük nimettir. Allah, bu şerefli insana, yanlışlığı doğruyu birbirinden kolayca ayırabilmesi için, aklı vermiştir. Akıl özgürlüğün ve sorumluluğun kaynağıdır. Çünkü gerek dinen ve gerekse hukuken aklı olmayan, yaptığı herhangi bir işten dolayı sorumlu dahi tutulmamıştır. Bu yüzden aklını kullanan, yaptığı her şeyi özgür iradesiyle yapan, bundan sorumlu olan, akıl ve düşünce sahibi varlık insandır. Ona göre insan aklı,

¹³²“Bu tabir Kur'an-ı Kerim'de şu iki ayette geçmektedir: “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğru eğerden açıkça ayrılmıştır. O halde kim tâğutu tanımayıp Allah'a inanırsa kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır.*” Ayrıntı için bk. Gıyaseddin Arslan, “el-Urvetü'l Vüska maddesi”, **DİA**, C.28, İstanbul, 2012, s. 185-186.

¹³³ Afgani, **Tabiatçılığın Redi**, s. 50.

¹³⁴Daha geniş bilgi için bk. Afgânî, **Maddecilere Reddiye**, s. 66 -77; Afgânî'nin din ile ilgili görüşleri için ayrıca bk. Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 88-89.

sadece özgürlüğün kaynağı değil, aynı zamanda onu doğru bilgiye götüren bir araçtır.¹³⁵

Afgânî, *Tabiatçılığı Red* adlı eserinde İslâm dininin en temel unsurunun *tevhit* inancı olduğunu ifade etmiştir. Kitabının genelinde bunu ısrarla vurgulamıştır. Afgânî'ye göre Allah ve ahirete inanmak sadece İslam dininin değil her dinin temelini oluşturmuştur. Bu dünyada gerçek mutluluk ve huzura kavuşmak, hayattaki her türlü ahlaki yanlıştan kurtulmanın yolu büyük bir yaratıcıya inanmak ve her türlü hayrın ondan geldiğine, ceza ve mükâfatın da ahirette vereceğine inanmaktır. Öbür dünyasını inkâr eden bir insan, kendi istek ve arzularına tapar. Afgânî'ye göre Allah ve ahiret inancı olmaksızın insanoğlu huzura, sükûnete ve mutluluğa kavuşamaz. İnsan ilişkileri hiçbir zaman düzene giremez. Kalbinde Allah korkusu olmayan hiç kimse kendini yalandan, haksızlıktan ve ikiyüzlülüğten kurtaramaz. Bir gün yaptıklarından dolayı hesap vereceğine inanmayan hiç kimse, kötü işler yapmaktan kolay kolay kendini alıkoyamaz.¹³⁶

Afgânî o dönemde Batı'da oldukça yaygın olan ve Doğu toplumlarını tehdit etmeye başlayan materyalistlerle de ciddi mücadeleler yürütmüştür. Materyalist fikre sahip olanlar bütün dinlerin temelini batıl, yani uydurmalardan ibaret olduğunu söylemişler; insanların herhangi bir dine bağlanmalarını engelleyip, insanoğlunu ataletle sevk etmek istemişlerdir. Bu anlayışları ile insanı diğer canlı varlıklarla aynı derecede gösterme yanlışlığına düşmüşlerdir. Onlara göre insan aslında yaratılış bakımından diğer canlılardan üstün olmadığı gibi hatta onlardan daha düşüktür. Bu görüşleriyle *insan-ı kâmil* olan bir varlığı çok çirkin, düşük seviyede telakki etmişlerdir. Ahiretin varlığını inkâr ederek insanı hayvanî bir hayat yaşama alıştırmaya çalışmışlardır. Bunlar, insanları din ve tevhit gibi ulvî değerlerden uzaklaştırıp, helak olmanın çukuruna atmaya çalışmışlardır. Cemâleddîn Afgânî'nin felsefesinin temelinde, her şeyde öze dönmek, Kur'an-ı Kerim'in esas alındığı bir yaşam tarzının, siyasetin Müslümanlar içerisinde hâkim olmasını sağlamak vardır.

¹³⁵Geniş bilgi için bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 329, 369, 383, 387, 389, 390.

¹³⁶ Afgânî, **Tabiatçılığı Red**, s. 37.

Ona göre Kur'an-ı Kerim, tevhit inancını vurgulayan ve hurafelere karşı çıkan bir dindir.¹³⁷

Afgânî'ye göre dünyadaki her şey, yaratıcının insana hediyesidir. İnsan akıl ederek, adaletten ayrılmayıp ve kendini kontrol ederek onları elde etmeye çalışmalıdır. Kur'an-ı Kerim Arapların hayatlarında çok önemli değişiklikler getirmiş olup, birçok şeyi kökten değiştirmiştir. Kur'an indirilmeden önce Araplar cahiliye diye ifade ettiğimiz bir hayat yaşamıştır. Kur'an'la birlikte siyasette, ilimde, felsefede, sanat ve ticaret hayatında dünyaya liderlik etmişlerdir. Ona göre, Kur'an-ı Kerim, ilk Müslümanların kayıtsız şartsız teslimiyeti ve hurafelerden uzak kalması nedeni ile onlara mükemmel bir rehber olmuştur. Aynı şekilde bugün de dünyanın en güzel rehberdir. Bugün yaşanan en büyük problem, daha doğrusu Müslümanların en büyük eksikliği, Kur'an-ı Kerim'in vermiş olduğu mesajların alınmamasıdır.¹³⁸

Fakat onun düşüncesine göre Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'in emirlerini anlamak için çaba sarf etmediği gibi onun gerçek tefsiri için de çalışmamıştır. Kendini bilmez bazı kişiler, Kur'an'a iftara atmakta, onun akla mantığa aykırı olduğunu hatta bilimsel olmadığını bile söylemektedir. Bilimsel bir gerçek, eğer Kur'an-ı Kerim'e uygun değilse, böyle bir noktada yapılması gereken teville gitmektir. Yeni buluşlar, Kur'an-ı Kerim'in ilk indirildiği zamanda olmadığı için onda söz edilmemesi normaldir. Mesela Kur'an-ı Kerim, o dönemde var olmayan demiryolu, elektrik gibi çok sonraları bulunan şeylerden haber verseydi, o dönemde yaşayan insanların bunu anlamaları beklenemezdi ve bu da onların belki de Kur'an'dan uzaklaşmalarına neden olacaktır. Bu nedenle Kur'an, insanları aslında bir anlamda geleceğe hazırlamıştır.¹³⁹

Afgânî, defalarca Kur'an'ın günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğine inandığını söylemiştir. Ve bu iş doğru kişiler tarafından yapılmalıydı. O günlerde var olan birçok tefsir aslında sürekli değişen hayatın sosyal ve kültürel şartlarına hiç uygun olmadığı gibi Müslümanların da pek işine yaramamıştı. Ona

¹³⁷ Bk. Bakara Suresi, 273; Âl-i İmran Suresi, 3; Nisâ Suresi, 4; Maide Suresi, 5.

¹³⁸ Afgânî, **Tabiatçılığı Red**, s. 48.

¹³⁹ Mahzûmî Paşa, **Hatırat** s. 99-104

göre, gerçek kurtuluş İslam'dadır ve bunun olması için de günümüze uygun tefsire ihtiyaç vardı.

3. Kutsal Dinlerin Birbirini Tamamladığı Fikri

C. Afgânî, evren konusunda araştırmalar yaptığını, bu konuda yaptığı ilk araştırmada başarısızlıkla karşılaştığını anlatmıştır. Yerküreyi önüne koyduğunu, onunla gökteki cisimleri karşılaştırdığını söylemiş; yeryüzünün büyüklüğüne rağmen insan sayısının az olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sonra yeryüzünde bin sene yaşayan ve çok geniş topraklara sahip olan bir insan hayal ettiğini ve bunun bir sürü torunları olduğunu ve hepsinin akraba olması nedeni ile aralarında hiçbir anlaşmazlık olamayacağını söylemiştir.¹⁴⁰ Ona göre böyle bir durumda hiçbir zaman savaşlar olmaz ve herkes kendi hayatını yaşar. Hatta bunun için başlarında bir lidere ve hükümdara da ihtiyaç yoktur. Ve tüm bu güzellikler için yaratıcıya hep beraber şükrederler. İşin garip tarafı ise bugün tam aksine insanlar arasında en büyük ihtilafın din olduğunu gördüğünü söylemiştir. Bu yüzden üç büyük dini araştırmaya başlamıştır. Afgânî yapmış olduğu araştırmada üç büyük din yani İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik dinlerinin temel olarak aynı olduğunu; eksiklik olduğu noktalarda birbirini tamamladığı sonucuna varmıştır. Bu kadar ortak noktası bulunan bu üç dine inanan insanların ittifak ettirilebileceğine, böylece dünya üzerinde var olan tüm olumsuzlukların hatta savaşların sona erebileceğine inanmış ve bu büyük hayalini gerçekleştirmek için ilgili dinin mensuplarına, hiçbir dine yakın durmaksızın davet mektupları yazdığını anlatmıştır.¹⁴¹

Büyük ittifakın önündeki en büyük engelin bu dine mensup liderlerin olduğu, kendi menfaatleri için insanları parçalara ayırdığını hatta dinî, etnik ve mezhebi ihtilâfların da onlar tarafından çıkarıldığını söylemiştir. “*Barış, her şeyde kolaylık, kısıtı kaldırmak, yönetim ve iktidarı terk etmek, dünyayı ve dünyaya ait güzelliklerden vazgeçmek, idareci kim olursa olsun ona itaat etmek, kralların mülkünü krallara bırakmak, şahsî, ırkî ve hatta dinî içerikli her türlü kavgadan uzaklaşmak.*” Nitekim İncil’de şöyle geçmektedir: “*Sağ yanağına vurana, vurması*

¹⁴⁰ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 56-57.

¹⁴¹ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 171.

*için sol yanağını çevir. Ayrıca kralların hükmü fani olan bedene aittir. Baki ve gerçek hüküm ise ruhlar üzerindeki hükümdür; o da ancak Allah'a aittir". Afgânî'ye göre bir insan "Hıristiyanlık dininin esaslarını anlar ve dinin düşünce üzerindeki hâkimiyetini dile getiren baştaki sözlerimizi hatırına getirir; sonra da daha hayalin irade üzerinde etkisinin beden üzerinde gözle görülür hareketler biçiminde tezahür edeceğini düşünürse, bir barış dini olan böyle bir dine bağlı olanların bu dini kabul edenlerin halinden ve davranışlarından son derece büyük bir şaşkınlığa düşer. Çünkü Hıristiyanlar savaşta ve dünyaya sahiplenmekte birbirleriyle yarışmaktalar. Dünya nimetlerini elde etmek için hiçbir şeyden kaçınmıyorlar. Memleketleri sömürmek ve uzak bölgeleri işgal etmek için gayret sarf ediyorlar. Her gün savaş güçlerini daha da artırmak için yeni teknikler geliştirmek, öldürücü savaş aletleri yapmak için yenilikleri peşinde koşmak istiyorlar. Bu amaçla bilimsel çalışmalar yapıyorlar. Yaptıkları silahları sadece başkalarına değil bu arada birbirlerine de çeviriyorlar. Askeri eğitim ve öğretim konusunda stratejik bilgiler geliştirmek ve öylesine büyük bir zaman ve emek ve düşünce üretiyorlar ki; bugün askerlik çağın en büyük araştırma alanlarından biri haline gelmiştir. Hâlbuki dinleri, başkalarının ülkelerini istila etmek şöyle dursun; aksine kendi topraklarını bile korumalarını gerektirmiyor."*¹⁴²

Afgânî'ye göre tıpkı bizdeki gibi diğer kutsal dinlere de Allah tarafından peygamberler gönderilmiş ve peygamberler Allah'ın dinini tebliğ etmişlerdir. Yüce Allah'ın insanlara bu şekilde hem elçiler, hem de kutsal kitaplar göndermesindeki tek gayesi, onları doğru yola çağırarak ve hatalardan uzak durmalarını sağlamaktır. Yani ona göre Allah'ın bütün dinlerde yönetimi ve maksadı aynıdır. Bundan yola çıkarak görüşlerinin doğru olduğunu savunmakta, bütün kutsal kitapların amaç ve hedefinin aynı olacağı çıkarımında bulunmaktadır. Afgânî'ye göre tüm elçilere gönderilen kitapların birbirine ters düşen hiçbir yönü yoktur. "Yüce yaratıcının Hz. Musa'ya vahiy etmiş olduğu ilahî emirlere, Hz. İsa teslim olmuş ve amel etmiş; en son peygamber olan Hz. Muhammed de Tevrat ve İncil'de kaleme alınanları doğrulamak üzere dünyaya gönderilmiştir."¹⁴³ Afgânî bunu ispatlamak için üç ilahi dinden bazı

¹⁴² Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 104.

¹⁴³ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 201

örnekler vermiştir. Ona göre Tevrat'ta Yaradan, Tur Dağı'nda Hz. Musa'ya şunları söylemiştir: “Allah benim. Benden başka rab yoktur. Öyleyse sen de, İsrailoğulları da bana kulluk ediniz.” Aynı şekilde Hıristiyanlık ise Tevrat'taki emirlerin adeta tamamlayıcısı gibi hükümlerle gelmiştir. Nitekim Hz. İsa halkına şöyle demiştir: “Ben yasayı tamamlamak üzere geldim, bozmak üzere değil.” Kur'an'da da tevhit inancı yani bir olan Allah'a itaat ve kulluk etmek esastır. “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹⁴⁴ “De ki, Bana yalnız Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu.”¹⁴⁵ “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dilerim”¹⁴⁶ ayetleri bunlardandır.¹⁴⁷

Afgânî'ye göre, dünyaya gelen üç kutsal din arasında hiçbir fark olmadığı gibi hedefleri de aynıdır. Bu inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Aslında bu üç dine sahip olanların arasında anlaşmazlıkların sebebi onların dinleri değil bunu ticarete döken ve Allah'ın ayetlerini parayla satan din adamı kılığındaki bir kısım insanlardır.¹⁴⁸ Afgânî tüm kutsal dinleri tek çatı altında toplamış, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam dinini de bu bütünün parçaları olarak saymıştır. Ona göre hepsinin tek bir gayesi vardır. O da insanların iyiliği, güzelliği için çalışmaktır.

4. Müslümanlar Neden Geri Kaldı

C. Afgânî'ye göre devletler iki şekilde güçlenmişler ve otoritelerini kurmuşlardır. Bunlardan birincisi milliyetçiliktir. Bu duygu ile başka milletlere karşı üstünlük sağlamışlardır. Diğeri ise dini güçtür. Bu güç sayesinde ortak duygu, düşünce ve hedefler ortaya koymuşlar, milliyet gücünü bastırmışlardır. Örnek olarak da İslamiyet'ten önce Arapların hayatlarını vermiştir. İslamiyet gelmeden önce Arapların koyu bir milliyetçilik ile hareket ettiğini ve bu sebepten dolayı asla güçlü bir devlet kuramadığını, hep kabile şeklinde yaşamak zorunda kaldığını anlatmıştır. Çünkü milliyetçilik, tek elde toplanılması yerine kabilelere dağıtılmış, her kabile diğerine galip gelmeye çalışmıştır. Bu hata nedeni ile cahiliye dönemi Arapları, milliyetçilik gücünden istifade edememişler, onu kişisel menfaatlerine kurban

¹⁴⁴ Zariyat Suresi, 51-56.

¹⁴⁵ Ra'd Suresi, 13-36.

¹⁴⁶ Fatiha Suresi, 1-5

¹⁴⁷ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 172-174.

¹⁴⁸ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 203-204.

etmişlerdir. İşte İslamiyet, Müslüman Arapların bu yanlıştan dönemlerini sağlamıştır. Onların birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını sağlamıştır.¹⁴⁹

Afgânî'ye göre, tek dertleri sömürgecilik olan Batılı devletlerin insanları, Doğuda yaşayan insanlardan asla daha zeki ve kabiliyetli değillerdir. Onların en büyük farkı gücün kaynağı ve hâkimiyetin sınırlarını daha önceden keşfetmiş ve bunları çok iyi kullanmış olmalarıdır. Tüm bu özelliklere sahip olmak için düzen, sabır ve sebat gerekmektedir. Sömürgeci devletler, Doğu toplulukları üzerinde, sanki vâsi gibi davranmaktadır. Ancak onların derdi Müslümanların malını korumak değil, tam tersine Müslümanların zevk ve sefa içinde, üretmeden yaşamalarını sağlayıp mülklerini ele geçirmektir. Onlar, İslam ülkelerine girmek için tıpkı bugün olduğu gibi gerçek niyetlerini asla söylemezler. Gerçek nedenleri saklayarak, onların haklarını korumak, çıkan kargaşa ve çatışmaları bastırmak, azınlıkları himaye etmek, hürriyet ve adaleti getirmek gibi nedenler üretmişlerdir.¹⁵⁰ Günümüzde de hala kullanılan bu müdahale sebepleri, geçen yıllara rağmen pek bir şeyin değişmediğini göstermektedir.

Afgânî'ye göre, Müslümanların başlangıçta yükselmesini ve güçlü bir devlet olmasını sağlayan din, zamanla din tüccarlarının da etkisi ile dine sokulan hurafe ve bidatlar sonucunda çöküşün başlamasına neden olmuştur. Hâlbuki olması gereken İslam dininin emir ve yasaklarının daha iyi idrak edilmiş olması, ilahî amacı anlamaya ve dinin ortaya koyduklarının anlaşılmasına ihtiyaç vardır. Doğru olan, dinin hurafelerden uzak emir ve yasaklarına geri dönmek, akıl ve bilgiyi temel alarak doğru hükümler çıkarılması için çalışılması gerekmektedir. Afgânî, o eski güzel günlerin çalışılırsa geleceğine inanmıştır.¹⁵¹ Afgânî'ye göre adaletin tam olarak gerçekleştirilebilmesi için önlemler alınmalı, şeref duygusu, devlete itaat, Allah'a ve ahirete iman duygularının tekrar yüceltilmesi gerekmektedir.¹⁵²

Ona göre İslam dininin, bir milletin gerilemesine neden olması mümkün değildir. Daha Haçlı seferlerinde Müslümanların ilk defa topu kullandığını İngiliz

¹⁴⁹ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 204-205.

¹⁵⁰ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 39.

¹⁵¹ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 111.

¹⁵² Afgânî, **Tabiatçılığın Red**, s.51-59.

tarihçiler ifade etmektedir. Nitekim Hindistan'a seferler yapan ve büyük zaferler kazanan Gazneli Mahmut Hicri 400 senesinde Hintli putperestlere karşı topu kullanmıştır. O dönemlerde İslam dünyası dışında hiçbir millet bu silahı tanııyordu. Peki, ne oldu da birden bire Müslüman devletler bu hale gelmişti. Çözüm ise Kur'an ve Sünnete sınımsız sarılmaktan geçmektedir. Bu şekilde sağlanacak bağlılığın tek merkezde toplanması gerektiği ve bu merkezin de Mekke'deki Beytullah olduğunu söylemiştir.¹⁵³ Afgânî Doğu toplumlarının İngilizlerden çok daha zeki olmasına rağmen sebatsız olduğunu, bu eksikliğin ise onların gelişmesine olumsuz etki bıraktığını ifade etmiştir. Hâlbuki Kur'an'da sabır ve sabırlı olmakla ilgili çok sayıda ayetin bulunduğunu hatırlatmıştır. Bu duygu eksikliğinin Müslümanların geri kalmışlığın temel nedeni olduğuna inanmıştır.¹⁵⁴

Afgânî, İslam dünyasının geri kalmışlığına yukarıdakilere ek olarak başka nedenler de ortaya koymaya çalışmıştır. O, bu durumun nedeninin tek bir gruba yüklenmemesi gerektiğini, Müslümanların kendi aralarında ayrılığa düşmeleri, her şeyi kadere bağlamak kolaycılığın kapılmaları, ülkeyi yöneten yöneticilerin artık eskisi gibi iyi yetişmiş insanlar olmaması, gerçek İslam'ı bilmemeleri, ilimde şüpheli olmak yerine vehimlerle hareket etmelerinin geri kalmışlığa sebep olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵ İslam toplumlarının eski güzel günlere tekrar kavuşması yukarıda ifade edilen yanlışların düzeltilmesine bağlı olduğunu, Müslümanların bulaştığı bu hastalıklar tedavi edilirse bunun hiç de zor olmadığını söylemiştir. Ona göre, her anlamda yani hem kültürel ve hem de medeniyet anlamında Batı taklitçiliği yapmak yanlıştır, yetersizdir. Hastalığın kökeni, Müslümanların düşünce, inanç ve ahlakındaki bozulmadır. Bunun çaresi ise her anlamda ve en çok da düşüncede, inançta ve ahlakta gerçek İslam'a dönüşü sağlamaktır. Buna ailenin eğitimi ile başlanmalıdır. Bu iş kişiler ve devlet kurumlarınca yürütülecektir. Ailenin temelini

¹⁵³ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 117.

¹⁵⁴ “Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.” Al-i İmran Suresi, 200.; “Onlar, Rablerinin rızasına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır.” Ra'd Sursi,22. “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.” Bakara Suresi, 155. Ayrıntı için bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 103.

¹⁵⁵ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 32.

oluşturan iyi yetişmiş kadın yani anneler, çocuklarının ilk muallimi olacaklardır. Devlet tarafından açılacak okullar, her anlamda düzgün insanlar yetiştirebilecek biçimde kurulmalı, teoriğe dayalı eğitimin yanında pratik bilgilerde verilmelidir. Ona göre, Batılı sömürgeci devletler, Müslümanları, kültürel olarak aşağıda görmüşler; edebi anlamda fakir ve geri kaldığını iddia etmişlerdir. Hâlbuki “*Dili olmayan bir milletin camiası yoktur, edebiyatı olmayan bir kavmin dili yoktur, tarihini koruyan, geçmişlerinin eserlerini ihya eden ve bunları örnek olarak sunan adamları olmayan bir kavmin tarihi yoktur*”¹⁵⁶

Afgânî'nin, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunmuş olduğu durum hakkında da fikirleri vardı. Ona göre, Osmanlı Padişahları Fatih Sultan Mehmet veya Yavuz Sultan Selim dönemlerinde, Arapça resmi dil ilan edilseydi ve Türklerin Araplara yakınlaştırılması için çabalansaydı o zaman Türkler Araplar üzerinde daha etkin olur, otoritesi daha sağlam olurdu. Ama bu yapılmadığı gibi tam tersine hareket edilip Arapların Türkleştirilmesi için çalışılmıştır. Ona göre bu, yanlış bir siyaset olmuştur. Zira Kur'an-ı Kerim Arapçadır ve Türkler, Arapçayı öğrenmeden İslam'a girmişler ve onu ellerinden geldiğince samimi olarak yaşamışlardır. Eğer Arapçayı bilseler idi daha yakın bir ilişki kuracaklar, ayrılık ve düşmanlık olmayacaktı.¹⁵⁷

C. Afgânî'nin çok tartışılacak bir diğer görüşü de Osmanlı Devleti'nin başkentinin İstanbul olması hususundadır. Ona göre fetih sonrasında İstanbul'un, Osmanlı Devleti'nin başkenti yapılması doğru değildir. Zira İstanbul, Osmanlı tarafından daha yeni alınan bir şehir olup, coğrafi olarak da devletin merkezi konumunda değildir. Sonradan fethedilen bir toprağın bu kadar hızlı bir şekilde devletin başkenti yapılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir. Çabuk kaybedilebilme ihtimalinden dolayı “ödünç elbise gibidir” demiştir. Ama çok eskiden alınan devletin merkezinde bulunan topraklar, devlet ne kadar zayıflarsa zayıflasın düşman eline düşmez. Buna karşın yeni alınan topraklar genel olarak devlet merkezinden uzakta düşman topraklara daha yakın olur. Kaybedilme olasılığı daha çoktur.¹⁵⁸ Afgânî'nin bu görüşü de kendi içerisinde tezatlar barındırmaktadır.

¹⁵⁶ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 40-41.

¹⁵⁷ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 43-44.

¹⁵⁸ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 45.

Belki başkent'in devletin merkezinde olması avantaj olabilir ama bu bir şehrin başkent olması için tek yeterli gerekçe değildir. Aslında Osmanlı Devleti için başkent kavramı, fetih politikasının bir göstergesidir. O yüzden bütün başkentler batıya doğru olmuştur. Nitekim İstanbul'un başkent olmasından sonrada batıya doğru fetihler tüm hızıyla devam etmiştir.

C. Afgânî, Şark Meselesi¹⁵⁹ üzerine de eğilmiş ve bu meseleyi Batı ile Doğu'nun bir kavgası olarak görmüştür. İki tarafın da “dinden bir zırh” giydiğini ifade etmiş, Hristiyan dünyasını birleştiren unsurlardan birini de İstanbul'un Fatih tarafından fethetmesi olduğunu belirtmiştir. Fethi sonrası Batılıların planlarını birleştirdiklerini, Osmanlı'yı Avrupa kıtasından atmak mücadelesi verdiklerini vurgulamıştır. “savaşlarda galibiyet ve zafer güç ve bilgi ile gerçekleşir. Keşke Osmanlı Devleti kurulduğu günden ya da 1299 yılında müstakil bir devlet olarak ortaya çıktığı günden itibaren bu esasa riayet etseydi.” Bilgi ve teknoloji noktasında Osmanlı'nın sonraki devirlerdeki durumunu eleştirmekte, “medeniyet ve kültür sahasında Batı ile birlikte koşsaydı ve maddî fetihlerine, en azından Japonya'nın yaptığı gibi ilmî fetihleri de katsaydı.” demektedir. Eğer bunu yapsaydı Şark Meselesi diye bir meselesinin olmayacağını da ilaveten ifade etmektedir.¹⁶⁰

C. Afgânî, Osmanlı Devleti'ni geçirmiş olduğu zor günlerden kurtulması için Sultan II. Abdülhamid'le yapmış olduğu görüşmelerde devletin yapısında değişiklikler yapmasını önermiştir. Teklife göre, Osmanlı Devleti merkezi yönetim anlayışını bırakıp ülkenin valilikler yerine daha özerk bir yapı olan hıdivliklere bölünmesini istemiştir. Böyle bir durumda her hıdiv kendi yönetiminde daha rahat hareket edecekti. Afgânî'ye göre, ülkede bir baskı ortamı vardır; yeni bir yönetim

¹⁵⁹ “Avrupa tarihi içinde önemli bir yer tutan ve Türkler'in Avrupa'dan atılması şeklinde tanımlanabilen Şark meselesi yabancı dillerde yerleşmiş bir terim olarak (*Die Orientalische Frage, Vostoënyj vopros, La question d'orient, The Eastern Question*) geniş çağrışımlar oluşturur. Ancak bunun, genelde hep yapılageldiği üzere bütün devirleri kapsayan bu anlamdaki tek bir tarif içine sıkıştırılması isabetli değildir. Hatta kavramı “Doğu sorunu” diye ifade etmenin, bu kelimelerin tarihsel yüklemeler itibariyle içlerinin boş olduğuna ve özellikle dildeki sadeleştirme sonucunda ortaya çıkan doğu kelimesinin coğrafi çağrışım ağırlıklı olarak tarihi malzemenin yoğunluğunu taşıyan bir tabir haline dönüşmediğine işaret etmek gerekir. Şark meselesi kavramının, XIX. yüzyıldaki Osmanlı zayıflamasının neticesinde topraklarının paylaşılması anlamında bir miras kavgası şeklinde algılanması en doğru yaklaşım sayılmakla beraber genelde bunun kapsamının Türker'in Anadolu'ya girişine kadar (1071) geriye götürülmesi söz konusu olmaktadır.” Ayrıntı için bk. Kemal Beydilli, “Şark Meselesi maddesi”, **DİA**. C.38, İstanbul, 2010, s. 352-357.

¹⁶⁰ Mahzûmî Paşa, **Hatırat** s. 179-180.

tarzının biraz rahatlama ortamı getireceğine, belki de ekonomik anlamda kalkınmayı hızlandıracağına inanmaktadır.¹⁶¹ II. Abdülhamid tarafından bu teklif reddedilmiştir.

5. Masonlukla İlişkisi

C. Afgânî, amaçlarını gerçekleştirebilmesine belki de katkı sağlayacağını düşündüğü Masonluğa kendi isteği ile 1878 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de girmiştir. Hayatı boyunca hayalini kurmuş olduğu İslam dünyasının birleşme düşüncesini gerçekleştirmek için birçok yol denemiştir. Bu konuda tercih etmiş olduğu yollardan biri de masonluktur. Masonluğu kuranlar ve ona üye olanlara göre bu teşkilatın üç temel ilkesi vardır: “Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik”¹⁶² Başlangıçta herkes tarafından kabul edilen bu evrensel değerleri benimseyen bu örgüt, zamanla gerçek niyetini belli etmiş, söz konusu bu değerlerden uzaklaşmış, faaliyet içinde bulunmuş oldukları toplumların dinamiklerini tespit edip, imkânlar el verdiğince onları öz kimliklerinden uzaklaştırmak amacı ile faaliyetler içine girmeye başlamıştır.¹⁶³

C. Afgânî, Mısır ve Avrupa masonları tarafından kurulan locaların faaliyetleri ve yapabilecekleri konusunda ön araştırmalar yaptıktan sonra hedefleri için önce İskoçlar tarafından kurulmuş olan mason locasına girmiştir. Loca içerisinde özellikle siyaset konusunda aktif bir konumda olmuştur. Ama loca, Afgânî'nin loca adına siyasî açıklamalar yapmaya başlamasından rahatsız olmuş ve hükümetin hışmına uğrayacakları korkusu ile onu locadan ihraç etmiştir. Yaşanan bu durum üzerine “Mısır'da her türlü tuhaflığa ve garipliği işiteceğimi bekliyordum fakat korkunun mason locasının sütunları arasına girebileceğini sanmıyordum. Beni hür kişiler arasına sokan idealler: Hürriyet, eşitlik ve kardeşliktir”¹⁶⁴ demiştir. Altı ay gibi kısa süre sonra, bu dernek görünümlü, gizli amaçları bulunan masonların gerçek niyetlerini anladığını, aslında mevcut rejimle işbirliği içinde çalıştığını fark ettiğini

¹⁶¹ Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 46; **Hatırat**, s. 222-225.

¹⁶² Afgânî, **el-Urvetü'l Vüskâ**, s. 60.

¹⁶³ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 18-19.

¹⁶⁴ Muhsin Abdülhamit, **Cemâleddîn Afgani: Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, çev. İbrahim Sarmış, 1.bs., Fecr Yay., Ankara, 1991, s. 126.

ve bu tehlikeli örgütün gerçek niyetini Mısır halkına anlatmak sureti ile kendisi ve talebesi Abduh ile beraber örgütten ayrıldığını söylemiştir.¹⁶⁵

Girmiş olduğu bu locada rahat hareket edemeyen Afgânî, bu defa bizzat kendisi tarafından aynı yıl Fransız ekolüne bağlı milli bir loca kurmuştur. Loca özellikle onun öğrencileri tarafından çok talep görmüştür. Devrin ileri gelenleri hatta devlet adamları locaya girmişlerdir. Afgânî bu yeni kurmuş olduğu locada diğerlerinden farklı bir yapı kurmaya çalışmıştır. Onun talebi ile loca kendi arasında şubeler kurmuş, her şube bir nazırlığı takip etmiş, bir nevi kamusal denetleme görevini üstlenmiştir. Şubeler işlerini yapmakta o kadar ileri gitmişler ki devlet kurumlarındaki görevlileri sert tavırlarla uyarmaya başlamışlar hatta zaman zaman talimatlar verdikleri bile görülmüştür.¹⁶⁶

C. Afgânî ve onun düşüncesinin sonraki yıllarda en büyük savunucularından olacak olan Muhammed Abduh'un talebesi Reşid Rıza, *“Üstadımız yıllar önce masonluğu terk etmiştir. Sürgünden döndükten sonra masonlar kendisini defalarca cemiyete tekrar girmesi için teşvik etmiş, fakat o hem bu daveti hem de cemiyetin kendisine vermiş olduğu nişanı red etmiştir. Kendisine bir gün: “Bu masonluğun mahiyeti nedir? diye sorduğumda bana şunları söylemiştir: “Masonluğun faaliyet gösterdiği ülkelerdeki varlık sebebi sona ermiştir. Masonlar ilme ve hürriyete karşı savaş açmış bulunan krallar imparatorlar ve papalarla mücadele ediyorlardı. Bu da çok büyük bir işti. Avrupa'nın bugünkü noktaya gelmesinde önemli etki oldu. Bugün Batılılar mason cemiyetinin eski bir eseri korur gibi koruyorlar ve insanlar arasında tanışma ve dayanışma sağlayan bir moral cemiyet olarak görüyorlar. Ben Seyid Cemâleddîn ile bu cemiyete girmem sosyal ve politik amaçlarımıza ulaşma çabamızda cemiyeti kullanmak içindi ben onu yıllarca önce terk ettim ve bir daha asla geri dönmedim”¹⁶⁷ demiştir.*

C. Afgânî her işte olduğu gibi bu konuda da çok “aceleci” davranmıştır. Bu yönü onun bu konuda hata yapmasının en temel nedenidir. Amacını gerçekleştirilmeye

¹⁶⁵ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 19.

¹⁶⁶ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 18-21.

¹⁶⁷Kadir Mısıroğlu, **Tarihten Günümüze Tahrif Hareketleri**, 2.bs., C.1, Sebil Yay., İstanbul, 2011, s. 391-392.

katkısı olur düşüncesi ile mason cemiyetine girmek veya benzeri örgüt kurmak aslında felsefi açıdan Machiavelli'nin *Hükümdar*¹⁶⁸ isimli eserinde “*Amaca ulaşmak için her yol mubahtır.*” anlayışı ile örtüşmekte olup; doğru bir yol olmadığı görülmektedir. Belki de bu siyasî bir analiz hatasıdır.

¹⁶⁸ Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, 5.bs., Şule Yay., İstanbul, 2013.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGÂNÎ'NİN OSMANLI AYDINLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

1. Milliyetçiliğe Bakışı

Milliyetçilik, esas itibarı ile millet ve milliyet kavramlarına dayanır. Millet kavramı için çok farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Millet kavramı "*Aynı dili konuşan, aynı milli seciyeye, müşterek tarihe, müşterek milli hedeflere malik olan bir kütle şeklinde tarif etmektedir.*" Yine millet "*Etnoloji veya tarihi esaslara istinaden aynı kanunlar altında, ayrı bir devlet olarak yaşamak arzu ve iradesini besleyen fertlerden mürekkep bir beşeri zümredir.*" Ziya Gökalp ise milleti "*Dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan, yan, aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir topluluktur*"¹⁶⁹ şeklinde tarif etmiştir.

Tarih boyunca devletlerde köklü değişimlere sebep olan milliyetçiliğin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili çok farklı yaklaşımlar olmuştur. Bunlardan bir kısmı milletin kalkınması için milliyetçiliği olmazsa olmaz olarak görürken diğer bir kısmı ise devletin yıkılması için bir tuzak olarak görmüştür."¹⁷⁰

C. Afgânî'ye göre, milliyetçilik duygusu, aslında insana doğuştan değil, bir millete mensup olmaktan ve alınan eğitimden kaynaklanmaktadır. Ama bu duyguyu asla ırkçılık boyutuna götürmeden ve dinden kopmadığı yani başka bir millettense sadece ırki yönden daha üstün görme hastalığına kapılmadığı sürece güçlendirmek gerekir. Müslümanların asırlar boyunca güçlü bir toplum olmasının nedeni din duygusudur. Ona göre sömürgeci devletler, Müslümanlar arasındaki bu güçlü bağı ortadan kaldırmak, onları bölüp parçalamak için önce milliyetçilik duygularının canlanmasını sağlamışlardır. Akabinde onları birbirine bağlayan dine saldırmışlar, dinine sınımsız bağlar ile bağlı olan insanları da gericilikle suçlamışlardır. Ona göre Müslümanlar kendilerine yapılan bu gerçeği yansıtmayan yalan yanlış suçlamalardan

¹⁶⁹ Cengiz Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4, Isparta, 1999, s. 279.

¹⁷⁰ Maksudi Arsal, **Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları**, 1.bs., Ötüken Neşr., İstanbul, 1979, s. 93-97.

asla korkmamalıdır. Ne zaman ki milliyetçilik dinin üstüne çıkarsa artık zarar verici bir hale geleceğini söylemiştir.¹⁷¹

C. Afgânî'nin milliyet fikrinin temeli, “*Ulus’ları Ümmet’in kompartımanları olarak düzenlemek eğilimindedir.*” Ona göre İslam toplumunu oluşturan her millet, dilini, kültürünü yani kendine ait temel değerleri korumalıdır. Eğer bunu yaparsa o millet gelişme kaydedecektir. Bunu her Müslüman toplum yaparsa İslam dünyası gelişecek ve o sömürgeci, emperyalist devletlere karşı mücadele edilebilecektir.¹⁷² Afgânî'nin milliyetçilik konusundaki görüşleri, Devlet-i Alîye’de, II. Meşrutiyet’in ilanı ile çıkan fikir akımlardan biri olan Türkçülük üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Türkçülük, özellikle Afgânî'nin İslam dünyasında sağlamak istediği birlik fikrinden ve modern anlamda İslam’ın yeniden yorumlanması düşüncesinden oldukça etkilenmiştir.

C. Afgânî'nin milliyetçilik anlayışının temelini aslında dil oluşturmaktadır. Eğer toplumlar bunu kaybederlerse kimliklerini de kaybederler. Ama enteresandır ki bunu ifade eden Afgânî, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim’in, Osmanlı Devleti’nde Arapçayı resmi dil ilan etmesi gerektiği yönünde görüş belirtmiştir.¹⁷³

C. Afgânî, İttihâd-ı İslam kadar İslam ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin de teşvikçisi olmuştur. Aslında görünüşte birbirinin tam zıddı olan bu iki fikir yani İslamcılık ve milliyetçilik akımları bu dönemde İslam dünyasında çok hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Afgânî'nin savunduğu milliyetçilik fikri egemenlik hakkını elinde bulunduran bir devlet yapısını içermekte idi. Afgânî'nin Batı’ya karşı Panislamcı düşüncüyü desteklemesinin yanı sıra her milletin kendi kültür ve dilini yaşatması gerektiğini söylemesinin nedeni, Müslüman toplumlarının birçoğunun Batı sömürsü altında kalmasından kaynaklanmıştır. Ona göre İslam birliği kurmak

¹⁷¹ Afgânî, *el-Urvetü'l Vüskâ*, s. 46; Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 307, 354, 361.

¹⁷² Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, s. 137.

¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 179-180.

oldukça uzak bir hayaldi. Ama en azından ona kavuşmak için Batı'nın sömürüsü altındaki Müslüman toplumlarda ulus-devlet fikrinin gerçekleşmesini istemiştir.¹⁷⁴

C. Afgânî, bir yandan İslam ümmetinin birliğini sağlamaya çalışırken diğer yandan da Müslümanları etnik gruplara bölme arzunda değildi. O hiçbir zaman, tüm dünyada yaşayan Müslümanların tek bir devlet yapısı altında yaşamasını istememiştir. Onun asıl hedefi Müslüman milletlerin öncelikle kendi arzuları ile milli devlet olmaları ve akabinde de bu oluşacak bağımsız Müslüman devletlerin bir nevi konfederasyon şeklinde güçlü bir birlik oluşturmasıdır. Bu şekilde sömürgeci Batı'nın karşısında büyük bir birlik oluşturacak olan Müslümanlar, o eski güzel günlerine kavuşabileceklerdir. Afgânî'nin hayatı boyunca yaptığı tüm çalışmalarının yegâne amacı, Batı'ya duyduğu nefret ve onlarla hesaplaşma isteği olmuştur. Afgânî'nin yukarıda bahsedilen konfederasyon hayali günümüz *Avrupa Birliği* teşkilâtını hatırlatmaktadır.

C. Afgânî, ırkçılık, milliyetçilik, ümmetçilik gibi temelde birbirinden çok farklı olan kavramları farklı anlamlarla ifade etmektedir. Ona göre İslam dini, ırka dayalı bir dünya görüşünü asla kabul etmemiştir. Çünkü bu onun tüm dünyaya gönderilen evrensel bir din olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden İslam dini üstünlüğün ancak takvada olduğunu defaatle vurgulamıştır. Dolayısıyla İslam, diğer bazı dinlerde olduğu gibi herhangi bir kavmi veya milleti diğerinden üstün tutmamıştır. Ama herhangi bir ırkı diğerinden üstün tutmayan İslam dininin, akli esas alan müspet milliyetçiliğe asla karşı çıkmayacağına inanmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, "*Birbirinizle tanışasınız diye sizi kabileler hâlinde yarattık*"¹⁷⁵ buyruluyor. O farklı ırktan ve milliyetten olmak İslam dini açısından bir zenginlik kaynağı olarak görmüştür. O yüzden Afgânî'nin ırkçılığa karşı olması ve *Türkçülük* ve *Arapçılık* gibi ideolojiler ile İslam ümmetinin kalkınması için teşvik edici faaliyetlerde bulunmasının yadırganmaması gerekir.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Abdullah Alperen, "Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 7, Bilecik, 2015, s. 81-96.

¹⁷⁵ Hucurât Suresi, 13.

¹⁷⁶ Alperen, **Cemâleddîn Afgânî**, s. 91.

2. Jön Türkler ve C. Afgânî

Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Meşrutiyeti ilan edip, ülkede Kanun-i Esasi ilkelerini esas alan bir yönetim kurmak isteyen Osmanlı aydınlarına verilen genel bir isimdir. *Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi* gibi *Yeni Osmanlılar* Jön Türkleri fikrî bağlamda ciddî surette etkilemiş olan şahsiyetlerdir. Yeni Osmanlılardan sonra meşrutiyet mücadelesini sürdüren Jön Türkler, yaşanan ihtilalin baş sorumlusu olmuşlardır. Bu hareket aynı zamanda, Osmanlı tarihinin son dönemlerine damgasını vurmuş, önemli sosyal ve siyasal harekettir.¹⁷⁷ Diğer bir tarife göre de; Osmanlı Sultan'ını hedef alarak meşrutiyete dayanan yönetimi yeniden kurup; Kanun-ı Esasi idaresini tesis etmek için verilen mücadeleye *Jön Türklük*, bu mücadeleyi yapanlara da *Jön Türk* denilmiştir.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yapılan yenilikler içe kapanık ve tepeden inmece bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ülkede yapılan tüm reformlar çoğunlukla *askeri, idari, yasal ve kurumsal* alanlarda yapılmış ama ekonomik anlamda yapılan yenilikler konusunda yavaş hareket edilmiştir.

Tüm bunlara rağmen devlette yenileşme hareketleri hiç durmamıştır. 1876 yılında Meşrutî yönetim ilan edilerek Türk tarihinde ilk defa halk oy vermek sureti ile yönetime dâhil edilmiştir. İlan edilen Meşrutiyet'in tek bir amacı vardı. Tıpkı Batı'da olduğu gibi, sadece milletvekillerinden oluşacak bir meclis oluşturmaktı. Nitekim bu amaca uygun olarak *Kanun-u Esasi* yürürlüğe girmiştir. Yeni oluşan bu meclisin *69'unu Müslüman, 46'sını ise Hıristiyan ve Yahudi azınlıklardan* oluşturmuştur. Tamamen Batı örnek alınarak açılan meclis ve ilan edilen anayasa, dönemin birçok muhalif aydını gibi Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından da olumlu karşılanmıştır.¹⁷⁹ Padişaha baskı yapmak sureti ile ilan ettirilen ve neler getireceği kestirilemeyen bu gelişme, Osmanlı Devleti gibi çok farklı din ve milliyetten oluşan devlette ne gibi sonuçlar doğuracağını yeterince hesaplanmadığı da gözükmektedir. Ülke içerisinde ortaya çıkan olumsuzluklar ve dışarıda üst üste alınan mağlubiyetler

¹⁷⁷ Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 14, 2003, s. 291-318.

¹⁷⁸ Hasan Ali Polat, **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)**, (Doktora Tezi), Antalya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018, s. 22.

¹⁷⁹ Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 22.

nedeni ile II. Abdülhamid tarafından Kanun-u Esasi'nin askıya alınması dönemin birçok aydını tarafından ciddi olarak eleştirmiştir. Aslında Sultan II. Abdülhamid, padişahlığının ilk günlerinden bu yana Avrupa'da yaşanan tüm gelişmeleri çok yakından takip etmiş, eğitim başta olmak üzere Avrupa'da bulunan ve toplum için gerekli olduğuna inandığı birçok kurumun benzerini Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinde kurmaya çalışmıştır.

Her ne kadar Meşrutiyet döneminde Batılılaşma hedefi varsa da dönemde bu yöndeki faaliyetlerin yavaşladığını görülmektedir. Mümtaz Turhan bu dönem için: *"Bu dönemde Batılılaşma devletin resmi meşgalesi olmaktan ziyade artık topluma intikal etmiştir. Bu nedenle 1839'dan itibaren başlayan batılılaşma hareketi 'mecburi kültür değişimleri' olurken, 1876-1908 arasındaki değişimler 'serbest kültür değişimleri olacaktır.'" demektedir.*¹⁸⁰ İstanbul'da Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kapatılması üzerine, Avrupa'ya kaçan Osmanlı aydınları için Jön Türkler ismi kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa'da rahat bir çalışma ortamı bulan bu aydınlar, padişahın tüm icraatlarını eleştirmişler ve bu konuda Batılıların desteğini almışlardır. Eleştirilerini de çıkardıkları gazeteler vasıtası ile topluma ulaştırabilmişlerdir.

Tüm bu faaliyetlerde Jön Türklerin belki de en dikkat çekici başarısı *"Manheim'in nitelediği tarzda 'hayali' eserler ortaya koymamak tam aksine toplum içinde "kilit mevkileri" tutmuş olduklarından bunların düşünce yapısı "ideoloji" olarak nitelendirilmektedir"*¹⁸¹ olmuştur.

Jön Türkler ile C. Afgânî'nin ilişkisi, onun 1880-1890 yılları arasında Avrupa'da çeşitli nedenler ile bulunduğu zamanlarda iki kez gerçekleşmiştir. İstanbul ziyareti sırasında görüştüğü, çeşitli vesileler ile sohbet ettiği, II. Abdülhamid'in uygulamış olduğu politikalara dönemin muhalif kesimine mensup birçok kişi üzerinde derin etkileri olmuştur. Meşrutiyetin ilan edilmesinde etkisi bulunan ama devamını getiremeyen Yeni Osmanlıların başarısız olmasından sonra, Avrupa'da faaliyetlerine devam eden Jön Türk hareketi için, Afgânî ve onun devrimci fikirleri çok çekici gelmiştir. Ayrıca onların, Afgânî 'de kendilerine yakın

¹⁸⁰ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, 3. bs., M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1987, s. 160.

¹⁸¹ Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", s. 283.

buldukları diğer bir özellik de onun siyasal söylemlerinin yanı sıra din adamı görüntüsünün de olmasıdır. Çünkü o aynı zamanda İslam'da “öze dönüş” hareketini savunmuştur. Kendine Avrupa'da çalışma alanı bulan Jön Türk hareketi için milliyetçilik ve İslam olmazsa olmazdır. Onlar kendilerini bir yanda modern Avrupalı bir yanda ise İslam'a inanan Doğulu olarak görmüşlerdir.

Yusuf Akçura'nın Türkçü ifadeler hakkındaki bir söylemi şu şekildedir: “Tanzimat ve Genç Osmanlılık hareketlerinde de Türkleri birleştirmek ile ilgili hiçbir belgeye rastlayamadım.”¹⁸² Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Zonguldak Milletvekilliği de yapmış olan Tunalı Hilmi Bey klasik dönem Jön Türkleri çok farklı tarif etmiştir: “Avrupa'daki Genç Türkler, İstanbul bey ve paşalarından veya bey ve paşazadelerinden ibaretti. Hepsi, Osmanlı birliğini esas bir umde telakki eden meşrutiyetçi liberallerdi; hemen bir asırdan beri Avrupa'yı sarsan milliyet ve halkçılık cereyanlarını adam akıllı anlayamamış, hele Osmanlı Ülkesinde bu cereyanların hâsıl ettiği tesirleri hakkıyla kavrayamamış kimselerdi. Anâsır tabiriyle reel kıymetlerini, Milletlerin ittihadın ve bu ittihad sayesinde Osmanlı Milleti namını verdikleri hayali varlığın terakki edeceğine, safdilane inanıyorlardı.”¹⁸³

Genç Osmanlılar hareketinde, “Vatan sevgisi, hürriyet, Kânûn-i Esâsî tutkusu, Osmanlılık ruhu” var iken Avrupa'ya giden Jön Türklerde ise “Türkçülük ve İslam dininin hükümlerinin yeniden yorumlanmasına (özüne) inilmesine” ait konular daha fazla ifade edilmiştir.¹⁸⁴ Afgânî'nin tüm sohbetlerinde milliyetçiliğin İslam'a aykırı olmadığı hatta ayrı ayrı millet olmanın hikmetleri olduğu yönünde Kur'an-ı Kerim'den ayet¹⁸⁵ göstererek ifade ettiği sözler Jön Türklerde, Türkçülük bilincinin daha da gelişmesine katkı sağlamıştır. Nitekim bu konuda şair Mehmet Emin Yurdakul'u derinden etkilemiş ve onun Türkçülük şuurunu işleyen şiirler yazması konusunda söylediği sözler ile teşvik ve takdir etmiştir. Ziya Gökalp: “Türk şairi Mehmed Emin'e Türkçülüğü aşılaman, kendisinin söylediğine göre Afganistanlı

¹⁸² Yusuf Akçura, **Türkçülük**, 2.bs., Türk Yılı, İstanbul, 1978, s. 23.

¹⁸³ Yusuf Akçura, **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, 2.bs., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 158.

¹⁸⁴ Yalçınkaya, **Cemâleddin Afgani**, s. 203.

¹⁸⁵ “Ey insanlar, Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.” **Hucurât Suresi**, 13.

Cemâleddîn Afgânî'dir. Bu büyük İslam inkılapçısı Türkiye'de Mehmed Emin'i bularak, ona halk dilinde, halk vezninde, millet sevgisiyle dolu şiirler yazmasını tavsiye etmiştir"¹⁸⁶ sözleri ile Afgânî'nin Yurdakul üzerindeki etkisini aktarmıştır. Afgânî, ikametgâhında yapmış olduğu sohbetlerinde Jön Türkleri özellikle millî duygular noktasında derinden etkilemiştir.¹⁸⁷

C. Afgânî'nin o dönemde Jön Türklerle olan yakın ilişkisi dönemin üst düzey devlet adamları tarafından hoş karşılanmamış ve hatta bu durum yüksek sesle ifade edilmiştir. Dönemin Sadrazamı Halil Rifat Paşa, Afgânî'nin dönemin fesat çıkaran örgütlerinden Bâbî Cemiyeti'ne¹⁸⁸ tabi olan güvenilmez bir adam olduğunu, mason cemiyetleri, Ermeni komiteleri ve Jön Türklerle yakın diyaloglar kurduğunu, kendisinin Hz. Muhammedin neslinden geldiğini ifade ettiği ve bu sayede hem Jön Türklerin hem de padişahın yakınlığını kazandığını, bunu da kullanmak sureti ile kendisini iyi tanımayan insanları kendine bağlamaya çalıştığını söylemiştir.¹⁸⁹ Jön Türklerin faaliyetlerini anlatan Bâbî Cemiyeti de, yapmış olduğu yayınlarda Afgânî'nin Jön Türkler üzerinde çok etkin olduğunu, onları yönlendirdiğini yazmıştır.¹⁹⁰ Jön Türklerin, 1908 yılından itibaren meşrutî anayasanın tekrar yürürlüğe girmesini sağlaması, İslamcı fikirlerle beslenen dergilerin çoğalmasına imkân sağlamıştır. Özellikle burada Afgânî'nin talebesi Muhammed Abduh'un girişimleri önemlidir. Mardin'e göre, "*Abduh'un düşüncesinin İslam devletlerini Avrupa'ya benzer bir Rönesans çizgisine sokmak hayali taşıdığı* söylenebilir."¹⁹¹

¹⁸⁶Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 1.bs., Akvaryum Türk Klasikleri Yay., İstanbul, 2005, s. 19-20.

¹⁸⁷Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, 2.bs., İletişim Yay., Ankara, 1998, s. 122.

¹⁸⁸ Jön Türklere ait yasak yayınları yayınlayan ve dağıtan örgüte verilen isimdir. Ayrıntı için bk. Hanioğlu, **Jön Türkler**, s. 122

¹⁸⁹"*Malumat ve mütalaat-ı çakiraneme gelince, Şeyh Cemaleddin, Babi Cemiyeti erkânından ve erbâb-ı fesatdan olduğu gibi, hiçbir tarafça haiz-i itibar ve i'timat olmamış, ehemmiyetsiz bir adamdır. Ve merkurumun Mason Cemiyeti ve Ermeni Komiteleri ve Jön Türk takımı ile münasebet ve muhabere-i hafiyesi vardır. Kendisini efendimize mensub bildirerek esasen hiç olduğu halde, bu şeref-i mensubiyetden dolayı kendisini ve mahiyetini ve hakikatini bilmeyen birtakım adamları celb ve iğfal ederek yavaş yavaş cemiyetini çoğaltmaya çalışıyor.*" Bk. Yalçınkaya, **Cemâleddîn Afgani**, s.204.

¹⁹⁰ Hanioğlu, **Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, s. 122

¹⁹¹ Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, 20 bs., İletişim Yay., İstanbul, 2017, s.15.

C. Afgânî, Paris'te 1884 yılında kaleme almış olduğu *Kaza ve Kader*¹⁹² konulu makalesinde Jön Türklerden *Cemiyet-i Saliha* olarak bahsetmektedir. Onlarla Paris'te karşılaşmıştır. Jön Türkler ona, Osmanlı devlet yönetimini ıslah etmek istediklerini, İslam hâkimiyetini yeniden canlandırmak, özellikle İngilizlerin Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetine son vermek arzusunda olduğunu söylemişlerdir. Afgânî bu görüşleri yürekten desteklemiş ve onları bu konuda teşvik etmiştir. Jön Türkler, görüşlerini ülkeye sokmak için çok değişik yollar kullanmıştır. Bunların başında pamuk kumaşlar üzerine yazma en başta gelen yöntem olmuştur. III. Napolyon'un aracı olması ile ülkelerine dönmüşler, var güçleri ile ülkelerinin yönetiminin ıslahı ve hürriyet için çalışmaya başlamışlardır.¹⁹³

Mahzûmî Paşa burada kast edilenin Jön Türkler olduğunu söylese de bu konuda farklı görüşler vardır. Bazı yazarlar, Afgânî'nin kast ettiği cemiyetin aslında kendisi tarafından kurulan "*el-Urvetü'l Vüskâ Cemiyeti*" üyeleri olduğunu söylemişlerdir.¹⁹⁴ II. Abdülhamid, Avrupa'da kendisine karşı oluşan muhalefeti azaltmak amacı ile Jön Türklerle elçiler vasıtası ile yurda dönmeleri için memuriyet başta olmak üzere çeşitli vaatlerde bulunmuştur. Bunun en önemli örneği Jön Türk hareketinin önemli kişilerinden olan Mizancı Murat Bey olmuştur. Sultan ile anlaşarak yurda dönmüştür. Yürütülen bu politika sayesinde Avrupa'da bulunan birçok Jön Türkün yurda dönmesi nedeni ile Mahzûmî Paşa'nın kast ettiği cemiyetin "*el Urvetü'l Vüska Cemiyeti*" olma ihtimali daha ağır basmaktadır.

3. Mehmet Âkif Ersoy ve C. Afgânî

Türk İstiklâl Marşı'nın yazarı Mehmet Âkif Ersoy, 1873 senesinde Dersaadet'te dünyaya gelmiştir. Babasının ismi Mehmet Tâhir Efendi, annesinin ismi ise Emine Şerife Hanım'dır. "*Hem babam hem hocamdır, ne biliyorsam kendisinden öğrendim*" dediği babasından Arapça öğrenmiştir. Fâtih Merkez ortaokulundan mezun olduktan sonra her ne kadar Mülkiye Mektebi'nin idadi kısmına yazılsa da babasının vefatı nedeni ile kısa sürede geçimini sağlayacak bir işe ihtiyacı olduğu için yeni açılmış olan Mülkiye Baytar Mektebi'ne girmiştir. Okulu birincilikle

¹⁹² Makalenin ayrıntıları için bk. Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 305-313.

¹⁹³ Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s.346-347.

¹⁹⁴ Abdülhamit, *Cemâleddîn Afgani: Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, s. 218.

bitirmesinin yanı sıra okulda güreş ve şiirle de uğraşmıştır. Mezuniyeti akabinde müfettiş muavini görevi ile mesleğe adım atmıştır. Her zaman millî menfaatleri öncelikli bir şahsiyet olan Mehmet Âkif, Mütareke döneminde işgalci kuvvetlere karşı gerçekleştirilen millî direnişi desteklemiştir. Bu çerçevede Balkan Savaşları sırasında teşekkül eden ve Mütareke sonrasında da aktif olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne iştirak etmiştir.¹⁹⁵ Mehmet Âkif, sadece bir şair değil; aynı zamanda inandığı İslamcılık düşüncesini *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad*'da yazdığı makalelerle şekillendirmiş ve akabinde halk kitlelerine ulaştırmış bir düşünür, eylem adamı olmuştur.¹⁹⁶

Balkan savaşları ve Millî Mücadele yıllarında Mehmet Âkif, memleketin o günün zor şartlarında insanların ümitsizliğe düşmemesi için çok yoğun çaba sarf etmiş, onları bir arada tutmak, orduya yardım edilmesini sağlamak için *Fatih*, *Beyazıt* ve *Süleymaniye* camilerinde, *Sebilürreşad* dergisinde de yayınladığı konuşmalarını yapmış ve *Hakkın Sesleri*'ndeki şiirleri yazmıştır.¹⁹⁷ Mehmet Âkif'in, Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren kurtuluş reçetesi olarak İslamcılığı savunmuş, bunu sadece siyasal anlamda değil bir yaşam biçimi olarak da uygulamış, samimi bir Müslümandır. Âkif, kendini hiçbir zaman ulema veya bilirkşi gibi göstermeye çalışmamış, aksine samimi bir Müslüman olarak İslam dünyasının içine düştüğü buhranlı günlerin çözümü için gayret sarf etmiştir. Bunun çözümünü de ancak Kuran'a sıkı sıkıya sarılmak olarak her fırsatta dile getirmiştir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren inanmış olduğu çözüm yollarını insanlara aktarmak için, kalemini çok ustaca kullanan millî şair, arkasında başta İstiklal Marşı başta olmak üzere birçok önemli eserler bırakmıştır.

İlk defa 1911 yılında, İstanbul'da basılacak olan *Safahat*,¹⁹⁸ yazmış olduğu diğer eserlerine nazaran hem hacim hem de içerik olarak en büyüğüdür. *Safahat*'ın

¹⁹⁵M. Ertuğrul Düzdağ-Orhan Okay, "Mehmet Âkif Ersoy", *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 432-439.

¹⁹⁶ Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslâmcı Muhalefet", *İstanbul Zaim Üniversitesi Yay.*, S.26, İstanbul, 2019, s. 235.

¹⁹⁷ Mehmet Âkif, "Hakkın Sesleri", *Sebilürreşad*, C. 10, S. 248, İstanbul, 12 Haziran 1913, s. 236.

¹⁹⁸ Eserin tamamının Latin harflerine tercüme edilmiş hali ile İstanbul Bağcılar Belediyesi tarafından dijital ortamda yayınlanmıştır. <http://m.bagcilar.bel.tr/kategori/358/3/kultur-sanat-yayinlari.aspx> (E.T. 21.05.2020)

tamamı, 1908-1910 yılları arasında önce ismi *Sırât-ı Müstakîm* olan ve daha sonra *Sebîlürreşâd* olarak ismi değişecek olan dergide yayımlanmıştır.¹⁹⁹

İttihâd-ı İslam düşüncesinin ilk savunucularından olan C. Afgânî, Osmanlı'da birçok İslamcı düşünürü etkilemiştir. Bunlardan biri Mehmet Âkîf'tir.²⁰⁰ Mehmet Âkîf, dönemindeki birçok aydından farklı olarak İslam'ı daha iyi anlama ve İslamcılığı siyasî bir sembol olarak etkilendiği iki kişi vardır: Cemâleddîn Afgânî ve özellikle de Muhammed Abduh.²⁰¹ İslami kaidelerin yeniden yorumlanması, içtihat kapılarının açılması ve hurafelerin dinden çıkartılması gerektiği yönündeki düşüncesi ile birçok insanı derinden etkileyen Afgânî ile Abduh'un Fransa'da toplam on sekiz sayı olarak yayımladıkları *el Urvetü'l Vüskâ* adlı dergide çıkan yazıları daha sonra Reşit Rıza tarafından çıkarılacak olan *Menar* dergisinde bir daha yayımlanmıştı. Mehmet Âkîf, *Menar* dergisinde çıkan bu yazıları çok sıkı takip etmiş, Afgânî ve özellikle Muhammed Abduh tarafından kaleme alınanları tercüme ederek *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* dergisinde yayımlamıştır. Afgânî'ye ait ve *Menar* dergisinde tekraren yayınlanan *Dinin Fevâid-i Medeniyesi* başlıklı yazısını 7 Ekim 1909 tarihinde *Sırât-ı Müstakim* dergisinin 55, 56, 57 ve 58. sayılarında tercüme ederek yayımlamıştır.²⁰² Âkîf tarafından *Sırât-ı Müstakim* dergisinde Abduh'a ait yayınlanan ilk tercüme 27 Ekim 1908 yılında *Müslümanlıkta Esaslar*²⁰³ olmuştur. Adı geçen dergide en son 25 Şubat 1910 tarihinde yayımlanmış olan *Asr Sure-i Celilesi'nin Tefsiri* tercümesi ile birlikte Muhammed Abduh'a ait toplam otuz dokuz

¹⁹⁹“Sebîlürreşâd, Mehmet Âkîf'in desteği ve Eşref Edib Fergan başyazarlığında İslamcılık düşüncesini yaymak amacı ile 1908 yılında "*Sırât-ı Müstakim*" adıyla çıkacak olan ve ileride Millî Mücadelenin sesi olacak olan dergidir.1925 yılında çıkan "*Takrir-i Sükûn Kanunu* " ile kapatılacak olan dergi, 1948'te tekrar yayınlanmaya başlasada1966 yılında kapanacaktır. Dünyanın dört bir tarafında çok ses getirecek olan Sırât-ı Müstakim, 183. sayısından itibaren "*Sebîlürreşâd*" adıyla yayımlanmaya devam edilecektir. Derginin yazarları arasında Mehmet Âkîf dışında "*Abdülaziz Çaviş, Bereketzade İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet Naim, Ferit Kam, Mehmet Fahrettin, İzmirli İsmail Hakkı, Tâhir'ül Mevlevî, Aksekili Ahmet Hamdi, Mehmet Şemsettin Günaltay, Manastırlı İsmail Hakkı, Bursalı Mehmet Tahir, Abdürreşid İbrahim, Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshaki, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu*" vardır." Adem Efe,“Sebîlürreşâd maddesi”, **DİA**, C.28, İstanbul, 2009, s. 251-253. Dergi, kendisine Kur'an ve Sünnete bağlılığı şiar edinmişti. 2016 yılından itibaren yayın hayatına devam etmektedir. <https://www.sebilurresad.com.tr> (E.T.21.05.2020).

²⁰⁰ Arabacı, “II. Abdülhamid'e İslâmci Muhalefet”, s. 234.

²⁰¹Asım Öz, “Akîf'in Eşikleri Aşan Kırılğan İslamcılığı”, **Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, 12-13 Mart 2011, s. 256.

²⁰² Cemaledin Afgani, “Dinin Fevâid-i Medeniyesi” **Sırât-ı Müstakîm**, C.1, Sayı 55-58-59, İstanbul, 7 Ekim, 14 Ekim, 22 Eylül 1909, s. 41-68-90.

²⁰³ Muhammed Abduh, “Müslümanlıkta Esaslar”, **Sırât-ı Müstakîm**, C. 3, S. 57, 27, İstanbul, Ekim 1908, s. 146.

tercüme yayınlanmıştır. Derginin isminin 1912 yılında *Sebîlürreşâd* olmasından sonra da tercümelere devam edilmiştir. 21 Mart 1912 yılında Abduh'un *Tefsir-i Şerif*²⁰⁴ yazısının tercümesi ile yayımlanmaya devam edilmiştir. *Menar* dergisinden yapılan bu tercüme, bizzat Mehmet Âkif tarafından yapılmış olup *Sebîlürreşâd*'da toplam altmış dört tercüme yayımlanmıştır.²⁰⁵

Mehmet Âkif, gerek C. Afgânî'den ve gerekse de Muhammed Abduh'dan oldukça etkilenmiş olsa da, bu iki isim arasındaki bazı konulardaki fikir ayrılıklarının da farkındadır. Çünkü Muhammed Abduh, bazı konularda hocası Cemâleddîn Afgânî'den farklı düşüncelere sahiptir. Aceleci bir kişiliğe sahip olan ve kurtuluşu siyasal yönetimlerde arayan Afgânî'nin tersine, hemen reform yapılmasına karşı olan Abduh, siyasî çözüm yerine daha zahmetli ama sağlam olduğuna inandığı eğitimle olması gerektiğine inanmıştı. Bu nedenle Âkif, Afgânî'nin tercih ettiği siyasal yöntemler yerine Muhammed Abduh'un bakış açısını yani eğitimi tercih etmişti. İyi bir eğitimden geçecek olan Müslümanların eski gücüne tekrar kavuşabileceğine inanmıştır.

Gerçekten de Abduh, 1884 yılından itibaren Beyrut'a giderek eğitim faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Artık siyasetle uğraşmayacağına söz vererek Mısır'a dönüşüne izin verildiği 1889 yılından itibaren Afgânî ile olan ilişkisini azaltmıştır. Çünkü o artık siyasetten ümidini kaybetmişti.²⁰⁶ Mehmet Âkif'in hem dinî hem de siyasî hayatında Afgânî ile Abduh'un etkisi çok büyüktür. Kendisine yapılan tüm eleştirilere, karalamalara rağmen yazdığı ve tercümesini yaptığı metinlerdeki fikirlerden asla vazgeçmemiştir. Geri adım atmamıştır.

Mehmed Âkif, yaşamış olduğu dönem içerisinde C. Afgânî ile ilgili yapılan olumsuz yorumlara çok kızmıştır. “*Şarkın yetiştirdiği fitratların en yükseği olmasa bile en yükseklerinden biri olduğu şüphe götürmeyen merhûm Cemâleddîn Afgânî'ye dâir birkaç söz söylemek istiyorum.*” diyerek başladığı *Sırât-ı Müstakim*'de “*Cemâleddîn Afgani*” başlıklı yazısında “*İçimizde merhûmu görmeyen çoksa da,*

²⁰⁴ Muhammed Abduh, “Tefsir-i Şerif”, *Sebîlürreşâd*, C.8, sayı 185, İstanbul, 21 Mart, 1912, s. 33.

²⁰⁵ Yayın hayatına 2016 yılından itibaren devam etmeye başlayan dergi orijinal tüm nüshaları <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/> ve <https://katalog.idp.org.tr/> yayımlanmıştır. (E.T. 22.05.2020)

²⁰⁶ M. Sait Özervarlı, “Muhammed Abduh maddesi”, *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 482-487.

zannederim, işitmeyen, bilmeyen yoktur. İhtimâl ki sevgili kâri'lerimiz şu satırlarda Cemâleddîn'in hayât-ı husûsiyyesine, hayât-ı ilmiyyesine, hayât-ı siyâsiyyesine ait ma'lûmat göreceklerini zannedyorlar. Hayır, öyle etraflı bir terceme-i hâli inşâallah ileride yazarız. Benim bugün yapmak istediğim bir şey varsa oda hazretin hâtıra-i pâkine sürülmek istenilen bir lekeyi, birlevs-i bühtânı göstermek, onun mâhiyetini, nereden geldiğini tedkik eylemektir”²⁰⁷ diyerek ona atıldığını söylediği iftiralara tek tek cevap vermiştir. Ona göre, onun en büyük eseri Mısır Müftülüğü de yapacak olan Muhammed Abduh'tur.

Mehmet Âkif, *Sırat-ı Müstakim*'de öncelikle C. Afgânî'nin İstanbul'a ilk gelişinde ne kadar hürmetle karşılaştığından bahsetmekte, devletin merkezinde ne kadar önemli insan varsa ona karşı çok hürmetkâr davrandığını, Türkçesi iyi olmamasına rağmen çok ısrar edilmesi üzerine *Fünûn ve Sanayiye* teşvik yolunda bir nutuk vermeyi kabul ettiğini, hatta bu konuşmayı yapmadan önce onay aldığından bahsetmiştir.²⁰⁸

Yine aynı eserde C. Afgânî'nin o nutukta neler söylediğini kısaca özet geçtikten sonra ona bu konuda haksızlık yapıldığından, zamanın Şeyhülislam'ın kişisel hırsları için ona muhalefet ettiğini, konuşmasında asla *nübüvvet sanattır* kastında bir ifadesinin olmadığını söyleyerek onu savunmuştur. “*Nihâyet merhûmun sevdiklerinden bir kısmı müşarünileyhe sabr u sükûnet tavsiye ettiler, zaman bu gibi haksız şâyiaları hükümden düşürür, hakikati meydana çıkarır dedilerse de gayret-i dîniyyesi ilmi kadar yüksek olan Cemâleddîn bir türlü duramadı, her halde Şeyhülislâm ile mürâfaa edilmesini musırrâne istedi. Âkıbet efkâr sükûn buluncaya kadar İstanbul'u terk ederek bilâhere isterse yine avdet etmek şartıyla nefyi hakkında irâde-i aliyye sâdır oldu. Zavallı Cemâleddîn her ma'nâsıyla mazlûm bir halde İstanbul'u terk ile Mısır'a gitmeye mecbûr oldu.*” cümleleri ile İstanbul'u terk etmek zorunda kaldığından bahseden Akif, Afgânî hakkında “*İşte merhûmdan ne zaman bahs olunsa İlmine, fazlına, siyasetine söz yoksa da maatteessüf mülhid idi,*

²⁰⁷Mehmet Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, *Sırat-ı Müstakim*, S. 90, İstanbul, s. 207.

²⁰⁸ Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 207.

*nübüvvete inanmazdı*²⁰⁹ denildiğini ifade etmiş ve konu hakkında bilgi sahibi olmadan konuşan insanlar için şu sözleri söylemiştir:

*“İki hâsiyyet eder bâtil u hakkı temyiz,
Biri tedkik-i haberdîr, biri ta'mîk-i nazar.”*²¹⁰

Mehmet Âkif'in konu hakkında yazdıklarından anlaşıldığına göre onun tepkisi, C. Afgânî'yi eleştirenlerin ön yargılı olması, onun, ne anlatmak istediği konusunda yeterince bilgi sahibi olmadan eleştirilmesidir. Gerek Darülfünun Müdürü'nün teşviki ile yapmış olduğu konuşma ve gerekse sarf etmiş olduğu diğer sözlerin tam anlamı ile dinlense onun ne kadar haklı olduğunun anlaşılacağına inanmıştır. Mehmet Akif, onu devrin klasik adamlarından ayırmış, hakikati konuşan hatta haykıran cesur bir adam olarak göstermiştir. Ve bu sebeple onu ve talebesi Abduh'u eleştirenlere her zaman sert bir şekilde karşılık vermiştir.

C. Afgânî hakkında iddia edilen dinsizlik iddiasını reddeden Mehmet Âkif, yine aynı eserin *Hasbihal* başlıklı bölümünde bu sefer onu “*Vehhâbilik*” ile suçlayanları yine bilgisizlikle suçlamaktadır. “*Acaba bu şâyiyayı çıkaranlar bir adamın alınına “Vehhâbî”²¹¹ damgasını yapıştırmak ne demek olduğunu biliyorlar mı?*” diyen Mehmet Âkif “*Müslümanlık'ta en güç bir şey varsa o da bir adama dinsiz pâyesi vermekten ibâret olduğu halde fazlını, irfânını, ikbâlini, şöhretini çekemediğimiz, yahud tarz-ı tefekkürünü kendi meşrebimize muvâfık görmediğimiz kimseleri bu hasbî rütbe ile nazardan düşürmek nedense bize pek kolay geliyor*”²¹² diyerek tepkisini dile getirmiştir. Mehmet Âkif, bu konuda atılan iftiraların onu gözden düşürmek maksadı ile yapıldığına inanmıştır. İlerleyen cümlelerinde böyle

²⁰⁹ Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 208.

²¹⁰“Bir haberin doğru olup olmadığını iki özelliğin varsa ayırabilirsin. Biri haberi iyi incelemen, kaynağını, doğru olup olmadığını araştırman, ikincisi de üstünkörü bir bakışla hükmetmeyip bakışını derinleştirmendir.” Bk. Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 208.

²¹¹“*Vehhâbilik bir mezheb-i mahsusun ismi olmakla beraber Arabistan'ın birçok yerlerinde dinsiz tanılan, yahud öyle tanılmak istenilen adamlara verilir bir pâyedir. Lehte söylenen sözlere inanmamak, lâkin aleyhte söylenenlere derhal îmân etmek insanlarda cibilli bir hasîse olduğu için meselâ ben bugün çıkar da Allah'tan korkmadan en akidesi pâk bir adam hakkında İyidir ama dinsiz olmasa derssem az zaman sonra zavallıyı bütün aşîret halkı baştanbaşa mülhîd tanırırlar. Acaba bu adam ilhâdı mûcib olacak ne yapmış, ne söylemiş demeyi hatırlarına bile getirmezler.*” Bk. Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 208.

²¹² Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 225.

küçük bir ihtimalin dahi olsa dinen bunun üzerine gidilmesinin doğru olmadığını söylemiştir.²¹³

Aslında Mehmet Âkif, C. Afgânî özelinde İslam dünyasında var olan ve belki de hâlâ var olmaya devam eden kronik bir probleme parmak basmıştır. O da özellikle dini konularda devrindeki adamlara göre farklı sözler sarf eden, yenilikçi büyük insanlara sürekli olarak yapılan yaftalamadır. Âkif, “*Arabistan’a gidin, en büyük adamlar Vehhâbî; Türkistan’a gelin, Farmason*²¹⁴ *Acemistan’a uğrayın dinsiz yahud Bâbî*”²¹⁵ diyerek bu itirazını yüksek sesle ifade etmiştir. İnsanların en kötü hastalıklarından biri olan taassubun düşmanı olan Âkif: “*Doğrusu bu herifleri dinledikçe gençlerde dinsizlik modasını hemen hemen göreceğim geliyor. Eğer dinin ne olduğunu bunlardan öğrenseydim mutlaka İslam’ın en büyük düşmanı olurum*”²¹⁶ diyecektir. Sözlerinin devamında Afgânî’nin öğrencisi olan Muhammed Abduh ile ilgili benzer iddialara cevap vermiştir.

Bu konu, C. Afgânî hakkında araştırmalar yapmış olan Alaeddin Yalçınkaya tarafından farklı değerlendirilmiştir. Ona göre “*Gerek Efgani’nin gerek M.Abduh ve R.Rıza’nın Vehhabiliğe olan sıcak bakışları yeni araştırmalarla da doğrulanmıştır.*” Yine onun aktardığına göre “*Arap ırkçılığı ve Batılı devletlerin tahrikleri de Vehhâbî hareketin de itici olarak görülmelidir. Araplık ve Arapçılık hareketi XIX yüzyılda yaygınlaşacak ve hareketin başlaması için Müslüman olmayan devleti yardımlarına da kucak açmışlardır. Afgânî’nin Arap milliyetçiliğini kışkırtıcı çalışmaları ile*

²¹³ “Lüzûm-ı küfr başka, iltizâm-ı küfr yine başka iken, yüzde doksan dokuz ihtimâl doğrudan doğruya tekfirini icâb eden bir adamı yüzde bir ihtimal ile kurtarmak üzerimize farz iken biz bilakis binde bir ihtimâl-i zaîf ile yakaladığımızı dinsiz yapıp çıkıyoruz, gerideki dokuz yüz doksan dokuz ihtimâl-iîmânî nazara bile almıyoruz!” Bk. Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s.225.

²¹⁴ “Mason kelimesi Fransızca “duvar ustası” anlamındaki maçon’dan gelir; masonlara farmason veya franmason da (franc maçon: serbest duvarcı) denir.” Ayrıntı için bk. Azmi Özcan, “Masonluk maddesi”, *DİA*, C.28, İstanbul, 2005, s.95-99.

²¹⁵ “En garibi şurasıdır ki bütün aktâr-ı İslâmiyye’de bu ünvânile teşhîr edilen adamların kısm-ı a’zamı Müslümanlığı, müslümanları müdâfaaya vakf-ı hayât etmiş olan ekâbir-i ümmettir, fedâkârân-ı millettir! Bir yabancı aramıza girse dese ki: “Ey cemâat-i müslimîn, filan filan zâtlar sizin enâkaliniz, en âliminiz, en fâzılınız olduktan başka ebnâ-yı milletin saâdetine çalışmış olmak i’tibâriyle en hayır-hâhınız, en hamiyetlinizdir. Siz bunları Vehhâbîlik’le, Masonluk’la ithâm ediyorsunuz yani Müslümanlık’tan çıkarıyorsunuz. Demek, sizin dîniniz akıl ile ilim ile fazl ile hamiyet ile kâbil-ite’lif olamayacak! Bu söze karşı ne diyebileceğiz? Bugün hutta-ı Mısriyye’de menâfi’-i İslâm’ı müdâfaa edenne kadar hamiyetli kalem varsa hepsi Cemâleddîn’insâye-i terbiyyetinde yetişmiştir. Cihân-ı Tevhîd’e binlerce dest-i muharrir, binlerce dimâğ-ı mütefekkir ihdâ eden bir Cemâleddîn Vehhâbî olabilir mi?” ayrıntı için bk. Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 225.

²¹⁶ Keskiöğlü, “Cemâleddîn Efgani”, s. 95.

Vehhabilerin de Arap milliyetçiliği adına sömürgeci ülkelerle işbirliği yapıp, Osmanlıya karşı ayaklanmalar hareketin unsurlarından olduğu açıktır. Vehhâbî hareketi dini siyasete karıştıran bir akım olmanın yanında taassuba dayalı, akıl ve ilim aleyhtarı yeni gerici akım ve görüşlerin kaynağı teşkil etmiştir. Muhammed Abduh (1849-1905), Reşit Rıza (1864-1935) gibileri etkilenmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını hızlandıran, düşmanlığından güç alan, dinde ayet ve hadislerin (nasların) düz anlamlarına (zahirlerine) fazlaca bağlı kalan, akla yer vermeyen hürriyeti tanımayan, hoşgörüden uzak bir taassup içinde bulunan, .dir oluşan kültür ve medeniyet müesseselerini reddeden bir yönetime ve siyasete bulaştıran ve bütün bunları dindarlık sayan yönleriyle Vehhâbî akımı dünya Müslümanlarının çok azı tarafından benimsenmiştir. Ancak günümüzde Vehhabilik yumuşamış, bazı değişikliklere uğramıştır.”²¹⁷ Ona göre Afgânî ve onun takipçileri bu yanlış fikir akımını devam ettirmişler ve bu davranışlarından dolayı Osmanlı Devleti’ne büyük zararlar vermişlerdir.

Konu hakkında çok farklı görüşler olmakla birlikte Mehmet Âkif’in asıl itirazı, İslam dünyasında var olan bu yaftalama hastalığıdır. Bunun, Müslümanların içinde bulunmuş olduğu kötü durumla ilgili çıkış yolu bulmaya çalışan insanların cesaretlerini kırdığını düşünmektedir. Bunu da şu sözleri ile ifade etmiştir: “*Üç beş sene evvel bir Frenk bana demiş idi ki: “Erbâb-ı fenn ü san’atin kıymetini takdîr edemiyorsunuz, ma’zûrsunuz; lâkin erbâb-ı sa’y ü hizmeti takdîr etmiyorsanız! İşte bu kabahatiniz afvolunamaz.”*²¹⁸

Mehmet Âkif, C. Afgânî ve talebesi olan Muhammed Abduh’a *Safahat*’ta da yer verecektir:

“Mısır’ın, en muhteşem üstâdı Muhammed Abduh,

Konuşurken neye dâirse Cemaleddin ile;

Der ki tilmîzine Afganlı.”

“Kissadan hisse çıkarsak mı, ne dersin Asım.”

²¹⁷Yalçınkaya, **Cemâleddîn Afgani**, s. 226; Ayrıca bk. Ahmed Vehbi Ecer, “Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketi”, C.3, **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1981, s. 1236-1237.

²¹⁸ Âkif, “Cemâleddîn Afgânî”, s. 225.

“Anlıyorsun ya, zarar yok, daha iy’ anlaşalım.”

“İnkılâb istiyorum, ben de, fakat Abduh gibi.”²¹⁹

Yukarıda ifade edilenlerin tamamı değerlendirildiğinde Mehmet Âkif’in inkılapçı yönü daha yakından görülmektedir. Afgânî hakkındaki müspet görüşlerini anlamak için bakılması gereken diğer bir konu da devrin Sultanı II. Abdülhamid hakkında düşünceleridir. Zira Afgânî ile bu konuda mutabık olduğu görülmektedir. II. Abdülhamid’in, Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu iç ve dış şartlar nedeni ile yürüttüğü veya yürütmek zorunda kaldığı güvenlikçi politikalar ve bu yüzden özgürlükleri askıya alan yönetim anlayışı, bir kısım İslamcı aydınlardan ciddi tepkiler almıştır. Mehmet Âkif başta olmak üzere birçok düşünür, II. Abdülhamid’i yürüttüğü bu politikalar nedeni ile çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Ama Mehmet Âkif’in, yapmış olduğu eleştirilerinden onun saraya veya Osmanlı hanedan ailesine karşı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. O, padişahın aşırı korumacı ve vehimli haline karşı eleştiriler getirilmiştir. Çünkü ona göre bu, insanlar üzerinde korku ve sıkıntıdan başka bir şey getirmemiştir. Onun muhalefeti, Padişahın kendisi ve onun uygulamış olduğu istibdat yönetimindedir.

“Yıkıldın, gittin ama ey mülevves devr-i istibdâd

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yad!

Diyor ecdâdımız makberlerinden: Ey sefil ahfad,

Niçin binlerce masum öldürürken her gelen cellad,

Huruş etmezdi, mezbuhane olsun, kimseden feryad?”²²⁰

Mehmet Âkif şiirinde, II. Abdülhamid ve döneminde uygulanan *istibdat* yönetimini çok sert bir şekilde eleştirmiştir. “Âkif, Abdülhamid’den öğreniyor, Mehmed Reşad’a kızıyor, Vahdettin’e ise hem kızıyor hem de ondan nefret ediyordu.”²²¹ Mehmet Âkif, II. Abdülhamid’i sert bir şekilde eleştirse de Osmanlı Devleti ve hanedanı hakkında olumsuz bir ifade de bulunmamıştır. Aslında

²¹⁹ Mehmet Âkif, **Safahat**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2007, s. 120.

²²⁰ Âkif, **Safahat**, s. 89.

²²¹ Nihat Karaer, “Mehmet Akif ve Sultan II. Abdülhamid”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Konya, 2011, S. 26, s. 141.

tenkitlerinin merkezi şahıslardan ziyade onun idare şekli ve tarzı olmuştur.²²² Mehmet Âkif, ömrünü İslam âleminin özellikle Doğu toplumlarının Batı zulmü karşısında mücadelesi için kafa yormakla ve yazmakla geçirmiştir. Onun bu muhalefeti, kalan ömründe bir kısım dönemi diğer aydınların yaptığı gibi, Sultan II. Abdülhamid'e düşman olan Batı emperyalistleri ile kol kola geçmeyecektir. Onu Cemâleddîn Afgânî ile aynı payda da buluşturan iki husus vardır. Bunların biri Sultan II. Abdülhamid'e olan muhalefetleri, ikincisi de Afgânî'nin doğuda bulunan Müslüman ülkelerin içinde bulunmuş olduğu durum ve çözüm önerileri hakkındaki görüşleridir.

Anadolu ve Rumeli'nin değişik yerlerinde memuriyetle geçimini sağlayan Mehmet Âkif'in, Afgânî ile yüz yüze görüşmesi olmamıştır. Kurtuluş Savaşı'nın manevi liderlerinden biri olan Âkif, savaştan sonra maddi sıkıntılar çekmesi nedeni ile Mısır'dan gelecek daveti kabul edip Türkiye'den ayrılmıştır. Aslında onun kafasında, İslam dünyasında kara bulutların dağılması için ıslahata hatta tam manası ile devrime ihtiyaç vardı. Hurafelerden arındırılmış bir İslam dinini gerçek kurutuluş olarak görmüştür. Onun tarafından kaleme alınmış olan ve şiirlerinin olduğu *Safahat* tamamen bu düşüncenin tezahürüdür. Afgânî ve talebelerinin, reformist, yenilikçi ve inkılapçı yönü onlarla yolunun kesişmesine neden olmuştur.

4. Mehmet Emin Yurdakul ve C. Afgânî

Mehmet Emin Yurdakul, 1869 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Annesi, Emine Hanım, babasının ismi ise Salih Reis'tir. Tanrıöver, Yurdakul'un babası için: *"Adını dillerimizde her zaman anmağa mecbur bulunduğumuz, bu mübarek adam iliklerine kadar Türk'tü. Okuyup yazmak bilmezdi; fakat eski Türklerin, eski gazâların hikâyesi ile dolu olan ruhu, tarihi sever oğluna okuttuğu beyitleri, sayfaları dinledikten sonra 'Hey gidi günler!' diye geçmişe hasret çeker son devir için utanır, yerinirdi"*²²³ demektedir. İki yıl hukuk fakültesinde eğitim aldıktan sonra okulu bırakıp, edebiyat ve şiirle ilgilenmeye başlamıştır. 1892 yılında dönemin

²²²Caner Arabacı'nın "Âkif ve Abdülhamid İlişkisi" başlıklı makalesinde Âkif'in Abdülhamid hususunda fikrî değişiklik yaşadığı ifade edilmektedir. Tafsilat için bk. Caner Arabacı, "Âkif ve Abdülhamid İlişkisi", 80 Yıl Sonra Mehmet Âkif Ersoy, ed. Enes Dağ, **TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi Yayınları**, Ankara, 2017, s. 215-241.

²²³ Abdullah Uçman, "Mehmet Emin Yurdakul maddesi", **DİA**, C.43, İstanbul, 2013, s. 613.

Sadrazamı Cevat Paşa'nın isteği ile Rüşumat²²⁴ Nezaretine memur olmuştur. 1897 yılında başlayan Osmanlı ile Yunanlar arasındaki yaşanan savaşlar sırasında “*Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken*” adını taşıyan şiirler yazmıştır. Sade bir dil kullanan Yurdakul, bu özelliği ile devrinde çok dikkat çeken bir şair olmuştur. İlerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olan Yurdakul, sırasıyla Erzurum Rüşumat Nâzırlığı, Bahriye Nezareti Müsteşarlığı, Hicaz Valiliği, Sivas Valiliği görevlerinde bulunmuştur. Mehmet Emin, edebiyatta hep saf Anadolu dilini kendine rehber edinmiştir.²²⁵

Hayatının her anında edebiyat, halkçılık ve milliyetçilikten asla taviz vermeyen Yurdakul, Cumhuriyet'in ilanından sonra *Memleket Edebiyatı'nın* ortaya çıkmasında en önde olmuştur. Yazmış olduğu tüm eserlerinde “*Türkçülük, milliyetçilik, memleketçilik, halkçılık ve de inkılâpçılık*” temasını kullanmıştır.²²⁶

Mehmet Emin Bey, 1890 yılında, İstanbul'da bulunan C. Afgânî ile tanışmıştır. Afgânî'nin birçok sohbetine katılmış, ondan dersler almıştır. Onun düşüncelerinden oldukça yararlanmış, ona hayranlık duymuş ve kendisine rehber edinmiştir. Özellikle Afgânî'nin milliyetçilik konusundaki fikirlerini, Türk Milleti'ne uygulamaya çalışmak sureti ile milletin dil, edebiyat ve hürriyete olan ihtiyacını, medeniyet konusunda geri kalmışlığını düşünerek bu konuda çalışmalar yapmıştır. Ziya Gökalp'e göre “*Mehmed Emin Bey'e, Türkçülüğü aşılaman, kendisinin söylediğine göre, Şeyh Cemâleddîn-i Afgânî'dir. Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, Kuzey Türkleri arasında Ziyaüddin bin Fahreddin'in oğlu Rızâüddin'i yetiştiren bu büyük İslâm yenilikçisi, Türk Yurdu'nda Mehmed Emin Bey'i bularak, halk dilinde,*

²²⁴“Osmanlı Devleti'nde Gümrük idaresine verilen isimdir. 1860 yıllara gelindiğinde ve maliye nezâreti merkezi bir yapılanmaya kavuşmuştur. Kuruluşun ilk aşamasında var olan ikili yapı yerini merkez heyeti ve buna bağlı bürolara bırakmıştır. Böylece Tanzimat'ın ilanından itibaren oluşturulmaya çalışılan merkezleşme hareketinin kâğıt üzerinde de olsa gerçekleştiğini görmekteyiz. Düstûrun 4. cildinde bu yapılanma “Heyet-i Mülhak-ı Merkeziye ve Heyet-i Mülhak olarak ifade ediliyor. Bu yapıdan sorumlu kişi ise maliye nâzırıdır. Merkez heyet-i gelir idâresi, masraf idâresi, borç idâresi, muhasebe, yazışmalar, tercüme işlerinin yürütüldüğü müdürlüklerden meydana geliyordu. Merkez teşkilatının birimleri aşağıda sıralanmıştır. Bağlı bürolar ise vergi, rüşûmât, aşar, ağnam, emânet ve meskûkât-ı şahane olarak sınıflanmıştır.” Ayrıntı için Bk. Aslıhan Nakiboğlu, “19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezaretinin Kurulması”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 5, S. 2, 2012, s. 74-94.

²²⁵ Nuri Civelek, “Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944)”, *Türk Yurdu Dergisi*, S., 105, İstanbul, Şubat 2016, s. 342.

²²⁶ Uçman, “Mehmet Emin Yurdakul maddesi”, s. 613.

*halk ölçüsüyle ulus sevgisini işleyen şiirler yazmasını salık vermişti*²²⁷ demiştir. Kendini İslamcı olarak nitelendirilen insanlar arasında derin tesirler uyandıran Afgânî'nin İstanbul'da yaşadığı dönemde, *“İnsanlar arasındaki ittifadın dil ve din birliğine bağlı bulunduğunu telkin etmesi ile başta Mehmed Emin (Yurdakul) (1869-1944) olmak üzere Türkçüler üzerinde de tesiri olmuştur.”*²²⁸

C. Afgânî, “Ümmet” kavramını bir çatı olarak görmüş “Millet” kavramını ise onun alt kimliği olarak ifade etmiştir. İslam âleminin içinde bulunduğu karanlık çağdan çıkmak için her türlü yolu deneyen ve bunun için Avrupa ile Asya arasında adeta mekik dokuyan Afgânî'nin inandığı bir yöntem de, İslam toplumunda millî duyguların uyandırılmasıdır. Ona göre Müslümanlar, önce bu duygular sayesinde kendilerine gelip, sömürü düzeninden kurtulacaklardır. Bu çatı bazen Osmanlı Devleti bazen de Hicaz olmuştur.

C. Afgânî'nin bu konudaki düşüncelerini Nişantaşı'ndaki konakta yapılan sohbetlerinde dinlemiş olan Yurdakul, bu düşüncelerden ciddi cürette etkilenmiştir. Afgânî'yi bu anlamda önderi olarak gördüğü için onu sürekli olarak ziyaret etmiştir. Mehmet Emin, Afgânî'nin kendisi üzerindeki bırakmış olduğu derin etkiyi şu şekilde anlatmıştır: *“Beni o yağurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve layemutiyyeti (ölümsüzlüğü) varsa derim ki o, etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığı'nın topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana yâdigâr etmiştir. Cemaleddin'in ruhu ben de yaşıyor.”*²²⁹

Mehmet Emin Bey'e göre C. Afgânî özel sohbetlerine katılan insanlara, özellikle *“kararlılık, kalp kuvveti, sözünde durmak, fedakârlık, ölümden korkmamak”* gibi yüksek insani değerler aşlamıştır. Yurdakul'a göre Afgânî, İslam ümmetinin içinde bulunmuş olduğu sıkıntılara dikkat çekmekte ve bunun ortadan kaldırılması için var gücü ile çalışmaktadır. Afgânî'yi *“kalkındırmak, yükseltmek, esaretten kurtarıp hürriyet, medeniyet ve hâkimiyete ulaştırmak”* şeklinde tarif etmiştir. *“Millî Şair, Şeyh'in öğütlerini, özellikle Türk milletine uygulayarak, milletin*

²²⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Hz. Kemal Bek, 1.bs., Borda Siyah Yay., 2004, s. 24-25.

²²⁸ Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, 1.bs., Ötüken Neşr., İstanbul, 2008, s. 81.

²²⁹ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, 6.bs., İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007, s. 125.

dil ve edebiyat ihtiyâcını, hürriyetsizliğini, medeniyetçe geri kalmışlığını düşünür ve bunların sağlanması, düzeltilmesi yolunda fedâkârlıkla çalışmayı kurardı." ²³⁰ Millî Şairin Türk dünyasında tanınmasını sağlayacak olan ilk şiiri, 1897 yılında yapılan Türk-Yunan Savaşı nedeni ile yazmış olduğu ve Asır gazetesinde yayınlanan *Anadolu'dan Bir Ses Yâhud Cenge Giderken* adlı şiiridir.²³¹

Yüreğindeki Türklük aşkı ile yazmış olduğu bu şiirde duygularını şu şekilde anlatmıştır:

*"Ben bir Türküm; dinim cinsim uludur, / Sînem özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur / Türk evladı evde durmaz; giderim.
Yaradan 'ın kitabını kaldırtmam / Osmancığın bayrağını aldırtmam
Düşmanımı vatanıma saldırtmam / Tanrı evi vîran olmaz; giderim."*²³²

Nişantaşı'ndaki sohbeti esnasında bu şiirini C. Afgânî'ye okumuş, Afgânî tarafından: *"İşte asıl sizin edebiyatınız budur!"* cümlesi ile onu bu yolda devam etmesi için takdir ve teşvik etmiştir. Bu sözler, Mehmet Emin Bey'i çok etkilemiştir. Aslında Afgânî onu sadece millî duygular anlamında teşvik etmemiş aynı zamanda dini konularda da teşvik etmiştir. Nitekim bu şiirin yayınlanmasının ardından yaklaşık iki yıl sonra Mehmet Emin Bey'in ilk şiir kitabı olan *"Türkçe Şiirler"* adı ile yayımlanmıştır.

Bu eserdeki *"Kur'an-ı Kerim"* şiirini Afganî'den etkilenmesi sonucu yazdığı görülmektedir:

"Bu Kitaptır her insana için dışın öğretin / Gökte, yerde, tende canda bir yaratan sezdiren

Bu kitaptır her insana benlik veren yol açan / İnsanlığın sergisine armağanlar asdıran

²³⁰Mustafa Karabulut, "Mehmet Emin Yurdakul'un 'Türkçe Şiirler'ine Bir Bakış", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 7, Aralık, 2011, s. 167.

²³¹Hatem Türk, "Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirlerinde İthafılar", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 52, Erzurum, Haziran, 2014, s. 251.

²³²Adnan Gül, "Ümmetten Millet Bilincine Geçiş Sürecinde Türkçe ve Türklüğün Mimarı: Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944)," **Türk Yurdu Dergisi**, S. 100, İstanbul, Ocak, 2011, s. 281.

Bu kitaptır yürekleri iyilikle besleyen / “El bağına girme!” diyen dost yarasın bağlatan

Bu kitaptır akıllara her şeyi sorduran / “Düşün, sonra inan!” diyen doğru yollar gösteren.”²³³

Mehmet Emin Yurdakul’da oluşan Türk ve İslâm düşüncesinde, C. Afgânî’den fazlası ile etkilenmiştir. Ona göre Afgânî, “Benlik algısı ve kimlik kurgusu oluşturmasında simge bir kişi, yüce bireydir”²³⁴

Mehmet Emin Yurdakul’un sadece milliyetçiliğe dayanan bir dünyasının olmadığı, Afgânî’den aynı zamanda dinî telkinler de aldığı daha önce ifade edilmişti. Aynı zamanda bir felsefeci olan Yurdakul, devrinin sorunları ile ilgilenen bir siyasetçidir. Nitekim II. Meşrutiyet’ten önce Türkçü olacak olan Yurdakul, Meşrutiyet’ten ilanından sonra *Turan* fikrine hizmet edecek şiirler yazmaya başlamıştır. Bu durumda hiç şüphesiz üstadı olan Afgânî’nin etkisi kaçınılmazdır. Temel hedef, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunmuş olduğu zor süreçten çıkmasıdır. Millî Mücadele yıllarından itibaren de artık milliyetçi duygularının ortaya çıktığı ve örnek alınmaya başlandığı bir süreç olmuştur. Afgânî, Mehmet Emin Yurdakul’daki millî bilinci uyandırmakla kalmamış, onun *Türk dili ve Türk kimliğinin* kurumsallaşması çalışmalarını da başlatmasını sağlamıştır.²³⁵

Mehmet Emin Yurdakul’un, Türklerin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmanın çaresi olarak Afgânî’nin reçetesinin, en ideal olanı olduğuna şüphesi yoktu. Ona göre tüm ömrünü İslâm dünyasını sömürge düzenine karşı harekete geçirmek, onlarda millî bilinç kazandırmak için çabalayan, yenilikçi ve devrimci Afgânî, onun için en büyük lideridir.

²³³ Gül, “Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944)”, s. 281.

²³⁴ A.İ. Gökeri, **Arketipe Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1979, s. 76.

²³⁵ Gül, “Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944)”, s. 281.

5. Dr. Abdullah Cevdet ve C. Afgânî

“Sizi aydınlatmaya çalıştım gece gündüz
Aydan güneşe gittim, güneşten aya geldim
Peygamberler vaat ederler cennet öbür dünyada
Ben size bu dünyayı cennet yapmaya geldim.”

Abdullah Cevdet

1869 yılında Malatya’ya bağlı Arapkir’de doğmuş olan Cevdet, biyolojik materyalist eğilimlerin yoğun bir şekilde hissedildiği Mekteb-î Tıbbiye’ye kaydolduğu dönem, bu mekteplerde yönetime karşı muhalif düşüncelerin yayılmaya başladığı bir dönemdir. Nitekim İbrahim Temo da bu mekteplerde, üç sene gibi kısa bir sürede mevcut idareye karşı güçlü bir fikir hareketinin başladığını ifade etmiştir.²³⁶

Bu tarz düşüncenin en başta tıp talebelerinde ortaya çıkmasının temel nedeni, bu okulda okutulan ders kitaplarının pozitivist düşüncenin hâkim olduğu Fransa’dan getirilmesinden kaynaklanmıştır. Her ne kadar diğer mekteplere bu tarz kitaplar daha önce gelse de tıp talebelerinde bıraktığı etki kadar olmamıştır.²³⁷

Sultan II. Abdülhamid, eğitim maksadı ile yurt dışına göndermiş olduğu talebelerin eğitim yerine devlet aleyhine siyasal faaliyetler içine giren bir grup oluştuğunun farkına varmıştı. Bu yüzden yurt dışına talebe göndermek yerine ülkenin her yerine modern anlamda mektepler açmaya başlamıştır. Özellikle tıp talebeleri arasında başlayan *maddeci* anlayış devleti oldukça rahatsız etmiştir.

Cevdet, Cenevre’de kaldığı yıllarda *Kahriyat* adlı şiir kitabında, II. Abdülhamid’i ülkedeki özgürlük ortamını yok eden, hürriyet düşmanı olarak göstermeye çalışmıştır. Bu ve benzeri yazılarından oldukça rahatsız olan padişah, kendisi hakkında yazı yazmaması ve İstanbul’a dönmemesi şartı ile ona Viyana Elçiliği’nde doktorluk görevi verilmesini teklif etmiştir. Bu teklif Dr. Abdullah Cevdet tarafından kabul edilmiş ve bir müddet siyasî içerikli yazılarına güya son vermiştir. 1903 yılına kadar bu görevi yürütecek olan Cevdet, rahat

²³⁶ M.Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 20.bs., Üçdal Neşr., İstanbul, 1981, s. 20.

²³⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Hanioğlu, **Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 6.

durmamış, gizliden gizliye siyasî faaliyetlerine devam etmişti. Bu konuda kendisini uyararak Viyana Büyükelçisi Mahmut Nedim Paşa'ya tokat atması üzerine Osmanlı Devleti'nin de talebi doğrultusunda, 1903 yılında sınır dışı edilmiştir. Aynı zamanda Dersaadet'e gelmesi istenmiştir. Ama Cevdet, bu emre yargılanacağını bildiği için uymamış memurluğu da bırakarak Paris'e geçmiştir. Akabinde Cenevre'ye gitmiş ve muhalif yazılarına devam etmiştir. Burada II. Abdülhamid ve saray erkânına çirkin ifadeler içeren *Bir Rüya* (Cenevre 1904) adlı Abdülhalim Hikmet isimli bir saray casusunun kitabını yayımlaması üzerine Cenevre'den de sınır dışı edilmiştir.²³⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, *İctihâd* dergisini çıkarmış olan Cevdet, başlangıçta bu derginin amacının "*İslam'ın sesini tüm dünyaya duyurmak*" olarak anlatmış ve bunun için Müslüman devlet adamlarından yardım istemiştir. Dergisinde *biyolojik materyalizmi* Osmanlı toplumu ve aydınlarına ulaştırmak için çaba sarf etmiştir. Darwinizm'i savunan yazılar kaleme alan Cevdet, İslam dininin Osmanlı toplumunun geri kalmasında olumsuz etkilerinin olduğunu ve bunun ortadan kaldırılması gerektiğini inanmıştı. Bunun yerine İslam'ın olumlu olan toplumsal yönlerinin alınması gerektiğini şu şekilde açıklamıştır: "*Uzun tecrübelerimizle biz Müslüman kafasının doğrudan doğruya Hristiyan âleminden geldiği takdirde, aydınlığa bütün girişleri kapayacağım müşahede etmiş bulunuyoruz. Binaenaleyh bizler, Müslüman damarlarına yeni bir kan nakletme görevini üzerlerine alan bizler, İslamiyet'te çok miktarda bulunan terakkiperver prensipleri arayıp bulmalıyız.*"²³⁹

Türkçe ve Fransızca olarak Cenevre'de çıkarılmış olan dergi, İslam dinine ve Padişaha olan çirkin saldırılarından dolayı ülkeye girişi yasaklanmıştır. Abdullah Cevdet, ülkeye dönmesi yönündeki emre itaat etmemesi, II. Abdülhamid ve saray erkânına çirkin ifadeler içeren *Bir Rüya* adlı Abdülhalim Hikmet isimli bir saray casusunun kitabını yayımlaması, Viyana Sefirine tokat atması nedeni ile gıyabında yargılanmış ve müebbet kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Sonraki yıllarda Fransız

²³⁸ M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *DA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 90-93.

²³⁹ Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 90-93.

Postası vasıtası ile Stavlamı namına ÷lkeye sokulmaya çalışılmış olan derginin ÷lkeye girmemesi için önlemler alınmıştır.²⁴⁰

Abdullah Cevdet, ailesinden gelen dini eğitimden olsa gerek zaman zaman girift duygular içerisinde hareket etmiştir. Nitekim ilerleyen yıllarda İşlam dñnyasının geri kalmasının nedeninin tamamen dinle ilişkisi olmadığına inanmaya başlamış, bu gerilemenin sebeplerini yapmış olduğu uzun araştırmadan sonra şu şekilde sıralamıştır: “İřlām hñkñmdarlarının istibdadı, gaflet ve din ālimlerinin kñtñlñkler karşısında suya sabuna dokunmamaları, kadınların örtñnmesinin gayrimeşru ve garip bir görñnñm alması, Kader inancının yanlış yorumlanması ve değerlendirilmesi ve de Sosyal dñzen”²⁴¹

Cumhuriyet dñneminde, Elazığ Mebusu Cevat Paşa'nın mebusluktan ayrılması üzerine, hñkñmetten bir kısım yetkililer, bu gñreve Abdullah Cevdet'in getirilmesini önermişlerdi. Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya görñřmek üzere çağırılması²⁴² onun boşalan mebusluğa aday gösterileceği dedikodusunun yayılmasına sebep olmuştur. Ama onun İşlam dini aleyhine sözler söylemesi, hatta yeni bir din teklifinde dāhi bulunarak “Bahāilięi”²⁴³ teklif etmiş olması, bir de üstüne 1920'den itibaren uygulanmaya başlayan nñfus politikası hakkında “Avrupa'dan damızlık

²⁴⁰ Hanioglu, **Abdullah Cevdet ve Dñnemi**, s. 352.

²⁴¹ İrfan Davut Çam, “Tartışmalı Bir Eser: Tārīh-i İřlāmīyyet ve Yasaklanış Süreci”, **İřlām Araştırmaları Dergisi**, S., 30, İstanbul, 2013, s. 113.

²⁴² Abdullah Cevdet, dñnemin gazetelerine bu konuda , “Mebusluk benim için bir gaye değildir. Bununla beraber seilirsem kabul etmem demem” diyecektir. Tarık Zafer Tunaya, “Kana Kan Katmak” **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1977.

²⁴³ “İran'da Mirza Hüseyin Ali (ö. 1309/1892) tarafından kurulan ve görñřleri itibariyle İřlām kñltürüne dayanmakla beraber İřlām dairesinden çıkmış bulunan bir mezhep. Kendisine inanıp bağlananlar tarafından Nokta-i ÷lā veya Hazret-i A'lā unvanlarıyla anılan Mirza Ali Muhammed'in önce bab, sonra da mehdī olduğu şeklindeki iddiaları, bizzat kendisinin mukaddes kitabı olarak takdim ettiği el-Beyān adlı eserinde son derece ileriye götürñlmüřtür. Ona göre Hz. Muhammed'in nübñvvetinin hakikati, on ikinci imamın kaybolmasından (260/873) sonra 1000 yıl devam ederek 1260'ta (1844) kendisinin zuhuru ile sona ermiştir. Esasen o, önce gaybet-i kübrā dñneminde kapatılmış olan mehdīye açılan kapı (bab) olduğu iddiasında bulunmuştu. Bab, gelmesi beklenen, gelişi yakın olan ve Allah'ın ortaya çıkaracağı (men yuzhiruhu'llah) daha önemli birinin habercisi demekti. Aslında bu beklenen sadece mehdī değil aynı zamanda yeni bir peygamberdir. Mirza Ali Muhammed bu iddiasının sonucu olarak Kur'an-ı Kerim'in neshedildiğini, dolayısıyla İřlām şeriatının emir ve yasaklarının kaldırıldığını ve el-Beyān ile yeni hñkñmlerin getirildiğini ileri sürmüştür.” Ayrıntı için Bk. Ethem Ruhi Fığlalı, “Bahāilik maddesi”, **DİA**, C. 4, 1991, s. 464-468.

adam getirme”²⁴⁴ fikri bardağı taşıran son damla olmuş, mebusluk hayatı başlamadan sona ermiştir. Özetle Doktor şöyle demiştir: “*Diğer bir olumlu tedbir kanımıza kan ilâve etmektir. Türkiye içine bir göç akımı sistemi oluşturulmalıdır. Ben bu sistemi inceliyorum. Sonucu Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına sunacağım. Bunun ana çizgileri, İtalya, Almanya gibi müthiş bir derecede artan milletler vardır. Bunları Türkleştirmek şartıyla arazi veririz. Sosyal durumları layık olan bu adamlar Türklerle evlenerek akrabalık ve karşılıklı ilişkiler kurarak, Türk ırkı içinde kaynar. Diğer bir şart da Anadolu içine gelecek ve kanlarını kanlarımıza katacak bu göçmenlerin ziraat ve ziraat sanayiinde bilgili olmaları ve bir miktar sermayeye sahip bulunmaları gerekir.*”²⁴⁵

Daha sonra dönemin gazetelerine, bu konuda yanlış anlaşıldığını meselenin ırk olmadığını, tarımı bilen bir kısım milletlerin Anadolu’ya getirilmesi olduğunu söylemiştir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Millî Mücadele döneminde *Kürt Milliyetçiliği* yapması ayrıca *İngiliz Muhibleri Cemiyeti*’nin beyannamesinin hazırlanması da mebus olmasının önündeki en büyük engeller olmuştur.

Tüm bu gelişmelere rağmen Abdullah Cevdet’in yeni devletin kurucuları ile arası hep iyi olmuştur. Özellikle onun yıllar boyunca *Garplılaşma* başlığında yürütmüş olduğu düşünceleri bir bir yerine getirilmiştir. Ona göre dünyada ikinci bir medeniyet yoktur. Batı, tabiri caizse “*gülü ve dikenini ile alınmalı*”²⁴⁶ idi. Hatta

²⁴⁴ M. Şükrü Hanioğlu, “Abdullah Cevdet maddesi”, **DİA**, C.1, İstanbul, 1988, s.90-93; ayrıca bk. Hanioğlu, **Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 388.

²⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, “Kana Kan Katmak”, **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1977.

²⁴⁶ “Biz Müslümanlar âlem-i Hristiyanete buğz etdik, husumet etdik. Çünkü onlar bizim tapındığımızı tapınmıyorlardı ve çünkü medeniyetçe onlarla bizim aramızda beş altı asırlık bir tefevvuk, bir devr-iterakki ve insilâh vardır... Bu husumet-i diniye diğer umurda sirayet etdi: Onlardan gelen iyi şeyleri de fena telâkki etdik; Biz Avrupa’dan ziyade kendi kendimizi tecrim etmeliyiz, Avrupa demek ‘tefevvuk’ demektir. Avrupa ile bizim aramızdaki münasebet kuvvet ile zaaf ve ilimle cehl aralarındaki münasebet demektir. İškodra’yı, Manastırı, Selânik’i, Trablusgarb’i kuvvet aldı zaaf verdi, ilim aldı cehl verdi, zenginlik aldı, züğürtlük verdi... Evet, Avrupa bir tefevvukdur. Ona husumet beslemek bizden uzak olsun! Benim bütün husumetim bu tefevvuka müsavi bir tefevvuk ihraz etmemize mani olan cismanî ve ruhanî ahval üzerine yürür... Bir kere de düşünmeliyiz Fransa gibi zengin, İngiltere gibi büyük bir bahriyeye malik olsaydık Celâl Nuri Bey’in haklarında telkin-i husumet etmek istediği milletler bizim dostumuz, müttefikimiz yahud mutelifimiz olmaz mıydı? Bu halde ben vatandaşlarımıza bağırarak derim ki, bizim hasm-ı canımız kendi ataletimiz, kendi cehaletimiz, kendi fakirliğimiz, taassubumuz, göreneğe körcesine bağlanmamızdır. Avrupa bizim hocamızdır.” Hanioğlu, **Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 357-358.

“*bugünün peygamberi*” olarak ilan etmiş olduğu Mustafa Kemal, bizzat kendisine “*Ne dediysen yaptım*” dediğini iddia etmiştir.²⁴⁷

Abdullah Cevdet, dinin Osmanlı halkı için önemini biliyordu. “*İlim havasının dinidir, din avamın ilmidir. Din ile ilmin seyyanen terakki ve tekâmül etmesi lüzum-u içtimaisi bundandır*” sözü dönemin Jön Türkleri üzerinde çok etkili olmuştur. Cevdet, İslam dinine karşı olmamakla birlikte onun sunduğu hayat tarzından daha farklı ve güzel bir yaşamın olabileceğine inanmıştır.²⁴⁸ Abdullah Cevdet felsefe ve bilimsel gelişme ile ilgili olarak: “*Felsefe Allah’ın sıfatlarının bir incelemesi şeklinde ele alınırsa Allah’ın her niteliği insana bilimsel faaliyette bulunmasını emretmektedir.*” “*Örnek olarak, Allah’ın, galip seciyesindeki sıfatına has ibadet, muzafferiyetin esbab-ü kavaninini mütalâa etmektir*”²⁴⁹ sözleri ile ifade etmiştir.

Dinî konulara mesafeli olmasına rağmen yukarıda da görüldüğü gibi, kafasında var olanların halk tarafından tamamen kabul edilmeyişini bildiğinden ve çocukluk dönemindeki almış olduğu dini eğitimin de etkisi ile çelişkili bir ruh hali içerisindeydi. İslam dinini çok sade ve makul gören bir anlayışta olup, toplumun sadece eğitimi için gerekli olduğuna inanmıştı. Tüm bu düşüncelerine rağmen dinden asla vazgeçmediğini, yurtdışında çıkarmış olduğu *İçtihad*²⁵⁰ dergisinin isminden belli oluyordu.

İçtihad Dergisi, 28 yıl sürecek yayın hayatı boyunca, istikrarlı bir şekilde Batıcılığı savunmuştur. Cenevre ve Kahire’de yayının devam ettiren dergi, özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra yapılacak olan inkılâplarda *laiklik, harf inkılabı ve kadın hakları* gibi önemli konularda ilham kaynağı olacaktır. İçtihad dergisi, Dr. Abdullah Cevdet’in 1932 yılındaki vefatına kadar yayımlanmış, vefattan sonra çıkacak ve son sayı olacak olan 358. sayı ile yayın hayatına son verilmiştir.²⁵¹

²⁴⁷Tunaya, “Kana Kan Katmak”, **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1977.

²⁴⁸Hanioğlu, **Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 129.

²⁴⁹Yunus Emre Tansu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İçtihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, S. 1, C. 4, Muş, Nisan 2018, s. 110.

²⁵⁰Adı geçen bu dergi “*Cenevre’de Doktor Abdullah Cevdet’in çıkardığı İçtihad adındaki gazetenin yurda sokulmaması.*” içeren bir yazı ile Osmanlı Devleti’ne girmesi yasaklanmıştır. Bk. **BOA., Y. MTV., 289/57** [28 Ağustos 1322].

²⁵¹Tansu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İçtihad Dergisi”, s. 118.

Cevdet'e göre, bu derginin ismini “İçtihad” olarak koymasının nedeni bu kapıyı tekrar açma isteğinden kaynaklanmıştır. “*Samimi emelimiz gerek iç gerek dış boyunduruklardan kurtulmuş, vatandaşlarının hepsinin birlik halinde ve kardeş oldukları, ırk ve din farklarının yok edildiği bir Türkiye görmektir. En az tenevvür etmiş olan unsur Müslüman unsurudur. Bu geride kalışın sebepleri bizce meçhul olmamakla beraber, çalاکalem kaleme alınan bir yazıda izahı müşkıldür. Fakat kendi içine kapanık ve dar manada İslamcı gözükmeye tehlikesiyle karşı karşıya bulunan İçtihadın takip ettiği yolun anlaşılabilmesi için bu mevzuda bir söz söylemeden başka mevzulara geçmeyeceğiz. Hayır, itham yanlışır. Bunu yüksek sesle ilan ederiz, İslâm'ın kendine has bir karakteri vardır. İslâm, bu dini kabul edenleri bir millet haline sokar (il nationalise ses adaptes) ve asırlar boyunca biriken bu kardeşlik duygusu o kadar kuvvetlidir ki, hiçbir şey, müşterek inancın modern ilim ve felsefenin yakıcı ışığında yok olması bile onu sarsamaz*”²⁵² sözleri ile Osmanlı toplumunun modern Avrupa'ya katılamama gerekçesini kendince özetlemiştir.

Avrupa'da bulunduğu dönemde, Mizancı Murad gibi İttihat ve Terakki hareketinin öncülerinin Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşarak bir bir yurda dönmesi üzerine dönüş konusunda çok kararsız kalmıştır. Yurt dışında çok farklı ülkelerde kaçak yaşayan Abdullah Cevdet, muhalif çizgisini hep sürdürmüş diğerleri ile birlikte Dersaadet'e dönüş yapmamıştır.

Özellikle içtihat kapısının açık olduğu veya açılması gerektiği konusu, C. C. Afgânî ile Abdullah Cevdet'in yolunun kesişmesine neden olmuştur. Afgânî'nin fikirleri ile tanışması, onun en sadık dostu ve talebelerinden olan, beraber gazete çıkarmış, başarılarını da yapmış olan Muhammed Abduh ile olmuştur. Nitekim Cevdet'in, İslam'ın ilk dönemki o saf haline dönülmesi gerektiği yönündeki düşüncelerinde o dönem Cenevre'de tanışıp sohbet edeceği Muhammed Abduh'dan etkilenmiştir.²⁵³

²⁵²Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 20.bs., İletişim Yay., İstanbul, 1983, s.170.

²⁵³ Yalçınkaya, *Cemâleddîn Afgani*, s. 223.

Abdullah Cevdet'e göre din, *önemlidir, yol göstericidir, eğiticidir*. Ancak toplumsal hayatı üst düzeyde düzenleyici, bir toplumu medeni toplum haline getirecek bir sistem vaat etmemiştir. Klasik anlamda düşünüldüğünde *Laiklik* ilkesinden bu düşüncenin hiçbir farkı bulunmamaktadır. Ona göre, herkes işini yapmalıdır. Din, insanların manevi yönden ruhunu doyurmalı ama aklın önüne geçmemelidir. Cevdet, bu düşüncesi ile Osmanlı halkı tarafından yüzyıllar öncesinde kabul edilip hem sosyal hayatın hem de devlet işlerinin temelini oluşturan İslam dinine karşı çıkmaya cesaret edememiştir. Bunun yerine Hz. Muhammed zamanındaki dinin tekrar getirilmesi ve içerisindeki hurafelerin çıkarılması gerektiğine inanmıştı. İslam'ın özüne dönmesi konusunda Abduh, sadece onun üzerinde değil tüm Jön Türkler üzerinde de etkili olmuştur. Abdullah Cevdet, Muhammed Abduh ile yapmış olduğu ilk görüşmeyi, onunla tanışmasını, onun hakkındaki düşüncelerini ve sormuş olduğu suallere almış olduğu cevapları *İçtihad* dergisinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.²⁵⁴ Cevdet yazısında onu, Doğu'da dönemin en büyük aydınlardan biri olarak gördüğünü ifade etmiştir. Onunla tanışmasını yakın dostu olan Hüseyin Daniş Bey tarafından sağlandığını kendisine "*İranlı büyük bir zatın olduğunu ve kendisi ile tanışmak istediğini*" kendisinin de bunu memnuniyetle kabul ettiğini söylemiştir.²⁵⁵ Abduh'un, soru sorulmadığı zaman susmayı tercih eden biri olduğunu bu yüzden kendisine sorular sorduğu, onun da büyük bir memnuniyetle cevapladığını anlatmıştır.

İlk sorduğu *İttihâd-ı İslam* nedir sorusuna kısaca Abduh'un, ilk Müslümanlardan itibaren işlerin düzgün bir şekilde yürütülmüş olduğunu, dört halifenin üçüncüsünden itibaren bozulmaların başladığını özellikle *Ben-i Ümeyye* halifeleri zamanında hilafetin saltanat haline gelmesinin dine büyük zarar verdiğini, artık dört halife döneminde var olan devlet hassasiyetinin kalmadığını, o tarihlerden sonra bir daha İttihâd-ı İslam'ın da sağlanamadığını söylemiştir.²⁵⁶

Cevdet'in, İslam dininin ıslahata ihtiyacı olup olmadığı konusundaki sorusuna da Abduh "*Lazım, lazım, lazım*" diyerek net ifadelerle cevap vermiştir.

²⁵⁴ Abdullah Cevdet, "Şehzade Şeyh-ür Reis Hazretleri ile Mülakat", *İçtihad Dergisi*, S. 126, İstanbul, 16 Ocak 1915, s.447-451.

²⁵⁵ Cevdet, "Mülakat", s. 447.

²⁵⁶ Cevdet, "Mülakat", s. 447.

Burada ıslahattan kastının İslam dininin esası olmadığı sonradan dine giren hurafelerden kurtarılması olduğunu, bunun için de “ulemalardan oluşan bir din meclisi” oluşturularak bunların dinden temizlenmesi söylemiştir.²⁵⁷ Abdullah Cevdet tarafından Muhammed Abduh’a İran konusundaki düşünceleri de sorulmuştur. Ona göre İslam orduları İran’ı fethettiklerinde yumuşak davransa idi onların İslam ile tanışmaları körü körüne olmazdı. Aksine daha kolay olacaktı. Abduh, tüm ehl-i kitap sahiplerinin *kelime-i tevhit* etrafında toplanabileceğine inanmıştı. Ayrıca kadınların sosyal hayattan uzaklaştırılmasının yanlış olduğunu; eğer erkekler gibi ilim tahsil ederlerse iffetlerini kaybedeceği inancının çok yanlış olduğu gibi İttihâd-ı İslam’a da çok zarar verdiğini söylemiştir.²⁵⁸ Yaptığı bu görüşmeden son derece memnun ayrılan Abdullah Cevdet, “*Hâkim-i Şark Şehzade Şeyh-ür Reis Hazretleri*” diyerek hitap ettiği Muhammed Abduh ’un elini öpmeyi de ihmal etmemiştir.²⁵⁹

C. Afgânî ile tanışmadığı için hayıflanan Abdullah Cevdet, gerek Afgânî ve gerekse Muhammed Abduh’un fikirlerini, çalışmalarını olumlu bulmakla birlikte eksik taraflarının olduğuna inanıyordu. “*Bu müceddidlerin kusurları kendileri terbiye-i asriye almaksızın, terbiye-i asriye taraftan olmaları oldu. Temayülât cihetiyle asri oldukları halde, eski stoktan fikir seçmekte iktifa ettiklerinden muhafaza ettikleri usul cihetiyle eski kalıyorlardı.*”²⁶⁰

C. Afgânî, döneminde olduğu gibi bugün de bazı düşünürler tarafından *Müslümanların Luther*’i olarak tanımlanmıştır. Kimileri bu benzetmeyi onu küçümsemek kimileri ise onu değerli kılmak için kullanmıştır. Afgânî’yi Müslüman dünyasının *Martin Luther*’i olarak görenlerden biri de Abdullah Cevdet’tir. Onun en büyük derdi *biyolojik materyalist* düşünceleri İslam toplumu içerisine “*monte*” etmekti. Tıpkı Afgânî ve Abduh gibi, dinden hurafelerin çıkarılmasına inanmış olsa da dinle hiç bağdaşmayan materyalist görüşleri sokma arzusu onun fikri dünyasındaki çelişkileri ortaya koymuştur. Abdullah Cevdet, Cemâleddîn Afgânî ve

²⁵⁷ Cevdet, “Mülakat”, s. 450.

²⁵⁸ Cevdet, “Mülakat”, s. 451.

²⁵⁹ Cevdet, “Şehzade Şeyh-ür Reis Hazretleri ile Mülakat”, s. 451. Ayrıca bk. Süheyla Seçkin, **İçtihad Mecmuası (101-200 Sayılar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 1990, s. 710-723.

²⁶⁰ Hanioglu, **Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 151.

Muhammed Abduh'u, İslam dünyasının kalkınması için, tıpkı Martin Luther'in Hristiyan dünyasında yaptığı gibi, cesaretli bir şekilde reformlar isteyen ve bunun için çabalayan öncü kişiler olarak görmüştür.

Luther-C. Afgânî benzetmesinin tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde doğru bir benzetme olmadığı ortadadır. Çalışmanın konusu olmamakla birlikte o dönemde İslam dünyasının içinde bulunmuş olduğu durumla Ortaçağ Avrupa'sındaki Hristiyanlıkta meydana gelen reform hareketleri arasında benzer hiç bir tarafı yoktur. Kaldı ki kıyaslanan ve benzer olduğu söylenen kişiler, farklı çağlarda yaşamış insanlardır. Avrupa'da, skolastik felsefenin hâkim olduğu, ruhban sınıfının tüm halkı menfaatleri doğrultusunda yönlendirdiği bir ortaçağ yaşanırken, aynı dönemde İslam dünyası en güzel günlerini yaşamıştır. İnsan müdahalesi ile değişen ve bozulan Hristiyanlık ile İslamiyet arasında doku anlamında hiçbir benzerlik bulunmaması da bu iddiayı çürütmektedir.

6. Mehmet Şemseddin Günaltay ve C. Afgânî

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Cumhuriyetin kurulduktan sonra da ilmi ve siyasî alanlarda faaliyetlerde bulunmuş olan Mehmet Şemseddin Günaltay, 1883 yılında Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde (EğİN) dünyaya gelmiştir. Uygur ve Çağatay Türklerinin yaşamış olduğu *Urik* isimli küçük bir köyde maddi durumu zayıf bir aileden gelen Günaltay'ın, babası İbrahim Edhem Efendi, döneminin önde gelen âlimlerindedir. İlim tahsiline çok önem veren İbrahim Edhem Efendi, çocuklarına bırakacağı tek servetin ilim olduğunu şu sözleri ile anlatmıştır: “*Ben öyle bir şey bırakıyorum ki hem ona hem de torunlarının torunlarına yeter.*” Günaltay, özel dersler yolu ile aldığı dini derslerinin yanı sıra Farsça ve Arapça derslerini de alarak bu anlamda kendini oldukça geliştirmiştir. Avrupa'da devam eden öğrencilik yıllarından sonra ülke içinde hızla yükselen bir memuriyet hayatı yaşayacaktır. Otuz iki gibi çok erken yaşta “*Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi Medeniyeti Müderrisliğine (profesörlük)*” atanmıştır. Kurucu üyeliğini de yaptığı Türk Tarih Kurumu'nun 1941-1961 yılları arasında başkanlığını da yapmıştır.²⁶¹

²⁶¹Tahir Karaman, **Mehmet Şemseddin Günaltay'ın Dini Ve Siyasî Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 3.

Günaltay devrinde yaşamış birçok ilim adamından daha ziyade hem siyaseti hem de ilmi faaliyetlerini bir arada götüren ender insanlardandır. Sürekli olarak eğitim ile ilgili kurumlarda çalışmasının bir devamı olarak siyasette de yine eğitim ile ilgili komisyonlarda görev yapmıştır. *Zulmetten Nura*²⁶² ve *Hurufattan Hakikate*²⁶³ adlı iki eserinde ifade ettiği ve yapmayı düşündüğü birçok hedefini gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Millî Mücadele döneminde Müdafaa-i Hukuk Grubu ve Kuva-yı Milliye'ye aktif olarak katılan Günaltay, Cumhuriyet kurulduktan sonrada üst üste milletvekilliği ve 1949-1950 yılları arasında ise başbakanlık yapmıştır. Döneminde, “*İlkokullarda seçmeli din dersi okutulması, imam hatip okullarının açılması, ilahiyat fakültesinin kurulması, gizli oy açık sayım seçim sistemi*”²⁶⁴ gibi önemli işlere imza atmıştır. 1960 yılındaki darbeden sonra *Kurucu Meclis Üyeliği*’ne seçilmiş ve 1961’de de İstanbul’dan *Senatör* olarak seçildiği sırada rahatsızlanarak 1961 yılında vefat etmiştir.²⁶⁵

Günaltay, İttihâd-ı İslam düşüncesinin ilk savunucularından olan C. Afgânî’nin derinden etkilediği İslamcı düşünürlerindendir. Ona göre Afgânî, eşi bulunmaz bir fikir insanı, rehberdir. Hatta kendisini onun öğrencisi olarak görür ve onu “*İslam ülkelerinin durumunu en iyi tahlil eden, doğru çözümler bulan kişisi*” ilan etmiştir.²⁶⁶

Şemseddin Günaltay’ın fikri dünyasını anlamak için iki önemli eserine bakmak gerekir. *Zulmetten Nura* isimli eserin ön sözünü Mehmet Âkif yazmıştır: “*İşte benim Şemseddin’im*” diyerek başlayan ön sözde onun bir tıp doktorundan daha ziyade toplum doktoruna benzetmiştir. Âkif devamla: “*Evvela Şark’ı adam akıllı öğrenen, sonra Garb’ı hakkıyla tanıyan, her iki cihanın ulûmunu, fînûnunu, âdâtını, ictimaiyyatını tedkik eden Şemseddin.*” ifadeleriyle ona verdiği önemi anlatmıştır.²⁶⁷

Zulmetten Nura isimli eserinde, o günkü şartlarda İslâm toplumunun kötü gidişatının sebeplerinden bahsetmiş ve bundan çıkış yolları üzerinde durmuştur. Ona

²⁶² Mehmed Şemseddin Günaltay, *Zulmetten Nura*, 2.bs., Furkan Y.evi, İstanbul, 1998.

²⁶³ Mehmed Şemseddin Günaltay, *Hurufattan Hakikata*, 1.bs., Marifet Yay., İstanbul, 1997.

²⁶⁴ T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, C. 24, s. 710-712.

²⁶⁵ Karaman, *Mehmet Şemseddin Günaltay’ın Dini Ve Siyasî Görüşleri*, s. 6.

²⁶⁶ Arabacı, “II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”, s. 226.

²⁶⁷ Günaltay, *Zulmetten Nura*, giriş bölümü.

göre bunun dâhili ve haricî iki sebebi vardır. Dâhili sebepler, cehalet, taassup, tembellik ve bunlara kaynaklık eden yanlış dini bilgiler; haricî sebep ise Batı dünyasının bizim üzerimizdeki kötü niyetleridir. Dâhili sebepleri ortadan kaldırmak dini doğru anlamamız, başımızdaki her kötülüğün sebebi olan *cehalet ve taassubu* yok etmek için de eğitim kurumları açmak gereklidir.²⁶⁸

Diğer önemli bir kitabı olan *Hurafattan Hakikate*'yi de ilk kitabının çok beğenilmesi üzerine yazmaya karar verdiğini söylemiştir. Bu kitaptaki temel soru, dünyadaki bütün Müslüman ülkeler geri kalmışlık girdabındadır. Bu bir tesadüf mü yoksa başka bir nedeni mi var? Yoksa İslam toplumlarının ortak paydası olan Müslüman olmak mı onların geri kalmışlığının sebebidir? Bu soruya cevabı da tıpkı Afgânî ve talebeleri gibi İslam'ın asla buna neden olmadığını şeklinebilir.²⁶⁹

Ona göre, Müslümanlar tam aksine ne zaman İslâm'a sıkı sıkı sarılmışlar o zaman en güzel günlerini yaşamışlardır. O halde mevcut bu kötü durumun sebebi İslamiyet değil bilakis gerçek İslam'dan uzaklaşmaktır. Şu anda yaşayan Müslümanların yaşayışları ile ilk dönemde yaşayan Müslümanlarla hiç ilgisi yoktu. Mesele ise bu tespitin yapılması ve bulunan eksikliğin telafi edilmesidir. Bu noktada çözümü de ortaya koyan Günaltay, sorunun dine farklı sebeplerle girmiş olan hurafeler olduğunu söylemiştir. Ona göre hurafe “*Öyle bir şeydir ki içine girdiği toplumu yıkar ve o topluma hayat hakkı tanımaz.*” İşte tam bu noktada “*Milletini uçurum başında görenler hakikati haykırmakta, felaketi göstermekte tereddüt ederlerse, o gibi tufeylilerden (asalak) daha menfur bir derekeye sukut (düşmek) etmiş olmazlar mı?*” diyerek kendisini eleştirecek olanlara karşı hazırlıklı olduğunu anlatmıştır.²⁷⁰ Şemseddin Günaltay'ın, siyasî ve dini fikirlerini yansıttığı bu iki eser dışında sayısız eseri bulunmaktadır. Diğer eserleri daha ziyade bilgi vermek amaçlı kaleme alınan eserlerdir.²⁷¹

²⁶⁸ Günaltay, **Zulmetten Nura**, s. 51-89.

²⁶⁹ Mehmet Şemseddin, **Hurafattan Hakikate**, Marifet Yay., İstanbul, 1997.

²⁷⁰ Şemseddin, **Hurufattan Hakikate**, s. 7.

²⁷¹ M. Şemseddin Günaltay'ın diğer eserleri için bk. Necmi Uyanık, **Modernist İslamcı Bir Aydınım Geleneksel Eğitimci Kurumlarına Bakış: Medreseler Tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 42-47.

Ona göre, içtihat kapısı her zaman açık olmalıdır. Bunu kapalı tutanlar, Gazali ve diğer meşhur âlimlerin kitaplarını okumamış demektir. Lakin bu ilmi bir heyetle yapılmalıdır. Arapça bilen, dini bilgilere sahip ve akıllı insanlardan oluşan bu heyet sayesinde, kargaşaların önüne geçilebilirdi.²⁷²

Günümüzde de birçok eseri sadeleştirilerek yayınlanan Günaltay'ın, İslam dünyasındaki kötü gidişatın diğer sebebini de felsefe ve müspet ilimler konusunda ilginin yok olmasına bağlamıştır. “Müslümanlar bir devirde ilmen, irfanen cihana medeniyet dersi vermişlerdir. Servette, cesaret ve şecaatta, ticarete dünyanın biricik hâkimi olmuşlardır. Hâlbuki bugün tarumar olmuş İslam diyarının her tarafında acıklı bir sefalet hüküm sürmektedir. Her yerde Müslümanlar sefalet ve esaret altında inliyorlar. Çünkü işsiz, servetsiz ticaretsiz birlikten yoksun yaşayan Müslümanların hali bir kıyametin kendi başlarına kopmasını çabuklaştıran en büyük sebeplerdendir. Müslümanlar ilahi fermana uyararak ilm ve irfan elde etmeye çalışır, ticaret hayatına atılır, servet biriktirmeye gayret eder, Kuvveti doğuran birliğe muvaffak olursa; yine şüphe yoktur ki batının süratlendirmek istediği bu kıyamet hiçbir zaman kopmaz ve kopamaz. Bugünkü sükûtun sebeplerini araştırmak ne kadar lazımsa önceki yükselmenin anayolunu bulmaya çalışmakta o derce lüzumludur. Çöküşün sebepleri tayin edilmedikçe kurtulmak mümkün olmayacağı gibi, yükselmenin anayolu bulunmadıkça da yükselmek ihtimali yoktur.” diyerek mevcut durumu özetlemiş ve bunun çözümü için şu cümleleri kullanmıştır: “Bu kanaat konusunda ben Cemâleddîn Afgani hazretlerinin talebesiyim. Çünkü bu hakikati ilk önce o anlamıştı. Merhum üstat bu meselenin ilmi bir şekilde tetkiki için İslam dünyasını baştanbaşa dolaştı. İslam dünyasının her köşesine bucağına sokuldu, girdi; İslam dünyasının her tarafından kâşaneler yerine harabeler gördü. Kaybolmuş saadetlere karşılık felaketlerle karşılaştı. Semerkand medreseleri kapanmış buhara dersanelerinde örümcek ağ germiş, Merağa rasathanesi yıkılmış, Gazne camii harap olmuş, Hint Müslümanları esarete düşmüş, İran baştanbaşa cehalet kâbusu ile kaplanmış Melikşah medreselerinin temelleri kaybolmuş, Ezher'in şaşaaası yok olmaya yüz tutmuş. Fas inkıraza sürükleyen bir anarşiye mahkûm olmuş, Afrika'da

²⁷² Uyanık, **Modernist İslamcı Bir Aydınım Geleneksel Eğitimci Kurumlarına Bakışı: Medreseler Tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay**, s. 50-51.

İslamiyet salibin esaret boyunduruğuna girmişti. Afganistan'da, Türkistan'da, Hindistan'da, Çin'de, cava ve Filipin'de, Afrika'da ilim yerine cehalet, nura karşılık zulmet hüküm sürüyordu. Her adımda bin türlü feci levhalar görülmüyordu. Cemalettin bu halin sebeplerini araştırdı ve buldu; Müslümanlar İslamiyet'i kaybetmiş din adına hurafelerin esiri olmuşlardı.” İslamiyet'in ilk günkü formuna dönmesine yürekten inanan Günaltay, Afgânî'nin, İbn-i Sina'nın ırkından geldiğini ve onun tüm bu inandıklarını gerçekleştirmek için son bir umut hilâfetin merkezi olan İstanbul'a geldiğini söylemiştir: “İslam ufuklarını kaplayan hurafe bulutlarını dağıtacak, hakiki dini bütün şaşaaıyla meydana çıkaracak nurlu dimağları İstanbul'da bulabileceğini zannediyordu. Bunlarla birleşerek hilafet arşından İslam dünyasının felaket yağdıran ufuklarına bir hayat nuru saçabileceğini umut ediyordu. İstanbul'a geldi.” İstanbul'da bu büyük şahsın kıymetinin bilinmediğini de şu sözlerle ifade etmiştir: “Fakat maatteessüf umduğunu bulamadı. Aksine tahkire, tezyife, hatta tekfire maruz kaldı. Dinden habersiz kara cahiller, Ebu Cehil'in Peygamberi tahkire yeltenmesi şeytanın âdemi tezyife kalkışması gibi, İslam dünyasının bu büyük dâhisini tekfir etmek cesaretini gösterdiler.” Günaltay, Afgânî'nin işaret ettiği tehlikeler konusunda haklı olduğunu, ölümünden sonra yaşanan Trablusgarp, Balkan ve Cihan harpleri ile çok iyi anladığını: “Felaketler art arda geldikçe uyanış izleri de derinleşiyordu. Balkan faciaları da Trablus felaketleri kesinlikle ispatladı ki Müslümanlıkta kati ve hakiki bir inkılâp yapılmadıkça Müslümanlar yaşayamayacaklardır”²⁷³ sözleri ile ifade etmiştir.

Müslümanların içinde bulunmuş olduğu bu bedbaht halin İslam içerisinde var olan hurafelerin temizlenmesi ile olacağına inanmıştı. Ona göre bir inkılaba ihtiyaç vardı. “Evet, Müslümanlar için dini bir inkılaba kati bir ihtiyaç vardır. Fakat bu inkılâp bir kısım sivri kafaluların zan ettiği gibi herkesin keyfine göre dini konularda tasarrufta bulunması, yeni bir din icadına kalkışması demek değildir. Bu inkılâp; hurafelerden hakikatte koşmak, dini hakikatler arasından yosunlu kafaların tortu hayallerini ayıklamak, asr-ı saadetteki Müslümanlığa dönmek, Ashab-ı Kiramın gittiği yola gitmek demektir. Çünkü bugünün Müslümanlarını Hazreti Peygamber'in

²⁷³ Mehmed Şemseddin, “Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri”, **İslâm Mecmuası**, S.1, İstanbul, 8 Şubat 1914, s. 57.

getirdiği dinin esaslarını unutmuş, din adına mitolojik devin hurafelerine sarılmış olduklarından şüphe yoktur. Bu gibi hurafeleri birer birer ayıklamak, esassızlıklarını meydana çıkarmak, hakiki dinin ulvi esaslarını ihya etmek, Müslümanlara feyizli yüce bir yol açmak kesinlikle lazımdır.” diyen Günaltay, bu konuda Afgânî ile aynı düşünceye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Çözümü de “İslamiyet’i asr-ı saadetteki sadeliğine döndürmedikçe Müslümanlar için ilerleme (terakki) kapılarının açılması mümkün değildir. Bu husus için yayılacak ilk nur huzmesi hilafet merkezinden parlamalıdır.” olarak ifade etmiştir. Afgânî’nin düşüncelerinin hala yaşatıldığını: “Cemâleddîn meramına nail olmadan Müslümanların son zamanlarındaki felaketlerini görmeden Allah’ına kavuştu. Fakat korktuğu tehlikelerin kısmen ortaya çıkmasıyla birlikte ektiği tohumlar da filizlenmeye başlamıştı. Seller gibi akan Müslüman kanları uyanış zemini aralıksız suluyordu. Fikirlere bir uyanış ruhlara bir nefha(?), kollara bir kudret geldi. Hurafeleri görecektir, hurafepereestleri susturacak, hakiki dini meydana çıkarmak lüzumunu idrak edecek nurlu dimağlar yetişti. Bu âlimler arasında Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh ilk safta bulunuyordu”²⁷⁴ diyerek desteğine devam etmiştir.

Bu görüşler, çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde de ifade edilen C. Afgânî’nin görüşleri ile örtüşmektedir. Afgânî, *el-Urvetü’l Vüskâ*’daki “Müslümanların Gerileyişi ve Nedenleri” başlıklı yazısında bu durumdan şikâyet etmekte, Müslümanların bu anlamda birbirinden haberi bile olmadığı söylemiştir. “İslam dünyasını bir araya getirmesi gereken, onlara yol gösterecek olan âlimler arasında ne fikir alışverişi ne de kitap alışverişi var.” Çözüm yolunun ise dünyanın her yerinde medrese ve camiler açılması olduğunu söylemiştir.²⁷⁵ Aynı şekilde Günaltay da, Müslüman memleketlerindeki kötü gidişin eğitimle giderilebileceğine inanmaktadır.

Gerek C. Afgânî ve gerekse Mehmet Şemseddin Günaltay dinde bir reforma ihtiyaç olduğu hatta bunun inkılap düzeyinde olması gerektiğine söylemişlerdir. Ama burada her ikisinin de kastı İslam dininin değiştirilmesi veya yeni bir din icat edilmesi değildir. İslamiyet son din ve onun peygamberi de son peygamberdir.

²⁷⁴ Günaltay, “Müslümanlık Âleminde İntibâh Emâreleri”, s. 59.

²⁷⁵ Afgânî, *el-Urvetü’l-Vüskâ*, s. 111-118.

Buradaki sorun, dine sokulmuş olan hurafelerdir. Ortak hedefleri, İslam dininin Peygamber zamanındaki hurafelerin olmadığı temel esaslarına dönülmesinin sağlanmasıdır. Ancak bu şekilde bütün Müslümanların her anlamda gerçek kurtuluşa ereceğine inanmıştır.

7. Ahmet Ağaoğlu ve C. Afgânî

Ahmet Ağaoğlu (Ahmet Agayef), Osmanlı Devleti'nin zor günlerden geçtiği son dönemlerinde şekillenip, şiddetle savunulmaya başlanmış olan *Türkçülük* düşüncesinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuş düşünce ve siyaset adamı olmuştur. Ağaoğlu ve Yusuf Akçura başta olmak üzere birçok Türk düşünür, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Rus Çarlığı'nın Müslümanlar üzerinde yoğun bir asimile politikası uygulaması karşısında, Türkçülüğün kaçınılmaz bir tedbir olduğuna inanmışlardır. Hedefleri sadece Rusya ile sınırlı olmamış, *Kafkasya, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan* gibi Müslüman Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde Türk milliyetçiliğini yerleştirmeye çalışmışlardır.²⁷⁶ Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında bugün Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki mücadeleden temelini oluşturan ve Ermenistan'ın işgali altındaki *Dağlık Karabağ* bölgesinin *Şusa* şehrinde doğmuştur. Bu bölgenin tamamı uzun yıllar İran hâkimiyetinde kalmış fakat 1828 *Türkmençayı Antlaşması* ile Rus Çarlığına eline geçmişti. Çarlık yönetimi bu bölgede Türk nüfusunun etkinliğini azaltmak için Ermenileri bölgeye yerleştirmek sureti ile bugün de devam eden Ermeni işgalinin bir nevi ön hazırlığını yapmıştır. Babası önemli bir âlim olan Mirza İbrahim'in oğlu Mirza Hasan'dır. Annesi ise Taze Hanım'dır.²⁷⁷ Çocukluk döneminden itibaren kendisini ailesinden gelen ilmi bir ortamda bulmuş olan Ağaoğlu "*Gençlik günlerimin hemen hepsini ilmî ve irfanî mücadeleler arasında geçirmek mecburiyetinde kaldım... Gün geçmiyordu ki evimizin geniş divanhanesinde birçok ilim ve irfan erbabı toplanıp pilavla nargile arasında muhtelif dini meseleler üzerinde, uzun uzadıya münakaşalar cereyan etmesin... İşte ben uzun*

²⁷⁶ Hüseyin Sadoğlu, "Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü", *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl 100, S. 281, İstanbul, Ocak, 2011, s. 84.

²⁷⁷ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, s. 202.

seneler devam eden bu gibi münakaşaların, mücadelelerin içerisinde büyüdüm” sözleri ile ifade etmiştir.²⁷⁸

Annesinin ısrarları sonucunda eğitim hayatına Rus okullarında devam eden Ağaoğlu, geleneksel eğitimden daha ziyade pozitif bilimlere ağırlık veren bir lisede okumuş ve bu liseyi 1887 yılında üstün derece ile tamamlamıştır. Bu dönemde kendine ders veren hocalarından hep övgü ile bahsetmiştir. “*Bu mütevâzi, vazifeşinas, meslek aşkı ile dolu insanları hatırlarken hala derin bir şükran hissi ve minnettarlıktan kendimi alamıyorum. Bunlar, bende ve bütün arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıktandıran nurlu birer meş’ale oldular. O zaman Rus münevverleri, bilhassa Tolstoi, Dostoievski, Turgeniev gibi idealistlerden mülhem idiler; Çarlığın, istibdâdın, zulüm ve cebrin, taassub ve cehaletin amansız düşmanı idiler. Üçüncü Aleksandır gibi cabbâr bir çarın bütün şiddetlerine, bütün murâkabelerine rağmen, bu muallimler talebeye ilim, irfan, güzellik ve hürriyet aşkını zerketmek yolunu buluyorlardı; talebelerine kendi kendilerini terbiye etmek ve yetiştirmek çarelerini telkin edebiliyorlardı.*” Modern bir eğitim almış olan Ağaoğlu, bu tarz eğitim kurumlarının Türkler arasında olmamasından oldukça rahatsız olmuştu. Türk olarak beş kişi girmiş olduğu bu okuldan sadece o mezun olmuştur. Ancak Ağaoğlu, Rus yönetiminin yürürlüğe soktuğu yeni kurala göre üniversiteye gidebilmek için Rusya’nın sadece belli yerlerindeki liselerde bir yıl daha ilave eğitim almak şartı koyması nedeniyle kalan bir yıllık lise eğitimi için Tiflis’e gitmek zorunda kalmıştır.²⁷⁹

Tiflis’teki eğitimini tamamladıktan sonra 1887 Rus Devleti’nin başkenti olan Petersburg’a gitmiş olan Ağaoğlu, burada Azerbaycan Türkleri arasında ayrı bir yeri olan *Hüseyn zade Ali Bey* ve *Topçubaşı Ali Merdan Bey* ile tanışma fırsatı bulmuştur. Gözlerindeki rahatsızlık nedeni ile önce memleketi Şusa’ya dönmüş, tedavinin tamamlanmasından sonra da öğrenim hayatını Paris’te hukuk okuyarak devam ettirmiştir. Burada daha öğrencilik yıllarından itibaren ülkenin önemli

²⁷⁸ Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 420-421

²⁷⁹ Sadoğlu, “Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü”, s. 84.

dergilerinde makaleleri yayımlanmıştır.²⁸⁰ Paris'teki talebelik yıllarında *İrancı* düşüncelere sahip olan Ağaoğlu, ilerleyen yıllarda Ahmed Rıza²⁸¹ ve Cemâleddin Afğânî'den etkilenerek *İslâmcı ve Türkçü* fikirlere sahip olmaya başlamıştır.²⁸²

1894 yılında Paris'teki eğitimini tamamlamış ve Azerbaycan'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Beş çocuğu olan Ağaoğlu, Azerbaycan'da bulunduğu sırada *Meşrik* isiminde dergi çıkarmak istemişse de Rus yetkilileri buna izin vermemiştir. Öğretmenliğin yanında yapmış olduğu siyasi faaliyetleri nedeni ile Rusya'da rahat edemeyeceğini anlamış olmalı ki 1908 yılında İstanbul'a kaçmıştır.²⁸³

Paris'te bulunduğu yıllarda Osmanlı'da meydana gelen gelişmeleri yakinen takip eden Ağaoğlu, orada tanışmış olduğu İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelenlerinden Ahmet Rıza Bey'in yardımı ile kısa sürede mühim mevkilere gelmiştir. İlk görevi Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı birlikte tekrar açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Afyon mebusu olarak girmiştir. Parti içinde aktif olarak çalışmış ve Merkez-î Umûmî üyeliği yapmıştır. Ayrıca *Türk Derneği*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocaklarında* kurucu üyeliklerde bulunmuştur. I. Dünya savaşının patlak vermesi üzerine Nuri Paşa idaresindeki Kafkas ordusunda görev almış, kurulmuş olan Azerbaycan Parlamentosunda mebus olmuştur. Savaş sırasında Azerbaycan Türkleri adına Paris Barış Konferansına katılmak istemişse de İngilizler tarafından diğer İttihatçılar ile birlikte tutuklanmış ve Malta'ya sürgün edilmiştir. 1921 yılında TBMM hükümeti ile yapılan antlaşma sonucunda özgür kalmış ve millî mücadeleye katılmıştır.²⁸⁴ Milli mücadelenin özellikle basın yolu mücadele safhasında aktif rol alan Ağaoğlu, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde genel yayın yönetmenliği görevinde bulunmuştur. 1931 yılına kadar aktif olarak siyasetin içinde kalmıştır. Teşkilat-ı Esasiye'nin hazırlanmasından, Halifeliğin kaldırılmasına kadar

²⁸⁰ Şeref Göküş, "Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri Ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri", **Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 7, Elazığ, Ocak, 2013, s. 196.

²⁸¹ "Ağaoğlu da Ahmet Rıza Bey'e karşı, o zamanlar derin bir hürmet hissi duyar. Abdülhamid'in sefiri vasıtasıyla kendisine 100.000 Frank teklif ettiği halde, fakir Ahmet Rıza'nın bunu kabul etmemesi, genç ve idealist Ahmet Bey'in muhabbet ve hürmetini coşturan sebeplerdendir." Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)**, s. 209.

²⁸² Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, 1. bs. Ankara, 1999, Türk Tarih Kurumu B.evi, s.13-14.

²⁸³ Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 200-203.

²⁸⁴ Sadoğlu, "Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü", s. 86.

yeni kurulan devletin laik bir yapıya dönüştürülmesi aşamasında aktif rol almıştır.²⁸⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası'nda bulunduğu son dönemde yüksek sesle *partinin halktan koptuğu* yönünde muhalefetini dile getirmiş, Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda yer almıştır. Ama onun kapanması sonrasında tekrar Cumhuriyet Halk Fırkası'na geri dönmemiş bağımsız mebus olarak mecliste kalmaya devam etmiştir.²⁸⁶ Mebusluğu bittikten sonra İstanbul Üniversitesi'ndeki hocalığına dönse de hükümet tarafından rahat bırakılmamış ve 1933 yılında üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Hatta oğlu Samet Ağaoğlu tarafından "*Türkiye'de bir yabancı olduğu en yüksek yerden söylenmiştir*" sözleri ile ifade edilmiştir.²⁸⁷ Elindeki tüm imkânlar alınmış olan Ağaoğlu, 1939 yılında İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

Ağaoğlu'nun Fransa'da eğitim aldığı yıllar, siyasal ve sosyal fikrî dünyasında önemli bir etkiye sahip olmuştu. Burada tanışmış olduğu şarkiyatçı *Ernest Renan* başta olmak üzere, *Cemâleddîn Afgânî* ve *İttihatçı Ahmet Rıza* gibi devrin öne gelen insanları sayesinde bir yandan İslam dünyasındaki geri kalmışlığın nedenleri sorgulama ve çözüm yolları üzerinde düşünme şansı olmuş bir yandan da Batı'nın gelişmişliğinin nedenleri konusunda kafa yormuştur. Ağaoğlu *İrancı*, *Pantürkizm*, *Türk milliyetçisi*, *ittihatçı*, *modern İslamcı* gibi unvanlarla tarif edilse de onun değişmeyen en önemli bakış açısı *Batıcı* olmasıdır. Ağaoğlu, Batılılaşmayı zihniyet meselesi ve hayat tarzı olarak görüyordu. Ona göre Doğu'da gelişmenin önündeki en büyük engel bencilliktir. Oysa Batı tam tersine kurumsal kimliği her şeyin üzerinde tutmuştur. Ona göre yapılması gereken, Doğu toplumlarının bencilliğinin aydınların yardımı ile ortadan kaldırılmasıdır. İşte o zaman Doğu toplumları, dünya üzerinde hak ettiği yeri almış olacaktı.²⁸⁸

²⁸⁵ Ahmet Ağaoğlu, **Serbet Fırka Hatıraları**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 14-15.

²⁸⁶ Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, s. 25-40.

²⁸⁷ Ahmet Ağaoğlu, sahibi olduğu *Akın* gazetesinde CHF yönetimine yaptığı muhalefet nedeni Dolmabahçe'de yapılan yemekli bir toplantıya çağırılmıştır. Bu yemekte Mustafa Kemal, Ağaoğlu'nun yazılarından rahatsız olduğunu "*Demek kafa tutuyorsun. Hem sen unutuyorsun ki bir sığıntısın!*" sözleriyle söylemiştir. Tafsilatlı bilgi için bk. Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, 3. bs., Baha Matb., İstanbul, 1969, s. 212.

²⁸⁸ Ayşe Kadioğlu, "Milliyetçilik-Liberalizm ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce-Milliyetçilik**, C. IV, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 289.

Ahmet Ağaoğlu, Batıcılığı benimsemesine rağmen Avrupa'nın Osmanlı'ya karşı yürüttüğü ikiyüzlü politikalarından da rahatsızlık duymuştur. *“Tam 100 senedir ki, Avrupa bizi kurtarmak için ıslahat tavsiye ediyor ve kabul ve icra ettiriyor. Fakat her bir ıslahat felaket için bir mukaddime teşkil ediyor şu hal bir kanun mahiyetini kesb eylemiştir. Hastanın selameti için verilen ilaç bilakis ciğerini parçalıyor. Neden?. Avrupa ıslahat tavsiye ederken bizi değil kendisini düşünüyor. Eğer bizi düşünecek olsaydı ıslahatın şekil, mahiyet, daire ve vesaitin de tayin ve takdirin bize bırakırdı bizim için en birinci ıslahat; kapitülasyonların ilgası, imtiyazat-ı ecnebiyesin imhası, ticaret ve sanayi-i dâhiliyemizi teşvik olurdu Avrupa'dan bütün bu ıslahatı talep ediniz hemen cümlesine şiddetle mümanaat eder. Değil yalnız mümanaat, bizim böyle gayet tabii bir arzuda bulunmamızı küstahlık addederek, bizim Avrupa sahasında yaşamak hakkına malik olmadığımızı hükmeder. Bütün bunların yerine bizden kendilerine elverişli, kendi istediği şekil ve mahiyette ıslahat ve Tanzimat'ın icra-ı tatbikini talep eder Herkes kendi menfaatine göre ıslahat ve Tanzimat üzerinde ısrar ediyor. Fransa, bilhassa Suriye'yi iltizam, Rusya ve İngiltere Vilayat-ı Şarkiye ve daha başkaları başka yerleri Şimdi siz kalkın da şu muhtelif arzuları, temennileri telife koyulun; içinden çıkılmasının ihtimali bile yoktur. Birisi na-razi kaldı mı, hemen bütün ıslahatı alt üst etmek isteyecek ve önünde bin türlü müşkilat çıkarmak için elindeki bütün vesait müracaat edecektir.”*²⁸⁹ Osmanlı Devleti'ndeki meydana gelen gelişmeleri yakinen takip eden Ağaoğlu, Osmanlı'yı gelişmemiş olmakla, dünya medeniyetine bilimsel anlamda katkısı olmadığı şeklinde ithamlarda bulunan Batılılara ve bu durumdan rahatsız olmayan sözde aydınlara çok kızmaktadır. Ağaoğlu, *“Ben bir gazeteci olmak münasebeti ile birçok meselelerin mübrem (kaçınılmaz) ve birçok dâhili dertlerimizin artık tahammülfersa bir raddeyi bulmuş olduğunu ve bu gibi mesailin hemen mütalaa ve müzakere edilip hal edilmesi Türklük ve İslamlık için hayati bir lüzum derecesine varmış bulunduğuna bütün mevcudiyetimle iman ettiğim halde, birçok müddetten beri harici gevail dolayısıyla*

²⁸⁹ Erdem Karaca, “Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”, **Akademik Bakış Dergisi**, C. 3, S. 6, İstanbul, 2010, s. 21.

bunlardan bahsetmek imkânı bulamıyordum. Devlet adamlarının durumu buna göre tahmin edilebilir”²⁹⁰ diyerek durumu özetlemiştir.

Ağaoğlu'nun Malta'da sürgünde olduğu dönemde kaleme aldığı *Üç Medeniyet* isimli eserinde medeniyetleri *Avrupa, İslam ve Budha-Brahma* olarak üçe ayırmıştır. Ona göre, son iki medeniyet yaptığı hatalar nedeni ile Avrupa medeniyeti karşısında yenilmiştir. Bu sebeple diğer iki medeniyetin Avrupa medeniyetini taklit etmesi kaçınılmazdır.²⁹¹ Ona göre medeniyet bir bütün olarak düşünülmelidir. Yani onun bir kısmını alıp bir kısmını bırakmak mümkün değildir. “*Aksine hareket etmek bir tür “idare-i maslahatçılık” olacağı gibi hiçbir olumlu sonuç da vermeyecektir.*” Yani Ağaoğlu, Ziya Gökalp'in aksine Batı medeniyetine “*kısmîci*” bir bakıştan daha ziyade “*bütüncü*” bir bakışı savunmuştur.²⁹² “*Bu zihniyettir ki kurtuluşumuz için çare sayıp aldığımız bütün müesseseleri ta esasından bozarak aslını değiştirerek yalnız iş göremez değil hatta aksini eyleyecek bir hale sokuyor faydalanmak yerine zarar görüyoruz. O zaman sahte fikir adamlarımızdan mutaassıp ve cahil gelenekçilerimize kadar herkes kınama dilini açarak gördüğümüz kusurları aksi neticeleri hep o müesseselere yüklüyorlar. Bunlar anlamıyorlar veya anlayıp da itiraf etmek istemiyorlar ki kabahat o müesseselerde değildir. Bizdedir, bizim dar kafalarımızda, kör zihniyetlerimizdedir.*”²⁹³ Çünkü ona göre medeniyet asla parçalanamaz. Onun bu yönü Mustafa Kemal'in yeni Türkiye modeline çok uygundu. Bu yüzden uzun yıllar ülkenin kurucuları ile yakın ilişkileri olmuştur.

Ahmet Ağaoğlu dönemindeki birçok düşünürden farklı olarak Avrupa medeniyetinin kültür de dâhil olmak üzere topyekûn kabul edilmesini gerektiğini söylemiştir. “*Bu durumda Doğu toplumlarının varlıklarını devam ettirebilmek için topyekûn Batı medeniyetini benimsemeleri kaçınılmaz ise millî kimliğin gerekçesi ne olacaktı?*”²⁹⁴ düşüncesine sahip olmuştur. Bu düşüncesine örnek olarak da tarihte

²⁹⁰ Ahmet Ağaoğlu, “Elim Bir Derd”, **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Temmuz 1913, s. 1-5; akt. Karaca, “Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913 – 1914)”, s. 20.

²⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 5. Baskı, Ülken Yay., İstanbul, 1998, s. 409-411.

²⁹² Tarık Zafer Tunaya, **Türk Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, 3. bs. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004, s. 129.

²⁹³ Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, 1.bs. Doğu K.evi, İstanbul, 1927, s. 38.

²⁹⁴ Sadoğlu, “Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü”, s. 88.

dinini değiştirmeyen hiçbir milletin olmadığını söylemiştir. “*Milletlerin değişen unsurları içerisinde en az değişime uğrayan dildir; o bile zamanla evrim yaşamaktadır.*” Ona göre bu durum “...*milletlerin varoluş nedeninin aslında kültür değil, dil başta olmak üzere milletin somut varlığıdır.*” Yani ona göre mill kimliğin ortaya çıkmasını ve devamını sağlayan g manev değil, maddidir. “*Nasıl ki insanlar görünüm olarak birbirine benzemez ama beraber yaşarlar, tıpkı bunun gibi milletleri de birbirinden ayıran onların madd varlıklarıdır.*”²⁹⁵

Osmanlı Devleti’nde kötü gidişatin sona erdirmekte zmn Osmanlıcılık ve İslamcılığın aksine Trklkte olduğunu savunan düşünürlerden biri de Yusuf Akçura’dan sonra Ahmet Ağaoğlu olmuştur. Nitekim bu görüşünü Türk Yurdu’nun ilk sayısında “...*bugünkü Türk leminin hududunu, yalnız Türk unsurunu hv, Türk medeniyeti, Türk hayatı, Türk tarz-ı maişeti ile geçinen memlik dairesinde arayacağız*” şeklinde ifade etmiştir. Ancak Ağaoğlu, *Pantrkizmi* hiçbir zaman Akçura’nın yaptığı gibi siyasal hedef olarak görmemiş daha ziyade kültürel bakış açısı ile bakmıştır. Diğer bir anlatımla Ağaoğlu Trklğ, tıpkı Gaspıralı gibi *dilde, fikirde ve işte birlik* ile sınırlı tutmuştur.²⁹⁶

Ahmet Ağaoğlu, *millet* ve *milliyet* kelimeleri birbirinden ayırmıştır. Nitekim bunu *Türk Yurdu* dergisinde şu şekilde ifade etmiştir: “*Yeryüzünde bir Türk milliyeti var lakin henüz bir Türk milleti teşekkül etmemiştir. Bazıları milliyet kavramını ırka dayamıştır ama ırk yalnız başına milliyet ifade etmez. Bazıları ise milliyeti dinde aramıştır fakat aynı dine mensup olan başka başka milletler teşkil etmişlerdir. Bazıları da milliyeti lisanda bulmaya çalışırlar ancak aynı lisana mensup cemiyetler farklı milletleri oluşturabilmişlerdir. Dolayısıyla, milliyetin esaslarını öncelikle dil ve dilin muhtelif içerikleri –edebiyat, musiki vd.- sonra din ve en sonunda da ırkın izleri oluşturur. Bütün bunlara rağmen milliyet henüz millet değildir. Buradan millet çıkması için bu unsurların ahengdar ve şuurlu bir surette birbirleriyle karışması*

²⁹⁵ lken, *Türkiye’de ağdaş Düşünce Tarihi*, 410.

²⁹⁶ Sadoğlu, “Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkünün Trajik yks”, s. 88.

lazımdır. Türklerde durum tam da budur, milliyet olmanın unsurları vardır ancak henüz birbirleriyle karışmamıştır."²⁹⁷

Ağaoğlu'nun kuruluşunda ve büyümesinde büyük emekleri olduğu *Türk Yurdu* dergisi, Osmanlıcılık görüşünü benimsemiş olan İttihat ve Terakki yönetimi ile yakın ilişkileri olmasına rağmen hiçbir zaman onların kontrolü altına girmemiş ve her zaman Türk milliyetçiliği akımını desteklemiştir. Eğer İttihat ve Terakki Partisi ile *Türk Yurdu* arasında bu şekilde bir ilişki olmamış olsaydı derginin 1913 yılından sonra yayınlarına devam etmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu konuyu François Georgeon "*Resmi politikası 'Osmanlıcılık' olan İttihat ve Terakki Cemiyeti alttan alta Türk milliyetçiliği akımını destekliyordu. Enver'in Türk Ocağı gibi milliyetçi örgütlere yardım ettiğini ve Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçilik taraftarı kişileri ödüllendirdiğini biliyoruz. Eğer Türk Yurdu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikasına şu ya da bu biçimde hizmet etmiş olmasaydı, büyük bir ihtimalle 1913'ten, özellikle Jön Türk 'diktatörlüğünün' kurulmasından sonra yayın hayatını sürdüremezdi*"²⁹⁸ sözleri ile aktarmıştır.

Ahmet Ağaoğlu'nun *Türk Yurdu* dergisinde "*Türk Âlemi*" başlığı ile kaleme aldığı yazıları, onun Türkçülüğü ve mahiyeti hakkında derin izler taşımaktadır. Ahmet Ağaoğlu, diğer Türkçü aydınlar gibi, *Osmanlı Milleti* oluşturma amacını hayalî görmüştür. Buna mukabil *İçtihad* dergisi yazarı olan Süleyman Nazif ise "...farklı din, dil ve etnik kökenlere mensup Osmanlı vatandaşlarını bir arada, tek bir devletin çatısı altında tutabilmek için Osmanlıcılıktan daha elverişli bir stratejinin bulunmadığını, ırka dayalı bir milliyetçiliğin ise kaçınılmaz şekilde bölünmeye yol açacağını" ifade etmiş, örnek olarak da Büyük Britanya İmparatorluğu'nu göstermiştir. Bu fikre karşı çıkan Ağaoğlu ise, milliyetçiliğin zirve yaptığı bir dönemde Osmanlıcılık gibi eskide kalmış bir projesinin yürütülemeyeceğini söylemiştir. Çünkü artık her toplumda etnik milliyetçilik ortaya çıkmış, bu sebeple bunun karşısında durmanın imkânsız olduğunu, Osmanlı toplumu

²⁹⁷ Agayef, Ahmed (1999b), "İçtimaiyat: İslam'da Dava-yı Millet", *Türk Yurdu*, C. 3, S.71, s. 389-392; akt., Özgür Balkılıç, "Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği:" *Türk Yurdu Dergisi (1911-1918)*", *Mülkiye Dergisi*, C. 34, S. 266, İstanbul, 2010, s. 147.

²⁹⁸ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Alev Er (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 68.

içerisindeki Türklerin her anlamda inkişaf etmesi için var güçle Türkçülüğün savunulması gerektiğini söylemiştir. Kaldı ki ona göre, Türk milliyetçiliği asla bölücü değil, birleştiricidir ve bu bakımdan Osmanlılık fikriyatı ile asla tezat oluşturmaz.²⁹⁹

Ağaoğlu dini, kul ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen ibadetler silsilesi olarak görmüştür. Ona göre esas olan inanışlar ve ibadetler olmalıdır. Bunun ötesinde, din içinde zikredilen hukuk, ekonomi, siyaset gibi diğer hususlar dine sonradan girmiştir. *“Dini zihniyet ve anlayış ya biz henüz ortaçağ devrini geçmedik biz dini bir vicdan emri ve yaradanla kul arasındaki manevi bağı düzenleyen bir âmilden ziyade hayatımızın maddi ve manevi kısımlarının hepsine hâkim bir prensipler bütünü olarak kabul ederiz. Din, bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruh’i düzenlemeye kalkışır elbisemizden döşemelerimize, okullarımızdan sosyal ve siyasi müesseselerimize kadar hâkim olmak ister”* diyerek aslında dinin sadece ibadet kısmında kalmasını istemiştir. Ona göre İslamiyet’in ilk indiği zamandaki Allah’ın birliği ve ibadetler ile ilgili konularda zamanla farklılık olmamasına rağmen dünya işleri ile ilgili hususlarda bir kısım hükümlerin ortadan kalkması veya yenilerinin getirilmesi, dinin esasının inanç ve ibadetler olduğunu ortaya koyduğunu söylemiştir. Yine ona göre eğer Hz. Peygamber hicret etmeden önce vefat etseydi dünya hayatını ikame eden ayetler Medine’de inmiş olacağından bugün elimizde sadece İslam’ın inanç, ibadet ve ahlakla ilgili ayetleri kalacaktı. O, insanın ibadet ve inanç konusunda dine bağlı olması gerektiğini lakin dünya işlerinde ise akıl ile hareket eden insanın bağımsız olması gerektiğine inanmıştır.³⁰⁰ Bu konuda İslamiyet ile Ortaçağ Avrupa’sındaki Hristiyan dünyası ile kıyaslamakta, onların tıpkı bizim bugün yaptığımız gibi yüzyıllar önce bu hayatı yaşadıklarını, onlarda da din adamları başta olmak üzere dinin hayatlarının her alanına müdahale edildiğini söylemiştir. Zaten ona göre bu dönemi yaşamamış millet yoktur. Ağaoğlu, bunları ifade ederken yanlış anlaşılmaktan da korkmuş ve günümüzde yaşanan sıkıntıların sadece İslam’ın dünya işlerine müdahale etmesinden kaynaklanmadığını, her iki dinin de sadece kutsal kitaplardan ibaret olmadığını, hadis, rivayet,

²⁹⁹ Ahmet Agayef, “Türkler İçinde Millî Hareket”, **Türk Yurdu**, C. 3, S. 65, İstanbul, s. 295-296.

³⁰⁰ Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, s. 29-38.

geleneklerinin de olduğunu, ayrıca Hz. İsa'nın uzun süre yaşamadığı için büyük bir Hristiyan toplumu haline gelememiş, bu yüzden dünya işlerini düzenleme vaktinin olmadığını ifade etmiştir. Hâlbuki Hz. Muhammed, 63 yaşına kadar yaşamış, binlerce insan onun getirmiş olduğu dine inanmıştı. Müslüman sayısının artması nedeni ile özellikle Medine döneminde toplum hayatını düzenleyen uygulamaların gelmiştir.³⁰¹

31 Mart Vakasından sonra Türkçüler ile İslamcıların arası açılmaya başlamıştı. Sebebi de *ırkî* milliyetçiliğin İslam dinine uygun olup olmadığıdır. Tartışma, İslamcıların dönemin yayın organı olan *Sebilürreşad* dergisi üzerinden yapılmıştır. İslamcı kesimin önemli yazarlarından Babanzâde Ahmet Naim *Sebilürreşad*'ın 212. sayısının "*İslam'da Dava-yı Kavmiyet*" başlıklı yazısında Türkçüleri *kavmiyetçilik* yapmakla suçlamış ve bunun da İslam'da haram olduğunu söylemiştir. Hatta onları "*Halis Türkçüler*" ve "*Türkçü-İslamcılar*" olarak ikiye ayırmış ve "*Halis Türkçüler*"i dinsizlikle suçlamıştır.³⁰² Buna karşılık Ağaoğlu, Babanzâde'nin eleştirilerine oldukça yumuşak bir üslupla cevaplandırmıştır. Ona göre, Türkçüler ve İslamcılar ayrı kutupların insanı gibi görünse de ikisinin de hedefi aynıdır. Tıpkı İslamcılar gibi milliyetçiler de İslam dinini savunmaktadır. Tarih boyunca da Türkler gücünün kaynağını inanmış olduğu dininden almıştır. Bu nedenle hiçbir milliyetçinin böyle önemli bir güçten yani İslam dininden vazgeçmesi söz konusu olamaz.³⁰³ Ahmet Ağaoğlu'na göre, milliyetçilik "*İslam kavimleri ne kadar kuvvetli olurlarsa İslam'ın umûmî heyeti de o nispette kuvvet kazanır. O yüzden kavmiyete hizmet etmek aynı zamanda İslami hizmettir.*"³⁰⁴

Ahmet Ağaoğlu Türkçülüğü şu şekilde tarif etmektedir: "*Şu emel ve gaye Türkleri bir taraftan cehaletten halas ederek seviye-i irfanlarını yükseltmek, Türklüğü anlatmak, diğer taraftan türk ırkına mensub kimseleri hissiyat ve efkâr-ı kavmiye ile mütehasşıs mütefekkir olarak kendi mevcudiyetlerini muhafaza ve*

³⁰¹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 29-30.

³⁰² Nazmi Özçelik, *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987, s. 64.

³⁰³ Sadoğlu, "Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü", s. 88.

³⁰⁴ Ahmet Ağayef, "Siyasiyat: Türk Âlemi-5", *Türk Yurdu*, C. I, S. 7, İstanbul, 1911, s. 198.

müdafaya ve kendi nevilerinin terakki ve tealisine çalışmaya sevk etmekten ibarettir."³⁰⁵

Ahmet Ağaoğlu, Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonrada da İslam dininin yeni kurulan devletin baş aktörü olması gerektiğine inanmakla birlikte dinin reforma tabi tutulması gerektiğini savunmuştur. Dinin içinde bulunan geleneksel yorumların atılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre İslam dini bu hali ile Türk milleti içindeki birlik ve beraberliği de bozabilirdi. Oysa hurafelerden arındırılmış bir İslam, ülkenin gelişmesinin baş aktör olacaktır. İslam dinine bakışını bu şekilde ifade den Ağaoğlu’nun, ilerleyen yıllarda Türkçe ezan ve ibadet konusuna da sıcak baktığı görülmüştür.³⁰⁶ Ahmet Ağaoğlu’nun yaşamında üç fikrin hâkimiyeti vardır. Fransa’da bulunduğu talebelik yıllarında kaleme aldığı makalelerindeki fikirleri daha ziyade Afgânî’ye dayalıdır. Bu dönemdeki yazıları, İran taraftarı olup Osmanlı aleyhtarı bir yapıdadır. 1894 yılında Azerbaycan’a dönmüş ve Rusya Müslümanlarının gelişip büyümesi için mücadele etmiştir. Ama bu mücadeleden dolayı Rus baskıları artınca İstanbul’a kaçmış ve bu sefer İslamcılarının yayın organı olan *Sebilürreşad*’da yazılar kaleme almaya başlamıştır. Ahmet Ağaoğlu, bazı Batılı düşünürlerin İslam’ın ilerlemeyi engelledikleri yolundaki iddiaları reddetmiştir. Hatta eski Yunan’daki başta felsefe olmak üzere birçok bilginin İslam’dan Batı’ya geçtiğini söylemiştir.³⁰⁷ *Sebilürreşad*’da yazı kaleme almaya başladığı bu dönemden sonra İttihatçılarla tanışmış ve *Türk Yurdu* dergisinde yazılar kaleme alması ile onun Türkçü yönü ortaya çıkmış ve dinî düşünceden uzaklaşma dönemi başlamıştır. Son dönemi ise Cumhuriyet dönemdir. Bu dönemden itibaren Ağaoğlu, tam manası ile bir Batıcı olmuştur.³⁰⁸ Ağaoğlu, Türklerin içinde bulunduğu kötü hal onların büyüklüğü hiç de uyumlu olmadığını düşünüyordu. “*Fakat şu alem son zamanlara kadar vasi*’

³⁰⁵ Agayef, “Siyasiyat: Türk Âlemi-4”, s. 138.

³⁰⁶ “11 Nisan 1926 tarihinde Milliyet gazetesinde çıkan yazısında Cemalettin Hoca’yı savunan ve onu dini geliştirmeye hizmet eden münevver bir hoca olarak tanıtan Ağaoğlu, Cemalettin Hocanın bu davranışına karşı çıkanları “yobaz”, “gerici” gibi sıfatlarla itham eder ve namazda Türkçe Kur’an’ın okunmasını ister. Ağaoğlu, Batı medeniyetinin ezici gücü karşısında diğer medeniyetlerin yaşama şansının kalmadığı; dolayısıyla bütün kurumlarıyla birlikte yeni Cumhuriyetin Batıya yönelmesi gerektiği hususu üzerinde durur.” Tafsilat için bk. Hidayet Aydar, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi Cumhuriyet Dönemi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2007, s. 79.

³⁰⁷ Münir Atalar, “Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, Bilecik, Aralık, 2018, s. 142.

³⁰⁸ Nuri Yüce, “Ahmet Ağaoğlu maddesi”, *DİA*, C.1, İstanbul, 1988, 464.

olduğu miktarda perişan ve azameti derecesinde kendisinden gafil ve bihaber idi. Ecza-yı muhtelifesi yekdiğerini tanımaz, kendi aralarında maddî ve manevî bir rabı-tanın husulünden aciz ve muattal idi. Osmanlı Türkleri Kafkasya Türklerinden ayrı, Kafkasya Türkleri Kazan Türklerinden, Kazan Türkleri Azerbaycan Türklerinden., müteferrik idi.” Ona göre bu kötü halin üç şey önemli sebebi vardı: “Mezhep ihtilâfları, siyasi ayrılıklardan dolayı asimile olma ve ma’rifet-i kavmiyenin yokluğudur.”³⁰⁹

Ağaoğlu’na göre, dini konularda çok hassas olan Türkler, başka milletler tarafından çıkarmış olsa da inandıkları mezheplere sımsıkı bağlanmışlardır. Ama onların bu yapısı, zamanla aralarında mezhep mücadeleleri nedeniyle ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Türklüklerini unutmuşlar hatta diğer milletlerle Türkler aleyhine ittifaklar yapmalarına sebep olmuştur. Ona göre bir diğer neden de siyasi mücadeleler olmuştur. Diğer milletler bu sorunu yıllar önce halletmiş güçlü devletler kurmuşlardı ama Türkler bunu başaramamışlardır. Ağaoğlu, Türkleri çevresine çok çabuk uyum sağlayan, asimile olmaya çok müsait bir kavim olduğunu inanmış hatta daha da ileri giderek “Öyle ki, kendi şeref ve tarihini, edebiyat ve lisanını hatta millî ananesini unutmaya hazırdır” diyerek maksadını aşan bir cümle kurmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Doğu’da yaşayan Türklerin Batı’da yaşayan Türklere “Rum”, Batı’da yaşayan Türklerin de Doğu’da yaşayan Türkleri “Acem” diye kabul ettiğini, bu bölünmüşlüğün Türklüklerini unutmalarına sebep olduğunu söylemiştir. Ağaoğlu bu bölünmüşlüğün sebebini de Türkler arasındaki *ma’rifet-i kavmiyenin* yokluğuna bağlamıştır. Milletteki bu eksiliğin ülkelerin aydınları tarafından da telafisi adına çalışmalar yapılmadığını “Elbette böyle bir kavimde milliyet şuurundan da eser olamaz.” “Aynı amal, aynı ideal, aynı gaye ile mütehasıs ve müteharrik olmayan bir unsurun ecza-yı muhtelifesi arasında bittabi’ ne maddî ve ne manevî alâka bulunur ve bunlar bir hayat-ı perişaneye mahkûm olurlar”³¹⁰ sözleri ile ifade etmiştir.

³⁰⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Siyâsiyat: Türk Âlemi-1”, **Türk Yurdu**, Tutibay Yay., C.1, S. 7, Ankara, 1998, s. 13.

³¹⁰ Ağaoğlu, “Siyâsiyat: Türk Âlemi-1”, s. 14-17.

Ona göre, Türklerdeki bu kötü halin temel nedeni *milliyet* ruhunun olmamasıdır. Bu eksiklik onların Batı medeniyetini taklit etmelerine sebep olmuştur. Hatta ilerleyen yıllarda bu kendini o kadar göstermiştir ki Türklük ve Türkçülüğe bile küçük düşürücü gözle bakmaya başlamışlardır. Ama Ağaoğlu, tüm bunlara rağmen umudunu kaybetmemiştir. Ona göre, Türk dünyasında son zamanlarda yeni yeni başlayan *Türklük* ve *İslâmiyet* kaygısı içeren bir takım hareketlenmeler vardı. Ağaoğlu'na göre, Avrupa'nın İslâm dünyası üzerindeki yüzyıllık tahakkümü, Müslümanlar arasında bunun sebebini araştırmaya sevk etmişti. O, bu araştırmayı yapanlar arasında Cemâleddîn Afgânî'ye ayrı bir parantez açmıştır. “*İslâm mütefekkirleri sebep olarak ahlâk bozukluğu, dinî kaide ve ahkâmın iyi bilinmemesi ve yanlış tatbikini görmüşlerdir. Ve hâl çaresi olarak umumî ahlâkın ıslahı ve bunun içinde dinî ahkâm ve kaidelerin hakkıyla tatbikini istemişlerdir. Her ne kadar bu mütefekkirler Avrupa'nın ilim ve fennini görmeyerek İslâm âleminin meselelerine tek taraflı baktılar ise de, yine de bir cereyanın doğmasına vesile olmuşlardır. İslâm âleminin meselelerinin sadece dinî kaynaklı olmadığını, Avrupa'nın ilim ve fenninin alınması gerektiğini, zira çöküşün asıl sebebini cehalet ve kötü idare olduğunu gösteren yine bir Türk olan Şeyh Cemâleddîn Afgânî'dir. Cemâleddîn Afgânî'nin fikir ve düşüncelerinden mülhem olarak "Ulûm ve fûnun-ı garbiye ile mücehhez, ahlâk ve şemâil-i İslâmiye ile müsellağ olarak eski İslâmiyeti ihya emeli Türkler arasında müşahade edilen cereyanın birincisidir"* sözleri ile Afgânî'nin bu araştırmalarda en önde olduğunu ifade etmiştir.³¹¹

C. Afgânî'nin gerek Avrupa'da ve gerekse Dersaadet'te bulunduğu yıllarda *Batıcı, Türkçü, İslâmcı* olarak farklı düşüncelere sahip birçok Osmanlı aydını onun sohbetlerinden veya kaleme aldığı yazılarından doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Bunlardan biri de Türkçü görüşlere sahip Ahmet Ağaoğlu'dur.³¹² Ağaoğlu, kurucularından olduğu *Türk Yurdu* dergisinde, Cemâleddîn Afgânî başta olmak üzere Musa Carullah, İsmail Gaspıralı gibi devrin önemli şahsiyetlerinin görüş ve biyografilerini yayınlamıştır.³¹³

³¹¹ Ağaoğlu, “Siyâsiyat: Türk Âlemi-1”, s. 14-17.

³¹² Karaman, “Cemâleddîn Afgânî maddesi”, s. 457.

³¹³ Özçelik, **I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler**, s. 84.

XIX. yüzyılın sonlarında bilinenin aksine ırkî milliyetçiliğin İslam dinine aykırı olmadığını aksine teşvik edilmesi gerektiğine inanan Afgânî, bu yönü ile Ağaoğlu üzerinde derin tesirleri olmuştur. Çünkü o dönemde bunu yüksek sesle ifade edebilecek pek de fazla kimse yoktu. Zira İslamcı yazarlar, bu tarz düşünce sahiplerini *zındıklıkla* itham etmişlerdir. Nitekim gerek Afgânî ve gerekse Ağaoğlu bu tarz saldırılara maruz kalmışlardır. Afgânî'nin dinden hurafelerin atılması konusundaki düşünceleri Ağaoğlu tarafından kabul görmüştür. Onlara göre din sade olmalı ve sade yaşanmalıdır.

Nitekim Yusuf Akçura, Ağaoğlu ile C. Afgânî benzerliğini hakkındaki düşüncelerini “*Ağaoğlu Ahmet Bey'e, Türkçülük cereyanında hususi bir mevki ayırmak lazımdır, itikadındayım. Ağaoğlu Ahmet Bey, Türk milliyetçiliği fikrine Şeyh Cemaleddin Afgani gibi bilcümle Müslümanların, hatta bütün Doğuluların hayat, saadet, istiklal ve istikbali kaygısıyla birkaç merhaleden geçerek ulaşmıştır*”³¹⁴ şeklinde ifade etmiştir.

Ahmet Ağaoğlu'nun Cemaleddin Afgani ile ilk tanışması Paris'te olmuştur. Afgani de o sıralarda şehre gelmişti. Ahmet Ağaoğlu yayınlanmamış olan otobiyografisinde o günü şu şekilde aktarmıştır: “*İslam âlemi mütefekkirlerinden Cemaleddin Afgani Hazretleri, Paris'teki ikametleri esnasında benim mütevazı meskenimi, başkalarına tercih etmek lütfunda bulunmuşlardı ve haftalarca beraber kalmıştık...*” “*Evvelce meçhul bir Afganlı derbeder derviş*”³¹⁵ hapisten kurtarıp kendi

³¹⁴ Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 200.

³¹⁵ “*Ahmet Bey, Paris'te iken Doğu ve Batı âlimlerini mukayeseye yarayan tuhaf bir hadisenin daha şahidi olur. Evvelce Doğunun şahlarından birisiyle, Batının bir hükümet reisini yan yana görmüştü. Bu sefer de Doğunun dervişlerinin birisiyle Batının müdekkikleri arasında bulunur. Ye bu garip hadise kendisinin de dediği gibi, müstakbel mukadderatının tayinine vesile oldu. İran Şahı Paris'te bulunduktan bir müddet sonra, bu büyük şehre Afganlı bir derviş gelip çıkar. «Gayet güzel , uzun boylu, esmer ve dolgun yüzlü, göğsüne kadar uzayan kalın kara sakallı, üzeri tespihlerle örtülü bu acaip adam», birçok seyyah dervişler gibi diyar diyar dolaşarak İstanbul 'a gelmiş ve İstanbul 'da iken İran Şahı 'nın Paris 'e gitmiş olduğunu işitmiş ve bunun üzerine, kendi kendisine: - Madem ki Şah-ı İran be Paris mireved, men ki Şahı cihanem çera nerevem?!J2). Demiş ve Paris yolunu tutup oraya kadar gelmiş. «Şahı cihan» Paris sokaklarında garib derviş kıyafetiyle, elinde keşkül ve asasıyla dolaşırken, polis yakalamış, yersiz, yurtsuz bir serseri diye derhal tevkifhaneye tıkmış. Bir gazeteden, Doğulu bir dervişin tevkif olunduğunu haber alan Ahmet Bey, tevkifhaneye gidip adamcağızı kendi ikametgâhına oturtmak taahhüdüyle kurtarır; Paris matbuatı. Dervişle, dervişin serbest ve orijinal sözleriyle alakadar olur ve nihayet Ahmet Bey' in sevgili üstadı, İran din ve medeniyeti mütehassıslarından Darmester diğer müsteşriklerden bazıları da Ahmet Bey'in aracılığı ile derviş görür ve konuşurlar. Dermesteter, dervişle yaptığı sohbeten hülasasını yazıp kendisine*

*ikametgahında alıkoyan Ahmed Beye, sonra meşhur bir Afganlı seyyah şeyhi de - belki aynı odada- misafir etmiş demektir!..” Bu misafirlik sırasında Afgânî ile uzun sohbetler yapma fırsatı bulan Ağaoğlu, tıpkı onun gibi mezhep konusuna çok mesafelidir. Ona göre temelsiz ve hiçbir anlam ifade etmeyen mezhep ayrılığı, İslam dünyasına büyük zararlar vermiştir. Aslında bu konuda yalnız da değildir. Kafkasya'nın önemli düşünürleri *Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyinzade Ali ve Topçubaşı Ali Merdan Beyler* de aynı düşüncededir.³¹⁶*

Ahmet Ağaoğlu ile C. Afgânî arasında yapılan sohbetlerin bir konusu da günümüzde de tartışmaların kaynağı olan Afgânî'nin doğum yeri meselesidir. Çünkü ona karşı yapılan eleştirilerin büyük çoğunluğu buradan gelmiştir. Bu konuda Afgânî, Ağaoğlu'na *“Benim babam ve annem aslen Merâgalı'dır, fakat sonra Hemedan'a gelmişler, ben Hemedan'da doğdum. Fakat ben daha süt emerken babamın işleri bozulduğu için Afganistan'a hicret mecburiyetinde bulunmuşuz”*³¹⁷ demiştir. Onun bu sözleri bu konuda tartışmaları kısmen de olsa bitirmiş ve aslen Âzerî Türkü olduğu iddiasını kuvvetlendirmiştir.³¹⁸

C. Afgânî'nin Ahmet Ağaoğlu üzerinde bıraktığı tesiri göstermesi bakımından onun kadın ve alfabe konusundaki görüşleri önemlidir. Ona göre, İslam ülkelerinin kurtuluşu ve yükselmesi için iki sorunun çözülmesi gerekmektedir: *“Kadın meselesi ve alfabe ıslâhı.” “Müslümanların kurtarılması, onların manevi, hatta siyasi kalkınmaları şu iki meselenin halline bağlıdır. Onlar kadın meselesi ve alfabesinin ıslahıdır.” “Zamanımız Müslüman kadını, ancak serbest ve şuurlu bir ana ve bir zevce oluncadır ki sosyal görevini his ve ifa edebilecektir; Yalnız bu şartlar dâhilinde çocuklar karakter ve iradesini terbiye ve onlara yüksek hissiyat ve asil fikirler telkin edebilir; bugünkü şartlar dairesinde Müslüman kadını çocuklara birtakım manasız mevcudiyetlerden ibarettir.” “Boğucu harem havası içinde geçirilen tembel ve surf hayvanî bir hayat, kadının bedeni gelişmesine de müsaade*

vermesini Ahmet Bey'den ister. Bu hülasa üstadın mukaddimesiyle «Jurnal de Debka (Journal des Debats)»da aynen yayınlanır. Bu hikayeyi daha ziyade tafsil at ile anlattıktan sonra Ahmet Bey şöyle diyor: «İşte benim i lk kere, matbuat sahasına atılmam bu suretle cereyan etti ve o günden bu yana kadar talimimizi tayin eyledi.” Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 211.

³¹⁶ Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 213-217.

³¹⁷ Ağaoğlu, “Siyâsiyat: Türk Âlemi-1”, s. 200.

³¹⁸ Karaman, “Cemâleddîn Afgânî maddesi”, s. 456.

etmediğinden ırkın bedeni çöküşüne de sebep olmuştur. Alfabenin güçlüğü ise okuyup yazmayı çok zorlaştırdığından Müslümanların akıl ve kalblerinin aydınlatma yolunu kapamaktadır. Kadın ve alfabe işte İslam âleminin en hakiki iki düşmanı, onun tedavi olunamayan iki hastalığı ki onların tesiri altında bu âlem yavaş yavaş mahvolmaktadır. Yalnız son zamanlarda Müslümanlar bu iki meseleyi ciddiyetle nazar-ı dikkate almaya başladılar. Lakin bu hususlarda İstanbul'da, Kahire, Bombay ve Kalküta'da gösterilen himmet ve gayretler ki erkeklere olduğu gibi kızlara da mektep açmak ve alfabe ıslahı teşebbüsünde bulunmakla ortaya çıkmaktadır, kâtif sayılamaz; bütün bu gayretler, mutlaka ölümü doğurabilecek müzmin ve öldürücü hastalığa karşı zayıf ve geçici ilaçlar derecesindedir. Müslüman âleminin uyanması ve o âlemin medeni milletler muhitine girebilmesi için, çok şiddetli bir sarsıntıya ihtiyaç vardır; Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsinin iş için tamamen fedaya hazır bir adamın gelip çıkması lazımdır.” Nitekim Afgânî de kadının eğitime çok önem vermekte, bu eğitimi tıpkı Ağaoğlu gibi çocuğunun eğitimi ile ilgilenmesi gereken bir anne gözü ile bakmaktadır. Onlara göre, alfabe ıslah edilerek kız çocuklarının eğitimine ağırlık verilmelidir. Bunun için İslam memleketlerinde okullar açılmalı ve gelecek nesilleri yetiştirecek olan kız çocuklarına bir anne gözü ile bakılmalı ve layıkı ile eğitimi sağlanmalıdır. Ahmet Ağaoğlu'nun “...Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsinin iş için tamamen fedaya hazır bir adamın gelip çıkması lazımdır”³¹⁹ sözlerinden de Paris'te tanışıp misafir ettiği ve kendisinden çokça istifade ettiği Afgânî'yi kast ettiği de görülmektedir.

8. Behiç Erkin ve C. Afgânî

Çanakkale ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın ismi pek de zikredilmeyen, gizli kahramanlarından olan Mehmed Behiç Erkin³²⁰, TCDD'nin ilk Genel Müdürlüğü, Bayındır Bakanlığı ve Büyükelçilik görevlerinin yanı sıra MİT'in de kurucularındandır. Ölümünden sonra yayımlanmak üzere hazırlamış olduğu

³¹⁹ Akçura, **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, s. 219-220.

³²⁰ Behiç Erkin, Mehmed ismini pek kullanmamış olsa da resmi kayıtlarda Mehmed ismi bulunmaktadır. Bk. Nusret Baycan, “Türk İstiklal Harbi'nde Terfi veya Takdirname ile Taltif Edilen Subaylar”, **ATAM Dergisi**, C. IX, S. 25, Ankara, Kasım, 1992, s.141.

“*Hatırât*”ı ile yakın geçmişe ait önemli bilgiler veren değerli bir asker ve diplomattır. Nisan 1876 yılında İstanbul’da doğan Behiç Bey’in babası, Basra Kaymakam’ı iken vefat eden Cemil Bey, annesi ise Nâdire Hanım’dır. Dedesi Suriye Valiliği yapmış olan Ömer Fevzi Paşa’dır. Üç çocuğu olan Behiç Bey’e, *Erkin* soy ismi, Mustafa Kemal tarafından armağan edilmiştir.³²¹ Osmanlı Devleti tarafından Viyana’da bulunan askeri okulda eğitim aldırılan Behiç Bey, valilik ve Zaptiye Müşirliği gibi devlette önemli görevlerde bulunmuştur.³²² Baba ve annesi çocuk yaşta ayrılan Behiç Bey’e onların ölümünden sonra çocukları olmayan halası Saide Hanım ve Basra Valisi olan eniştesi Hidayet Paşa bakmış ve onun tüm eğitimi ile ilgilenmişlerdir. Behiç Bey, çocukluk yıllarından bu yana her şeyi ile ilgilenmiş olan eniştesi Mareşal Hidayet Paşa’nın resmi görevleri nedeniyle sürekli olarak yer değişikliği yapmak zorunda kalmıştır. Bunlar sırasıyla, “*Bağdat (1881–1886), Erzincan (1886–1887), İstanbul (1887–1888) ve Basra (1888–1892)*” şehirleri olmuştur.³²³

Eniştesi Mareşal Hidayet Paşa’nın vefatından sonra da devlet tarafından eğitimine devamı sağlanan Behiç Bey, Harp Okulunda okurken Basra’da eniştesi Hidayet Paşa tarafından tanıştırılan Afgânî ile görüşmeye devam etmiş, evindeki sohbetlerine katılmıştır. Okulun ikinci müdürü Rıza Paşa tarafından dönemin muhalif kişiliği olan Afgânî’yi ziyaret etmesini engellemek amacı ile tutuklattırılmak istenmiştir. Fakat Nâzır Zeki Paşa’nın girişimi ile bu engellenmiştir. Bu görüşmelerde C. Afgânî, Behiç Bey’e biyografisini ve fotoğrafını vermiş lâkin Behiç Bey, onun yüzünden okulda başka problemler yaşamak istememesinden dolayı bunları yakmıştır.³²⁴

Ülkenin değişik bölgelerinde kendisine verilen her askeri görevi hakkı ile yerine getiren Behiç Bey, çalışkanlığı, disiplini ve başarısı ile komutanlarının her daim takdirini kazanmıştır. Bu dönemde, demiryolu muhafız kıtalarının yaşamış olduğu yerlerin iyileştirilmesi gerektiği yönündeki tavsiyeleri ve bunun için yapmış

³²¹ Behiç Erkin, *Hatırat (1876-1958)*, 2.bs. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. XXIII.

³²² Levent Birsin, *Behiç Erkin (Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2011, s.4.

³²³ Dilaver Dinç, *Behiç Erkin ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2009, s. 11.

³²⁴ Emir Kıvırcık, *Cepheye Giden Yol*, GOA Yay., 1. bs., İstanbul, 2008, s. 20-22

olduğu faaliyetlerden dolayı dördüncü dereceden *Mecîdî Nişanı* ile ödüllendirilmiştir.³²⁵ Yine bu dönemde kaleme aldığı bir raporda; “*Demiryolu işletmesinde gayri Müslimler değil Türk memurlar kullanılmalıdır ve işletme lisani Fransızca yerine Türkçe olmalıdır*” şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir. Bu rapor, bir Osmanlı subayı tarafından demiryollarının millileştirilmesi için kaleme alınmış ilk resmi belge özelliğini taşımaktadır.³²⁶

Mustafa Kemal ile yakın dost olan Behiç Bey, Selanik’te bulunduğu sıralarda *Nuri Conker* ve *Mustafa Kemal* aynı sokakta kalmışlardır. Mustafa Kemal ve Behiç Bey, Selanik’te çalıştıkları dönemde mesaiden sonra, o dönemde şehrin bilindik yerlerinden olan *Olimpos Palas*, *Yonyo*, *Beyazkule*’de ülkenin sorunları ile ilgili sohbetleri olmuştur. Behiç Bey o dönemi “*Mustafa Kemal Bey, genç subayların gittikleri Kristal gazinosuna gider ve orada genç subayları geleceğe hazırlamaya çalışırdı*” diyerek anlatmıştır. O, orduda bozulmanın temel sebebi olan askerlerin siyasetle uğraşması konusuna “*Üye olunması gereken yegâne yerin ülkesinin ordusu*” sözleri ile şiddetle karşı çıkmış ve bu yüzden asla İttihat ve Terakki Partisi’ne üye olmamıştır.³²⁷ Onun, asker-siyaset ilişkisi konusundaki düşüncelerine destek veren Mustafa Kemal, Behiç Bey’e göndermiş olduğu mektupta: “*Askeri, siyasetle uğraşmaktan men için kanun maddeleri yapmışlar. Ben iki sene evvel tesadüfen bulunduğum bir kongrede askeri bırakınız dediğim için mürteci oldum, idama mahkûm edildim*”³²⁸ sözleri ile bu konudaki düşüncelerini aktarmıştır. Mustafa Kemal ile yolları onun Trablusgarp’a gitmesi ile ayrılmış olmasına rağmen mektuplaşmaya devam etmişlerdir.³²⁹

Behiç Erkin, *İltisak Hattı Muhafız Kuvvetleri Müfettişliği ve Demiryolu Askeri Komiserlik* görevlerini icra ettiği dönemde, demiryollarını kuruluşu ve işletmesi konusunda düşüncelerini I. Dünya Savaşı sırasında “*Demiryolunun Askerlik Nokta-i Nazarından (Açısından) Tarihi, İstimali (Kullanımı) ve Teşkilatı*” isimli eserinde kaleme almıştır. Eserinde, demiryolu ulaşımının Osmanlı Devleti

³²⁵ Birsin, **Behiç Erkin (Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri)**, s.8.

³²⁶ KIVIRCIK, **Cephaye Giden Yol**, s. 25-26.

³²⁷ KIVIRCIK, **Cephaye Giden Yol**, s. 37.

³²⁸ Dinç, **Behiç Erkin Ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu**, s. 17.

³²⁹ KIVIRCIK, **Cephaye Giden Yol**, s.92.

ordusu açısından çok önemli olduğunu ve hatta Balkan Savaşlarındaki yenilginin sebeplerinden biri olarak da bunun eksikliğini ifade etmiştir. Siyasetle uğraşan ve geçmişten ders almamış olan bir ordunun, yenilgisinin kaçınılmaz olduğu söylemiştir. Kitapta trenin tarihçesine yer vermiş, örneklerle ülke için ne kadar elzem olduğunu aktarmıştır. Behiç Bey, *Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya* gibi ülkelerindeki demiryolu yatırımı ile Osmanlıdaki durumu kıyaslamıştır “*Kader belki de Behiç Bey’e 1912 senesinde kitabın birkaç bölümünde, Kurtuluş Savaşı’nda tüm cephelere hatasız ve süratle asker sevkiyatı yapmayı nasıl başaracağını yazdırmıştı.*”

³³⁰ Behiç Bey’e 1914 yılında çıkacak bir savaşta Marmara Bölgesi ve İstanbul’un savunulabilmesi için, seferberlik planı hazırlama görevi verilmiştir. Geçmişte Ordu Şubesi tarafından yapılan seferberlik planı beğenmeyen Behiç Bey, fikrini soran Kannengisser Paşa’ya “*Balkan Harbi’nde aldığımız derslere göre, değil erler, koskoca taburlar bile şurada burada unutuldu; böyle bir seferberliğin bizim memlekette tatbik kabiliyeti yoktur*” demesi üzerine Paşa tarafından bu görev ona verilmiştir. Kendisine verilen bu görevi hakkı ile yerine getiren Behçet Bey, “*...mühimmat ve erzakın nasıl kağı arabası, at, eşeklerle taşınabileceğini dahi detaylı bir şekilde planlayarak, hazırladığı planla Çanakkale zaferinin seyrinde hayati önem taşımıştır*”³³¹sözleri ile detaylı bir plan hazırlamıştır.

Çanakkale Savaşı’nda askerlerin cepheye sevk edilmesinde gösterdiği gayretler nedeni ile savaşın kazanılmasında önemli rolü olmuş olan Behiç Bey’e, 3 Ağustos 1917 yılında *Mareşal Liman Von Sanders* tarafından Alman Devleti’nde en büyük nişanlarından biri olan ikinci rütbeden “*Cronne (Taç) De Prusse Nişanı*” verilmiştir.³³² I. Dünya Savaşı’ndaki faydalı işleri nedeni ile İngilizlerin isteği doğrultusunda Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından hakkında tutuklama kararı çıkarılmıştır. Bunun üzerine Anadolu’ya geçerek Millî Mücadele’ye katılmıştır. Akabinde dönemin Genel Kurmay Başkanı olan İsmet Paşa’dan Millî Mücadele’ye katılmasından dolayı duydukları memnuniyeti ve Mustafa Kemal’in onu Ankara’da beklediği yönünde telgraf almıştır.³³³

³³⁰ Dinç, *Behiç Erkin Ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, s. 18.

³³¹ KIVIRCIK, *Cepheye Giden Yol*, s.118-120.

³³² Birsin, *Behiç Erkin (Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri)*, s. 18.

³³³ Dinç, *Behiç Erkin Ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, s. 26.

Anadolu'ya geçen Behiç Bey'e çeşitli görevler teklif edilmesine rağmen³³⁴ Mustafa Kemal'in "*Behiç Bey ben cephede ne yapılacağını biliyorum, siz de cephelere nasıl asker, mühimmat ve erzak sevkiyatı yapılacağını biliyorsunuz. Demiryolu en kıymetli sevkiyat silahımızdır. Siz cephelere askerimizi getirmekte muvaffak olun ki, ben de cephelerde muvaffak olayım. Demiryolları çok mühimdir, onu kabul et*" sözleri üzerine "*Anadolu Şimendiferleri İşletme Müdürlüğü*" görevini kabul etmiştir.³³⁵ Demiryollarını milli hale getirmek ve işletme dilini Türkçeleştirmek isteyen Behiç Bey, 16 Temmuz 1920 yılından itibaren Milli Mücadelenin yaşandığı yıllarda memleketin ilk demiryolu genel müdürlüğüne getirilen kişisi olmuştur.³³⁶ Bugün de en hızlı ulaşım araçları arasına giren TCDD'nin kurucusu olan Behiç Bey, bu sektörde çalışanlar tarafından "*demiryolcuların babası*" olarak kabul edilmiştir.³³⁷

23 Nisan 1920 yılında Ankara'da toplanan kurucu meclis, ülkedeki tüm demiryollarını kontrolüne almak istemiştir. Meclisin kararına göre, "*Anadolu Hattı'nın İngilizler işgalindeki Haydarpaşa-Arifiye bölümü dışındaki kesimleriyle, Konya'dan Halep'e kadar olan Bağdat hattının bir kısmı ile İzmir-Kasaba ve Afyon-Uşak ilerisine kadar bir kısım hat askerlerce denetlenecek ve işletilecektir.*" Yine Millî Mücadele'de çokça faydası görülen diğer bir hatta *Erzurum-Sarıkamış-Sınır* hattı olmuştur. Mondros Mütarekesi'nde sonra bu hattın bir kısmı Ermenilerin eline geçecektir. Hattın elimizde kalan kısmı Millî Mücadele döneminde sadece Ermenilere karşı kullanılmıştır.³³⁸ Behiç Bey, Kurtuluş Savaşı yıllarında işletme dili bile Türkçe olmayan, kurumda çalışanların büyük çoğunluğunun gayr-i Müslimlerin oluşturduğu, doğru dürüst yedek parçası bile bulunamayan, zaman zaman yakıt sıkıntısı çeken, eldeki birkaç adet lokomotif ve katarla destanlar yazmaya çalışmıştır.

³³⁴ Tafsilatlı için bk. Erkin, **Hatırat (1876-1958)**, s. 191-194.

³³⁵ Erkin, **Hatırat (1876-1958)**, s. 237.

³³⁶ Ümit Sariaslan, **Demir Ağlardan Örumcek Ağlarına: Cumhuriyet Demiryolculuğu ve Sonrası**, 1. bs., Otopsi Yay., İstanbul, 2004, s.110.

³³⁷ Çiğdem Karayemiş, **Türkiye'de Demiryolunun Gelişimi ve Behiç Erkin Bey**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 3.

³³⁸ Müşerref Avcı, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, S., 54, Ankara, Bahar, 2014, s. 45.

Bu yönü ile demiryolu ulaşımında, ikinci bir *Kurtuluş Savaşı* mücadelesi vermiştir.³³⁹

İstanbul Mebusu ve aynı zamanda Nafia Vekili olan Süleyman Sırrı Bey'in 1925 yılında vefat etmesi üzerine, 1926 tarihinde Nafia Vekilliği'ne getirilmiştir. 24 Mayıs 1926 tarihinde İstiklal Madalyası almış, 5 Eylül 1927'de tekrar III. Dönem İstanbul Mebusu olmuştur.³⁴⁰ II. Abdülhamid döneminden itibaren büyük yatırımlar yapılan bu ulaşım aracının, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Çoğu cephede demiryollarının eksikliği hissedilmiş, silah ve cephane taşımada ilkel yöntemler kullanılmak zorunda kalınmıştır. Milli Mücadele döneminde başlayan bu hizmetini, 1928 yılında Budapeşte'ye elçi olarak gidinceye kadar devam ettirmiştir.

Behiç Bey Nafia Vekilliği yaptığı dönemde, bazı kabine üyelerinden istediği desteği alamamıştır. Hatta zaman zaman bu üyelerce kendisine zorluklar çıkartılmıştır. Bu kişilerle uğraşmaktan demiryolu konusunda hedeflerine ulaşamayacağını düşünen Behiç, Vekillik görevinden çekilmeye karar vermiştir. Durumu Mustafa Kemal'e söylemiştir. "*Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey'le mücadeleye mecbur kalacağım, Başvekil İsmet Bey'de onun tarafını tutuyor, sizin başınızı ağrıatacağız*" sözleri ile istifa konusunda kararlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'den Avrupa'da bir görev verilmesi konusunda talepte bulunmuştur. Kendi isteği doğrultusunda Budapeşte Büyükelçiliği'ne tayin edilmiştir.³⁴¹

Behiç Bey, 21 Haziran 1934 yılında çıkan soyadı kanunu üzerine, Mustafa Kemal'den kendisine soyadı vermesini için Salih Bozok'tan istekte bulunmuştur. Mustafa Kemal, 8 Şubat 1935 tarihinde "*Behiç Erkin*" yazan beratı imzalamış ve Behiç Bey'e göndermiştir. Behiç Bey, Mustafa Kemal'in kendisine bu soyadı verme sebebini "*Erkin bağımsız demek, hiçbir partiye girmediğin için sana bu soyadı uygun gördüm*" sözleriyle açıklamıştır. Behiç Erkin'de Mustafa Kemal'e "*Benim ve soyumun iftiharla taşıyıp yaşatacağımız soyadımızı koyan ulu öndere daima*

³³⁹ Sarıaslan, *Demir Ağlardan Örumcek Ağlarına: Cumhuriyet Demiryolculuğu ve Sonrası*, s.74.

³⁴⁰ Erkin, *Hatırat*, s.2 65-267.

³⁴¹ Erkin, *Hatırat*, s.292-313.

gördüğüm yüksek lütuflarının bu yeni örneğinden ötürü de sonsuz saygılarımı sunarım” şeklinde bir teşekkür mektubu göndermiştir.³⁴² İlerleyen yıllarda sefirlik görevine Paris’te devam etmiştir.³⁴³

Behiç Erkin, 14 Ocak 1926 - 4 Kasım 1928 yılları arasında Nafia Vekilliği (Bayındırlık Bakanlığı), 1928-1939 yılları arasında Budapeşte Elçiliği, 1939-1943 yılları arasında Paris Büyükelçiliği, 31 Aralık 1925 tarihinde II. Dönem İstanbul Mebusluğu, 5 Eylül 1927 tarihinde III. Dönem İstanbul Mebusluğu, 2 Eylül 1943 tarihinde de VII. Dönem Çankırı Mebusluğu yapmış, 5 Ağustos 1946’da Mebusluk görevi sona ermiştir. Büyükelçiliği döneminde Fransa’da yaklaşık 20.000’e yakın insanı Nazi işgalinden trenler vasıtası ile kurtarıp, Türkiye’ye göndermiştir. Yahudilerin “*Büyükelçi’nin trenleri*” ismini koyduğu bu trenler, Fransa yaşayan Türk ve Yahudileri Türkiye’ye taşımıştır. Kendisine verilen görevleri hakkı ile yapmaya çalışan bir vatansever olan Behiç Erkin, 11 Kasım 1961 günü İstanbul’da hayatını kaybetmiştir. Gazeteler, Behiç Erkin’in vefatını “*Mustafa Kemal’in arkadaşlarından birisi daha öldü*” sözleri ile aktarmışlardır. Mezarı vasiyeti üzerine Eskişehir’de hatların birleştiği yerde, *Konya-Kütahya-İstanbul* makası içerisindeki *Enveriye* istasyonunda bulunmaktadır.³⁴⁴

Behiç Erkin, eniştesi Hidayet Paşa tarafından Basra’da tanışıldığı C. Afgânî’ye karşı derin bir muhabbet beslemiştir. Nitekim öğrencilik yıllarından itibaren sürekli olarak sohbetlerine katılmıştır. İlerleyen zamanlarda okul yönetiminin tepki göstermesi üzerine bu davranışına ara vermiştir. Kendisi tarafından kaleme alınmış, yaşamış olduğu dönem ve hizmetleri hakkında önemli bilgiler veren “*Hatırat*”ında, İran Şahı Nasreddin tarafından ülkesinden ıslahat yapması için Afgânî’yi Avrupa’dan Tahran’a davet ettiğini, ama orada iftiralar atılması nedeni ile Osmanlı sınırlarındaki Hanekin’e sürgün ettiklerini söylemiştir. Akabinde Bağdat’a geldiğini ama buranın *Valisi Giritli Sırrı Paşa* tarafından kendisinden daha bilgili olduğunu gördüğü için şehirden çıkartmış olduğunu anlatmıştır. Basra’ya gelen Afgânî’ye, eniştesinin çok büyük hürmet gösterdiğini, beraber sohbetlerine

³⁴² Erkin, *Hatırat*, s.381-382.

³⁴³ Tafsilatlı bilgi için bk. Erkin, *Hatırat*, s.427.

³⁴⁴ Dinç, *Behiç Erkin Ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, s. 151.

katıldıklarını ifade etmiştir. Erkin, coğrafyaya meraklı olduğunu bu sebeple yazmaya başladığı eserini ona okuduğunu ve onun tarafından da “...benim coğrafya kitabımı ve diğer yazılarımı beyaza çekerdi. Pek hoş bir zattı” sözleri ile tashihler yapıldığını söylemiştir. Behiç Erkin, askerî okulda okuduğu dönemlerde, her hafta perşembe günü okul çıkışında, Cemâleddîn Afgânî'nin II. Abdülhamid tarafından tahsis edilmiş olan Nişantaşı'ndaki evine gitmiş ve sohbetlerine katılmıştır. Yemeğini de burada yediğini söyleyen Erkin, bu sohbetlere çok önemli insanların katılmasının yanı sıra devlete ait hafiyelerin de katıldığını anlatmıştır.³⁴⁵

Behiç Erkin bir gün sohbette C. Afgânî'ye “Donanmamız dünyanın ikinci derecede bir donanması iken Bahriye Nazırı Hasan Paşa bunu sıfıra indirdi. Fakat Müslüman'dır diye cennete girecek Pastör insanlığa büyük hizmet etmiş bir adamdır. Müslüman olmadığı için cehenneme girecek bu işe aklım ermiyor” sorusunu sormuştur. Afgânî cevaben: “Hayır, iş öyle değildir. İki türlü kâfir vardır. Biri kâfir-i tekvîni diğeri kâfir-i teklîfi. Hasan Paşa kâfir-i tekvînidir. Yani Cenabı Hak “Kün” buyurduğu vakit o kâfir olarak tekevvin etmiştir. Pastör kâfir-i teklîfidir, yani zımnen Müslüman olması için vâkî teklîfi kabul etmemiş sayılır. Binaenaleyh Hasan Paşa'nın yeri cehennemdir, Pastör'ün yeri cennettir” sözleri ile durumu açıklamıştır.³⁴⁶

Hatıratında İran Şah'ı Nasreddin'in ölümünden bahseden Erkin, ölümün Osmanlı gazetelerinde eceli ile olduğundan bahsedilmesi üzerine Afgânî'nin yanına gitmiş ve ona :” *Başınız sağ olsun, dostunuz ölmüş*” dediğini ama Afgânî'nin “*Hayır ecelî ile ölmedi, köpekler gibi geberttiler*” sözlerine çok şaşırıldığını söylemiştir. Erkin'in öğrendiğine göre, kendisinin de tanıdığı ama ismini hatırlamadığı bir kişiyi Afgânî'nin Tahran'a gönderip, “*Cemâleddîn aşkına*” sözleri ile Şah'ı öldürmesini istediğini anlatmıştır.³⁴⁷ Yine onun duyduğuna göre, İran hükümeti Afgânî'yi Osmanlı Devleti'nden istemiş fakat Sultan II. Abdülhamid vermemiş veya verememişti. Çünkü ona göre “*Düşününüz, İstanbul'da oturup Tahran'da Şah'ı öldürten Cemaleddîn-i Afgânî'den, Sultan Hamid nasıl korkmasın?*” sözleri ile

³⁴⁵ Erkin, *Hatırat*, s.23.

³⁴⁶ Erkin, *Hatırat*, s.40.

³⁴⁷ Konuya çalışmanın 21. sayfasında değinilmiştir. Bu konuda iddialar bulunmakla birlikte ispatlanamamıştır. İddia, suikasti yapan kişinin kullandığı “*Cemaleddîn aşkına*” sözlerinden ibarettir.

Sultanı korkmakla itham eden Erkin, kendisi de bu durumdan korkmuş olmalı ki “...*bu zatın evine gider gelirim, buna nasıl müsaade etsinler? Bu vaziyetten başıma çok tehlikeler gelebilirdi. Nasılsa, Allah’a çok şükür, ucuz kurtuldum*” ”Cemaleddin Efendi bana bir tercüme-i haliyle bir de fotoğrafını vermişti, fakat kendi yüzünden hapis edilme tehlikesinden sonra bunları yakmak suretiyle imhâ ettiğim gibi belki evimde araştırma yaparlar diye tüm kitaplarını imha ettim” demiştir.³⁴⁸ Hatta bir gün Afgânî’nin ziyaretçisinin çok olduğunu ve ayrıca *Temp* gazetesi muhabirinin de orada bulunduğunu, gazete muhabirinin orda bulunanları tek tek yazdığını ama kendisinin adını bilmediği için zabıt diye yazdığını “Eğer ismim *Temp* gazetesinde geçseydi, benim için büyük bir felakete sebep olurdu” sözleri ile korkusunu anlatmıştır.³⁴⁹

C. Afgânî, İstanbul’a ikinci defa geldiği 1893 yılından itibaren, Sultan tarafından sürekli olarak takip edilmiştir. Nitekim Afgânî, bu durumdan rahatsızlık duyduğunu gerek bizzat gerekse yazmış olduğu mektupla Sultan’a dile getirmişti.³⁵⁰ Behiç Erkin hatıralarında benzer bir durumdan bahsetmiştir. “*Bir gün Cemaleddin Afgani’nin evine gitmek istedim. Evi hafiyelerle abluka edilmiş gördüm ve döndüm. Bu vaziyette kızan Cemaleddin Efendi İngiltere seferine haber göndermiş. Avrupa kaçmasına yardımını istemiştir. İngiltere seferi arabasıyla kavasını göndermiş. Cemaleddin Efendi arabaya binmiş fakat birkaç hafiyeye arabanın etrafında beraber koşmaya başlamışlar. Bu sıkıntılı vaziyetten müteessir olan Cemaleddin Efendi o zaman Mekteb-i Harbiye karşısında bulunan Rus hastahanesine ilticaya mecbur olmuştu. Kapitülasyonlar dolayısıyla tabi hastahaneye hafiyeler girememişler vakayı saraya haber vermişler. Sultan Hamid derhal mabeynci Faik Bey göndermiş. Evinin ablukada olduğundan haberi olmadığını, bunun Zaptiye Nazırı Nazım Paşa’nın marifeti olduğunu, bu halden çok teessür duyduğunu söyleyerek özür dilemiş ve Faik Bey kendisi ile Abdülhamid’in görüşmek istediğini söylemiş. Cemaleddin Efendi bu teklifi kabul ederek saraya gitmiş ve huzura çıkmış, birçok iltifattan sonra evine dönmüş.*” Cemâleddîn Afgânî’nin sürekli olarak Sultan Hamid’e muhalefet ettiğini söyleyen Erkin, Afgânî’nin “*Ah benim zaîf bir yerim var, bu adamın karşısına*

³⁴⁸ Erkin, *Hatırat*, s.40, 43.

³⁴⁹ Erkin, *Hatırat*, s. 42.

³⁵⁰ *BOA., Y. EE., 9/20, [H. 6.4.1327].*

çıkınca beni teshîr ediyor"³⁵¹ diyerek çalışmanın muhtelif yerlerinde de ifade edildiği üzere Afgânî'nin Sultan'a karşı zikzaklı bir düşünce yapısına sahip olmasının nedenini bir nevî açıklamıştır. Behiç Erkin, C. Afgânî İstanbul'da iken kendisini ziyarete gelen Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa ile görüşmesinden yola çıkarak ciddi bir iddia dile getirmiştir. *"Bu mülakat tabî Abdülhamid'in pek çok evhâmına dokunmuş. Cemâleddîn Afgânî Nasreddin Şah'ı hallettirip yerine Osmanlı hanedanına mensup prenslerinden birisini İran tahtına oturtmak için Sultan Hamid'in muvafakatını aldığını ve İran ulemâsıyla muhabere ederek bu işi temin ettiğini fakat sonradan Abdülhamid'in caydığını bana anlatmış ve bir torba muhabere evrakında göstermişti."* Behiç Erkin, her hafta perşembe günleri sürekli olarak takip ettiği Afgânî'ye ait sohbetlerde, *Şair Abdülhak Hamîd, Mehmet Emin Yurdakul*, meşhur hafiyelerden *Maarif Nezareti Evrak Müdürü Galip Bey* ile burada tanışmıştır.³⁵²

C. Afgânî'nin Dersaadet'e ikinci defa gelişinden itibaren Sultan Abdülhamid tarafından ev, araba, kişisel tüm ihtiyaçları karşılanmıştır.³⁵³ Bu konudan hatıratında da bahseden Erkin, *"Cemâleddîn Afgânî'nin evine yemek saray mutfağından gelirdi. Her akşam sarayı ahırından bir araba gelirdi. Efendi bununla şehir haricinde ve ekseriyetle Kâğıthane civarında gezer. İki üç hafiyeye de atlı olarak uzaktan Efendi'yi takip ederlerdi"* sözleri ile teyit etmiştir. Ayrıca Afgânî hakkında bilgi veren diğer düşünürler gibi onun sigara meraklısı olduğunu *"Sigara, pipo, sigar, çubuk hepsini içerdi"* sözleri ile aktarmıştır. Behiç Erkin Afgânî'nin, yapmış olduğu konuşmalar ve çıkarmış olduğu dergide, özellikle Doğu Müslümanları üzerinde vahşi İngiliz siyasetine muhalefetinden takdirle bahsetmiş fakat onun aynı zamanda İngiliz Kralı VII. Edward ile yakın dost olduğunu ve mason locasından tanıştıklarını söylediğini kaleme almıştır.³⁵⁴

Behiç Erkin, C. Afgânî'nin II. Abdülhamid'e çok yakın olan, ona Arap dünyası ile ilgili konularda danışmalık yapmış *Şeyh Ebü'l Hüdâ'nın*³⁵⁵ baş düşmanı

³⁵¹ Erkin, **Hatırat**, s.42.

³⁵² Erkin, **Hatırat**, s.42.

³⁵³ Tafsilath bilgi için bk. s. 18.

³⁵⁴ Erkin, **Hatırat**, s.42.

³⁵⁵ Tafsilatlı bilgi için bk. Ş. Tufan Buzpınar, "Sayyâdî maddesi", **DİA**, C.36, İstanbul, 2009, s. 217-218.

olduğu aktarmıştır. Onun tarafından uygulanmak istenen bir kısım politikaların bu Rufai tarikatı lideri tarafından engellendiğini düşünmüştür.³⁵⁶

C. Afgânî'yi Türkçe, Arapça ve Fransızca'yı konuşabilen, büyük bir ihtilal adamı olarak tarif eden Behiç Erkin, bizzat kendisinden duyduğu padişahla görüşmesini şu şekilde aktarmıştır: “*İstanbul'a ilk geldiği gün huzura çıkmış, İslam âleminin perişanlığını, Osmanlı İmparatorluğu'nun evvela kendisini ıslâh etmek şartıyla âlemi İslam'ı esaretten nasıl kurtarabileceğini uzun uzadıya Abdülhamid'e anlatmış Abdülhamid'i ağlatmış ve padişah ağlarken, Efendi: Yarabbi şahit ol vazifemi yaptım demiş.*” Onun hürriyet aşığı bir insan olduğunu, İstanbul'da zorunlu ikametgâh ettiği son günlerde “*Ah bir defa Avrupa'ya gitsem hürriyetine kavuşsam sevincimden otel odasında yerlerde yuvarlanacağım*” sözleri ile üzerindeki baskıdan ne kadar müteessir olduğunu aktarmıştır. Behiç Erkin, Cemâleddîn Afgânî'nin tedavisi ve vefatından da şöyle bahsetmiştir: “*Cemaleddin Efendi operatör Cemil Paşa tarafından yapılan ameliyat neticesi öldü. Maçka'daki kabristanına defnolundu. Mezarına bir taş bile konmadı. Duyduğuma göre bir Amerikalı mezarı yaptırmış bilâhare Afgan hükümeti kemiklerini aldırıp Afganistan'a götürmüştür.*”

Osmanlı Devleti'nin zorlu son dönemlerinde asker olarak büyük hizmetler yapmış gerek Kurtuluş Savaşı yıllarında ve gerekse yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde genel müdür, mebusluk ve Nafia vekilliği görevlerinde bulunduğu dönemlerde, ülkenin demiryolu ulaşımının büyütülmesi gibi önemli hizmetler yapmış olan Behiç Erkin, talebelik dönemlerinden bu yana tanıdığı, sohbetlerine katıldığı C. Afgânî'nin hürriyetçi, ihtilalci yönlerine hep hayranlık duymuş ve bunu da *Hatırat*'ında aktarmıştır.

³⁵⁶ Erkin, *Hatırat*, s.43.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGÂNÎ'NİN KAZANLI TÜRK AYDINLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Asya'dan Avrupa'ya göç etmiş toplumların önemli geçiş güzergâhlarından olan İdil bölgesi, en eski devirlerden beri Türklerin yerleşim bölgesi olmuştur. Bir devletin kurulması için her anlamda müsait olan bu bölgede Kazan Hanlığı, Uluğ Muhammed Han tarafından kurulmuştur.³⁵⁷

Yeni kurulan bu devletin, batı ve kuzeyinde Rusya, doğusunda Sibir Hanlığı, güneyinde ise Nogay devleti bulunmaktadır. 1437 yılında kurulmuş olan Kazan Hanlığı, kısa zamanda Rusya'dan vergi alacak kadar güçlenmiştir. Fakat birçok Türk devletinde olduğu gibi yaşanan taht kavgalarından dolayı istikrarsızlıklar yaşanmaya başlamış ayrıca Rusya'nın da müdahaleleri sonucu 1552 yılında Rus egemenliği altına girmiştir.³⁵⁸

Kazan Hanlığı, coğrafi konumundan dolayı zengin bir devlet olmuşsa da, askeri bakımdan güçlü olmaması Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesine neden olmuştur. Yaşanan bu zor günlerde dönemin en güçlü devleti durumunda bulunan Osmanlı'dan yardım istemiştir. Sultan II. Selim döneminde³⁵⁹, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın teşviki ile hem İran ile olan mücadelede başarılı olmak hem de bölgedeki Türk toplumlarına yardım etmek amacı ile *Don-Volga Kanal Projesi* başlatılmıştır.³⁶⁰ Nitekim Rusların 1552 Kazan ve 1556 yılında da Astrahan'ı alması Osmanlı'nın Rus tehdidini fark etmesini sağlamıştır. Çünkü Kazan Hanlığı ve Astrahan bölgesini kaybetmek, Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı hâkimiyetine zarar verecekti. Ayrıca bölgedeki Müslümanların hac ve ticaret yollarındaki faaliyetlerine de zarar vermesi kaçınılmazdı. Bu amaçla 1569 yılında önce Don ve

³⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)" **DTCF Dergisi**, C.12, S. 3-4, İstanbul, 1942, s. 248.

³⁵⁸ Kemal Gurulkan ve diğerleri, "Osmanlı Belgelerinde Kazan", **BOA**, S.72, Ankara, 2005, s. 8.

³⁵⁹"Kazan'ın düşmesi ve Kazan Hanlığının yıkılışı hem Rusya hem de Türk illeri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Rusların Kazan'ı ele geçirmesinden önceki en ileri karakolu Züye Kalesi iken, Kazan'ın düşmesinden sonra İdil Nehri boyunca ilerleyerek 1556 yılında Ejderhan'ı zapt ederek Hazar Denizi'ne açıldılar. Nogaylar ve Türkistan'dan Osmanlı Devleti nezdinde yapılan uyarı ve ikazlar sonucunda Osmanlı Devleti Rus tehlikesinin farkına varmış ve Sultan II. Selim, IV. İvan'a tehdit dolu mektuplar yollamıştır." Bk. Kurat, "Kazan Hanlığı", s. 451.

³⁶⁰ Mustafa Işık, "Ejderhan Seferi ve Don- Volga Kanal Projesi", **Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, İstanbul, 2018, s. 129.

Volga Nehirlerini birbirine bağlayıp akabinde Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar olan bölgede deniz üzerinden askeri sevkiyat yapmak sureti ile bölgede daha etkin bir rol oynamayı hedeflemiştir. Lakin mevsim şartları ve coğrafyanın zorluğu buna izin vermemiş, bir de buna Kırım Hanı'nın isteksiz tavırları ve askerinin malzeme ihtiyacı hâsıl olunca bu uzun soluklu hedefler içeren büyük proje tamamlanamamıştır.³⁶¹ Kazan Hanlığının Rus hâkimiyetine girmesi onun Osmanlı Devleti ile olan bağlarının kopmasına neden olmamıştır. Rusya'nın baskıları sonucu yurtlarını terk etmek durumunda kalan Kazan Türkeri'ne Osmanlı elinden geleni her zaman yapmıştır. Buna mukabil Kazan Türkleri de Rusların sıcak denizlere inme hayallerini gerçekleştirmek için I. Dünya Savaşı sonunda İstanbul ve Boğazların işgali edilmesine hep karşı çıkmış, Türkiye ile arasındaki bağı hiçbir zaman koparmamıştır. Rusların tüm asimile çalışmalarına rağmen Kazan Türkleri, güçlü Müslüman kimliklerine sahip çıkarak milli ruhlarından hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Her ne kadar Anadolu'nun bir parçası olmasalar da özellikle Osmanlı Devleti'nde Genç Osmanlıların faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir. Bunların en önemlilerinden bir de Yusuf Akçura'dır. Onun Kazanlı aydınlar vasıtasıyla da edinmiş olduğu düşünceler, Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri anlamda gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur.

1. Yusuf Akçura ve C. Afgânî

Üç Tarz-ı Siyaset isimli makalesiyle bir bakıma *Türkçülüğün* manifesto yazarı olan Yusuf Akçura (1876-1935), Niyazi Berkes'in tabiri ile Ziya Gökalp'in yanında *unutulan adam* konumundadır.³⁶² Akçura, 1904 yılında Rusya'da³⁶³ kaleme aldığı bu makalesiyle kendisinden öncelerden farklı olarak Osmanlı Devleti'nde kurtuluşun Osmanlılık ve İslamcılık fikirlerinin değil Türkçülük ideolojisinin hâkim olması ile olacağını ortaya koymuştur. Ona göre "*Millet, ırk ve lisanın esasen birliğinden dolayı içtimai vicdanında birlik hâsıl olmuş bir insan topluluğudur.*" Niyazi Berkes'in yine ifade ettiğine Akçura, ırk esasına dayanan Türk

³⁶¹ Işık, "Ejderhan Seferi ve Don- Volga Kanal Projesi", s. 129.

³⁶² Niyazi Berkes, *Unutulan Adam*, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, S.14, İstanbul, 1976, s. 194.

³⁶³ "Akçura, *"Üç Tarz-ı Siyaset" isimli ünlü eserini Kazan'da yazmasına rağmen, Rus idaresinden çekindiği için, Kahire'de çıkan "Türk Gazetesi"nde yayımladı. Bu makalede; Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük tahlil ediliyor ve sonuçta en uygun siyaset tarzının "Türkçülük" olduğu vurgulanıyordu.*" Sayim Türkman, "Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp", **Atatürk Dergisi**, C. 3, S. 4, İstanbul, 2010, s. 136.

milliyetçiliğinin temellerini atan ilk kişidir.³⁶⁴ Hem de bu fikirlerini gölgesinde kaldığı söylenen Ziya Gökalp'ın Osmanlı'nın çok uluslu yapısına sahip olması gerektiğini anlattığı bir dönemde söylemiştir. Annesinin rahatsızlığı nedeni ile İstanbul'a göç eden, zengin bir aileye sahip olan Kafkas kökenli Türk aydınlarından Yusuf Akçura, modern anlamda Türkçülüğün örgütlü hale gelmesinde en büyük paya sahip kişilerdendir.³⁶⁵

Yusuf Akçura, 1876 yılında Rusya'ya ait olan Volga kıyısındaki Simbir kentinde dünyaya geldi. Volga ya da Kazan Tatarlarından olan Akçura'nın babası Hasan Bey'in³⁶⁶ çuha fabrikaları olup Rus ordusu için kaputluk kumaş ürettiğinden dolayı zengin bir aileye sahipti. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, fabrikalar annesi tarafından işletilmiştir. Annesi kızakla kaza geçirip yatağa düşünce doktorların sıcak iklim tavsiyesi üzerine 1883 yılında İstanbul'a gelmişlerdir.³⁶⁷

II. Abdülhamid ve onun yönetim anlayışına karşı faaliyette bulunan Jön Türk hareketine öğrencilik yıllarından itibaren katılan Akçura, bu yüzden İstanbul'da cezaeviyle, Trablusgarp'ta sürgünle tanışır. İlerleyen yıllarda Fransa'da yaklaşık üç yıl öğrenim gören Akçura, daha sonra Rusya'ya yerleşmiştir. 1905 devrimine destek vermesi nedeni ile Çarlık yönetimi tarafından sürgüne gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülhamid'e karşı yürütülen faaliyetlerin sonucunda Jön Türkler başarılı olunca 1908'deki Türkiye'ye kaçmış ve İstanbul'a yerleşmiştir. Memleketi olan Kazan bölgesi ile irtibatını hiç koparmamış olan Akçura, I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik İhtilali sırasında bir yıl kadar Rusya'da kalmıştır. Akçura her türlü siyasî mülahazadan uzak, tamamen Türkçülük kavramını ilmi bir zemin üzerine oturtmayı amaç edinmiş, 1908 yılında *Türk Derneği'ni*, 1911'de *Türk Yurdu Dergisi'ni*, 1912 yılında da *Türk Ocağı'nın* kuruluşunda öncü olduğu gibi faaliyetlerine de bizzat katılmıştır.³⁶⁸ Ziya Gökalp ve

³⁶⁴ Berkes, "Unutulan Adam", s. 194.

³⁶⁵ Akçura, **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, s. 3.

³⁶⁶ "Babasının 'Akçura (bey)' unvanını taşıma hakkını kazanmış Kırımlı bir aileden geldiğini hatıralarında belirtir. Annesi ise, Kazan'ın yine Kırım'dan göç etmiş ailelerinden Yunusofların deri sanayii ve çay ticareti ile uğraşan oğullarından Abdürreşid'in kızı Bibi Fahri Banu' dur." Bk. Akçura, **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, s. 11.

³⁶⁷ Goergeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, s. 6.

³⁶⁸ Goergeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri**, s. 12.

arkadaşları Selanik’te kurdukları *Genç Kalemler* dergisinin faaliyetlerini İstanbul’a geldiklerinde devam ettirmemişler, Türk Ocağı’na katılmışlardır. Böylece *Türk Ocağı* Türkçülüğün merkezi haline gelmişti.³⁶⁹ Akabinde Mustafa Kemal’in önderliğinde gerçekleşen yeni Türk devletini kurma çalışmalarında en ön safta yer almıştır. Uzun yıllar milletvekili olarak hizmet etmenin yanı sıra fikri anlamda milliyetçi çizgide kurulan yeni Türk Devleti’nin akil insanlarından olmuştur. Millet kavramı konusunda Ziya Gökalp ile farklı düşünen Mustafa Kemal, Yusuf Akçura ile tam bir paralellik göstermiştir.³⁷⁰ Cemâleddîn Afgânî’nin milliyet kavramına bakış açısına müspet bulan Kazanlı önemli fikir insanlarından biri de Yusuf Akçura’dır. Akçura onun eserlerinden yola çıkarak özellikle ırk kavramı üzerinden fikirlerinin doğruluğunu anlatmaya çalışmıştır.

Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin XIX. yüzyıldan itibaren yaşamış olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik sıkıntılarının çözümü için fikir üreten insanlardan birisi olarak ifade ettiği Afgânî’yi: “*Osmanlı Türkleri, XVIII. asırdan itibaren sarsılan saltanatlarını büsbütün yıkılmaktan koruyabilmek için, Tanzimat ile Osmanlı milliyeti ihdasına çalıştıkları gibi, tecrübenin muvaffak olmadığını gören bazı Osmanlı düşünürleri de ya dini İslamiyet’te, ya Türklüğe, reel bir milliyete dayanarak maksadı elde etmenin mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Osmanlılıkta, siyasî açıdan böyle kaynağa bağlanması mümkün olan milliyetçilik, Asya’nın ortalarında ortaya çıkıp bütün İslam âlemine fikri tesiri dokunan bir zatın düşüncesine göre, daha geniş ve umumi bir isteğin en mühim bir elde edilme vasıtasını teşkil eder. Bahsetmek istediğimiz zat Şeyh Cemâleddîn Efendi’dir: Bu meşhur Şeyh, bütün İslam âleminin yaşayabilmesi için Müslüman milletlerin, milli şuuruna sahip olmaları lüzumuna inanmıştır*” şeklinde tarif etmiştir. Ona göre Afgânî, İslam toplumunun yanı sıra gerek Batı (Osmanlı) ve gerekse Kuzeyde (Rusya’da) bulunan Türk toplumlarında milli şuurun aşılması için faaliyet yürütmüş bir insandır.³⁷¹

³⁶⁹ Akçura, **Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri**, s. 473

³⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Türkman, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, s. 138-160.

³⁷¹ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, s. 83.

Akçura *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri* isimli eserinde Afgânî'nin nesebi üzerinde durmuş, bu konuda kesin bir kayıt olmadığını ama kendisini Peygamberin sülalesinden gelen biri olarak ifade etmesinin kafalarda soru işaretlerinin oluşmasına neden olduğunu ve nihayet İstanbul'da Afganlı bir Türk olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Doğduğu yer konusunda ihtilaflardan da bahseden Akçura bunun da kati bir suretle belli olmadığını anlatmıştır.³⁷²

Nitekim çalışmanın muhtelif yerlerinde de ifade edildiği üzere C. Afgânî siyasî bir kişilik olmasının kaynaklı, kabul görebilmek adına bu yolu çok tercih etmiştir. Özellikle Afgânî ve onun düşüncelerine karşı çıkan kesim tarafından mensubiyeti ve mezhebi sık sık dile getirilmiştir. Ama Yusuf Akçura bu konuya hiç takılıp kalmamıştır. Onun nereli olduğu, hangi lakabı kullandığı veya bildiği dillerin hiçbir önemi olmadığını; önemli olanın bu yapmış olduğu hizmet olduğunu dile getirmiştir. “İslam âleminin her tarafında dolaşarak ders mev’ize ve risale halinde fikirlerini yayan ve telkinden Doğuyla ilgili Avrupa büyük devletlerinin merkezlerinde fikirlerini kabul ettirmeye ve bazı siyasî kombinezonlar yapmaya uğraşan bu göçebe hâkim ve siyasîyi filan veya falan kavimdendir, demeye, bence lüzum yoktur. Batıların ‘Ungrande Europeen’ dedikleri gibi biz de Şeyh Cemâleddîn’e “Büyük bir Müslüman” veya “Büyük bir Şarklı” deyip geçiyoruz.” “Müslüman kavimlerine Fars olsun, Hindu olsun, Türk olsun, hangisi olursa olsun, bütün Müslüman kavimlerine, ırka, milliyete, kendi tabirleriyle cinsiyete ehemmiyet vermelerini tavsiye etmiştir.”³⁷³

Yusuf Akçura'nın *Büyük bir Müslüman* veya *Büyük bir Şarklı* diyecek kadar övmüş olduğu C. Afgânî'nin, ümmetin içine düşmüş olduğu kötü durumunun çaresinin *cinsiyete* önem vermek olduğunu, bugüne kadar ırka ve ırk birliğine gereken dikkatin verilmemesinin çok büyük bir hata olduğu tezine destek vermiştir.

Nitekim C. Afgânî hakkında önemli bilgiler veren Mahzûmî Paşa tarafından kaleme alınmış olan Hatırat'ta, Afgânî'nin İslam dininde temel felsefenin Allah'a

³⁷²Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri*, s. 63.

³⁷³Akçura, *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s. 84. Ayrıca bk. Ercüment Berk, “Yusuf Akçura ve Fikirleri”, *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 59, Erzurum, 2017, s. 479-509.

itaat etmek olduğu, ona itaat edildiği takdirde ırk konusunun pek önemli olmadığını ve bu yüzden milliyet konusunun hep ihmal edildiğini ifade etmiştir. Yine ona göre, kişinin kalbinde İslam dinini tam olarak yer ederse etnik kimliğinden, ulusundan vazgeçmiş sayılır. Yani özel olan bir bağı bırakıp genel olan bir bağa yönelmiş olur.³⁷⁴ Yüzyıllardır ihmal edilmiş olduğuna inanılan milliyetçilik duygularının tekrar canlandırılmak yoluyla tüm İslam âleminin ikmal olacağına savunan Afgânî'ye yürekten inanmış olan Yusuf Akçura, “Şeyhin bu görüşünü isnat eden iki şahide malikiz: Birincisi ‘Malakat-ı Cemaliye’ unvanıyla Farsça olarak Hindistan’da yayınlanan toplanmış makalelerinden ‘Vahdet-i cinsiye felsefesi ve ittihad-ı lisanının mahiyet-i hakikiyesi’ adlı makalesidir; ikincisi milli Türk şairi Mehmed Emin Bey’e ettiği tavsiyelerdir.” “Vahdet-i Cinsiye Felsefesi’nin müddeası şudur: Cinsiyet (yani Milliyet) haricinde saadet yoktur; lisansız cinsiyet olmaz, bütün tabakaların ve sınıfların ifade ve istifadesini temin etmeyince de bir lisan meydana gelmiş olmaz”³⁷⁵ sözlerini söylemiştir.

C. Afgânî *Vahdet-i Cinsiye Felsefesi* adlı eserinde, toplumları birbirine bağlayan iki bağdan bahsetmektedir: *Dil-ırk ve din*. Bunlardan din, yüzyıllar boyunca devam etmeyebilir. Yani toplumlar süreç içerisinde değişik dinlere girebilir. Veya bir toplum içerisinde farklı dine aynı ırka mensup olanlar olabilir. Ama dil-ırk birliği öyle değildir. Yüzyıllarca aynı ırka ve aynı dile mensup insanlar daha çok birbirlerine bağlıdır ve daha uzun ömürlü devletler kurmuşlardır. Afgânî’nin bu düşüncelerinden dolayı Akçura “Bu umumi ifadede Şeyh Cemâleddîn’in din birliğinden ziyade cins birliğine ve dolayısıyla ‘İttihad-ı İslam’dan ziyade herhangi cinsi, yani ırki bir birliğe, mesela ‘Bütün Türklüğe’ kıymet verdiğini anlamış oluyoruz”³⁷⁶ sözleri ile onun milliyet kavramına hatta Türklük duygusuna önem verdiğini anlatmıştır. Afgânî’nin dil ve onu meydana getiren kelimeler konusundaki hassasiyetine de katılan Akçura, tıpkı onun gibi dildeki yabancı kelimelere karşı çıkmış, eğer başka dillerden kelime alınacaksa mutlaka ihtiyaç kadar alınması gerektiğine inanmıştı. Hatta Afgânî’nin, alınacak kelimelerin akraba milletlerden alınması ve onun tercümesinin de yerleştirilmesi için çaba sarf edilmesi gerektiği;

³⁷⁴ Tafsilatlı bilgi için bk. Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 338-342.

³⁷⁵ Akçura, *Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri*, s. 64.

³⁷⁶ Akçura, *Türkçülük*, s. 125.

bu konuda özellikle ilim adamlarına çok görev düştüğünü ifade etmiştir. Akçura, Afgânî'nin tüm düşüncelerinin ileriki yıllarda yapılmak istenen arı, saf Türkçe'nin oluşturulması çalışmalarında rehber edinilmiş düşünceler olduğunu “*Görülüyor ki Türkçülüğün son devresinde, Türkçenin ıslahı gayesiyle ortaya atılan belli başlı fikirlerin çoğunu, kuvvetli bir sezgiyle kaleme alınan bu makale kısaca ihtiva etmektedir. Nihayet Şeyh Cemâleddîn, dünyada saadet diye kabul olunan bütün hususlarda muvaffak olmak Vahdet-i Cinsiyye'nin yani milliyetin gelişme ve olgunlaşmasıyla mümkün olduğuna kanidir*”³⁷⁷ sözleri ile tasdik etmiştir.

Son dönemde Kazan Türkleri konusunda önemli çalışmalar yapmış olan İsmail Küçükkılınç, Yusuf Akçura'dan farklı olarak onların, Rusların tüm baskılarına rağmen Müslüman kimliği sayesinde ayakta kalabildiğini kaleme almıştır. Küçükkılınç, Kazan Tatarlarının, İslam dünyasının sadece maddi zayıflığından değil, biraz da Müslümanların lakaydı ve cahilliği nedeni ile kaderine terk edildiğini, adeta “*Allah'la baş başa bırakılmıştır*” cümlesiyle ifade etmiştir. Ona göre Tatarlar, uzun yıllar İslam'a dolayısıyla Türk- Tatar kimliğini hedef alan Rus baskısı altında ayakta kalabilen tek Müslüman toplumdur. İlk zamanlar Rus kültürü etkisini azaltmak adına Rusça öğrenmemişler fakat ilerleyen yıllarda *Şehabeddin Mercanî, Rızâeddin bin Fahreddin* ile birlikte politika değiştirilmiş, Rusça öğrenebileceklerini fakat bunun Rus okullarında değil kendi okullarında olması gerektiğini söylemişlerdir. Küçükkılınç, Kazan bölgesinde yaşayan İslamcı aydınların, dua ve hutbelerde Türkçe ve Tatarca'yı kullanmasının nedenini, halka daha rahat ulaşmak ve onlar tarafından anlaşılacak amacını taşıdığını ifade etmiştir. Ama onların bunu yaparken namaz surelerini veya ibadet dilini Türkçeleştirmek gibi gayretlerinin olmadığını söylemiştir. Ona göre, “*Tatarların milli-kültürel kimliğinin şekillenmesinde İslam hayatı bir rol oynamıştır. Bugün İdil Tatarlarının etno-sosyal ve kültürel tavırları büyük ölçüde İslamî mirasın damgasını taşır. Dini vecibeleri harfiyen uygulamaktan daha ziyade dini temelli değerler ve toplumsal teamüllerle duydukları bağlılık yüzlerce yıllık bir tarih ile şekillenmiş kültürel miraslarına olan sadakatlerinin bir neticesidir.*” Ayrıca Küçükkılınç, Kazan Türkleri arasındaki “*Ceditçilik*” hareketini

³⁷⁷ Akçura, **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, s. 66.

de “Kazan uyanışı ‘ceditçiliği’ denilen şey aslında, farklı bir İslamcılık şeklidir ve medrese kökenlilerin rengini verdiği orijinal bir harekettir” diyerek tarif etmiştir.³⁷⁸

Nitekim bu konuda araştırmalar yapmış olan Serge A. Zenkovsky’de “*Türk milli uyanışından evvel Müslüman kültür kalkınması gelmişti. Bir dil açısından milli veya ırkî şuur Rusya Türkler arasında 1920’ye kadar Türk Komünistlerinin Müslüman ihtilali ve Müslüman eğitimi problemlerinden hala bahsetmelerine rağmen Müslüman kültür birliği duygusunu silmemiştir*”³⁷⁹ sözleri ile Kazan Türkleri arasında Türklüğün sanılanın aksine İslamlıktan daha önce geldiğini tezini çürütmüştür.

Görünen o ki Yusuf Akçura, C. Afgânî’nin dinin, kabul gördüğü toplumlarda kimlik kayıplarının olduğu tezini kabul etmiştir. Nitekim benzer görüşlerini *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eserinde de ifade etmiştir. Bu eserinde Akçura, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunmuş olduğu kötü gidişatı sona erdirmek için devlet politikası olarak da uygulanmaya çalıştığı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirlerini tahlil etmiştir. Döneminde yaygın olarak kabul gören Osmanlı milleti oluşturma fikrini kabul etmekle birlikte uygulanmasının mümkün olmadığına inanmıştır. Yurt dışındaki gelişmeleri yakından takip eden Akçura, Almanya ve Fransa’da başlayan ırkî milliyetçilik ile yakından ilgilenmişti.

Ona göre, dünyada ırkî milliyetçiliğin bu kadar yaygın halde bulunduğu bir dönemde, Osmanlı milletinden bahsetmek hiç de mantıklı değildi. “*Osmanlı içindeki toplumlarını bir araya getiren fiziksel bir tarihtir, ruh birliği değildir. Devletin içinde yaşayan hiçbir ırkın ortak bir gelecek hayali yok. Bu nedenle beraber bir gelecek kaygısı olmayan bir Osmanlı milletinden de bahsetmek mümkün değildir. Genç Türklerin yaptığı tüm çalışmalar boşuna olduğunu; kurtuluşun sadece ve sadece ulusçulukta olduğuna öğrencilik yıllarından beridir inanmaktadır.*” Yine tıpkı Osmanlıcılık gibi İslamcılığında yapılması zor ve meşakkatli bir iş olduğunu,

³⁷⁸ İsmail Küçükklıncı, “Kazan’da Kültür Faaliyetleri ve İslamcılık”, **Kazanlı Yenilikçi Âlimler**, Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, C. 1, Eskişehir, Haziran, 2014, s. 449-463.

³⁷⁹ Serge A. Zenkovsky, **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çev. İzzet Kantemir, 1.bs., Üçdal Neşr., İstanbul, 1966, s. 13.

kuruluşun yine Türkçülükte olduğunu söylemiştir.³⁸⁰ Yaşadığı dönemde yoğun bir şekilde Osmanlılık fikrinin destek görmesine rağmen Türkçülüğü şiar edinmiş olan Yusuf Akçura, bu fikirlerini ondan yıllar önce ifade etmiş olan Cemâleddin Afgânî'nin düşüncelerinden sürekli olarak istifade etmiştir.

2. Musa Carullah Bigiyef ve C. Afgânî

“Dil, öz dilimiz; baş, öz başımızdır; fakat ictimai meselelerimize bakarken göz, yabancıların gözü olur. Bu hürriyet asrında biz, her konuda yabancıları taklid ettik. Bugün ictimai, dini ve siyasî meselelerimiz hakkında konuşurken, milletimize her zaman yabancıların gözüyle ve tepeden baktık. İslam'a da yabancıların gözüyle baktığımızdan, (Müslümanların) ıslah hareketlerine muhtaç hastalıklarını da o gözle görmeye başladık. Bütün söz ve fikirlerimize 'dini ıslahat' adını verip, hor ve hakir görülen milletimize ve hasta olarak değerlendirdiğimiz İslam'a, o söz ve fikirlerimizi çare/ilaç düşüncesi ve azarlama yoluyla vermeye başladık.”³⁸¹

Bütün hayatını, fikirlerini özetleyecek olan bu sözleri söylemiş olan Musa Carullah Bigiyef, Kazan Tatarlarına mensup Müslüman bir bilim insanıdır. Babası Yârullah Efendi, annesi ise Bigioğullarından gelen Fatma Hanım'dır. Nitekim Bigiyef soyadı aslında anne tarafından gelmiştir. Şeyh Habibullah Efendi aynı zamanda devrinin en önemli ilim adamlarından biri olup Musa Carullah'ın babasının da hocasıdır.³⁸²

Hafız olan Carullah, dini konuların yanı sıra toplumsal sorunlar ile ilgili de oldukça fazla eseri bulunmaktadır. Sosyal bilimci yönü ağır bastığından olsa gerek yerinde tespitler yapabilmesi, onu döneminin bilim adamlarından bir adım önde olmasını sağlamıştır. Ömrünün birçok dönemini farklı ülkelerde yaşayan, sürgün ve hapis hayatı geçiren bu değerli insan, eğitimden, kadın meselesine, fikhî ve siyasi meselelere kadar birçok eser yazmıştır. Eserlerden “23 tanesi Kuran ilimleri, 28

³⁸⁰ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, 3. bs., Türk Tarih Kurumu B.evi, Ankara, 1976, s. 19-37.

³⁸¹ Musa Carullah Bigiyef, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, 2. bs., Kitabiyat Y.evi, Ankara, 2001, s. 15.

³⁸² Karaman, **İslami Hareket Öncüleri**, s. 203.

tanisi Hadis ilmi, 6'sı dinler tarihi, 8'i takvim ve mikat ³⁸³ ilmi, 21 tanesi genel İslami fikirler, 21'i siyâsî ve sosyal konuları, 10 tanesi Arap, Fars ve Türk Dili ve Edebiyatı hakkında olmak üzere 120 tane eser bırakmıştır. Bunun yanı sıra çeşitli dergilerde yayınlanmış 23 tane makalesi bulunmaktadır.”³⁸⁴ Son Osmanlı Şeyhülislamı olan Mustafa Sabri Efendi, Musa Carullah'ın son dönemin en önemli müceddidlerinden olduğunu, diğerleri gibi taklitçilik yapmamış, kendini yetiştirmiş bir insan olarak ifade etmiştir. Hatta Afgânî'yi “*Din müceddidi kisvesi ile meddahlık yapan biri olduğunu*” Carullah ile kıyaslanmasının mümkün olmadığını söylemiştir.³⁸⁵

Zeki Velidi Togan, Carullah'ı reformist bir insan olmaktan daha ziyade Kur'an ilminde kendini yetiştirmiş bir âlim olarak nitelemiştir. 24 Eylül 1947 yılında Tasvir Gazetesi'nde yazmış olduğu makalesinde birçok Batılı yazarın Kur'an-ı Kerim ile ilgili yaptıkları araştırmalarda Musa Carullah'tan faydalandıklarından bahsetmiştir. Son dönemde Türkiye'de, Ahmet Kanlıdere, Mehmet Görmez gibi önemli akademisyenlerin çalışmalarının yanı sıra hazırlanmış yüksek lisans tezleri bulunmaktadır.³⁸⁶

Bazı kesimler tarafından İslamcı, bazı kesimler tarafından da reformist olarak nitelendirilen Carullah, Kazan Türkleri için büyük mücadele vermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da yaşanan ihtilali fırsat bilmiş ve oluşacak özgürlük ortamından Kazan Türklerinin de faydalanacağından ümit ederek, ihtilali desteklemiştir. Bölgede bulunan Türkler, Musa Carullah Bigiyef ve onu dönemindeki diğer din adamlarının liderliğinde hürriyet mücadelesi başlatmıştır. Bu amacını gerçekleştirmek isteyen Bigiyef, bölgede çıkan *Ülfet* gazetesinde yazılar yazmaya başlamış aynı zamanda Kazan Türkleri arasında özgürlük mücadelesine ışık tutacak olan beş tane büyük kurultayın öncülüğünü de yapmıştır. Bu yaptığı faaliyetler

³⁸³ “İhrama girilecek zaman ve yer anlamında fıkıh terimi.” Bk. Salim Ögüt, “Mikat maddesi”, **DİA**, C.30, İstanbul, 2005, s. 48-49.

³⁸⁴ Mehmet Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, 1.bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 8.

³⁸⁵ Mustafa Sabri Efendi, “Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi”, **Sebilürreşâd (Sırat-ı Müstakim)**, C.17, S. 429-430, İstanbul, 1908, s. 5-6.

³⁸⁶ Mesut Aydın, **İslamcılık Düşüncesi Bağlamında Musa Carullah Bigiyef Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2018, s. 77.

dönemin Rus Çarlığı tarafından yakından takip edilmektedir. Nitekim faaliyetleri rahatsızlık uyandırmış ve adı geçen gazete kapatılıp, çalışanlar baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Ama bu baskı yerinde durmayan bu mücadele insanını engelleyememiş ardi ardına eserler vermeye devam etmiştir. Çarlık Rusya'sına karşı aktif olarak siyaset yapmanın yanı sıra ilmi faaliyetlerine asla ara vermemiş çok yönlü bir insan olan Carullah, matematik, uzay bilimi alanlarında çalışmalar yapmış, hatta Ay ve Güneş tutulmalarının oluşmasını izlemek için uzun seyahatler yapmıştır.³⁸⁷

Musa Carullah Bigiyef siyasal anlamda Çarlık Rusya'sının baskıcı yönetimine hep muhalif olmuş ve bu amaçla var gücü ile 1917 yılındaki Bolşevik ihtilaline destek vermiştir. Nitekim Bolşevikler, toplumun tüm kesimlerinden destek sağlayabilmek için ihtilalden sonra, Rusya içinde yaşayan tüm kesimlere sayısını bakılmaksızın hürriyet ve özgürlük vereceklerini ilân etmişlerdi. Musa Carullah'ı ihtilali destekleyen en büyük nedendi bu olmuştur. O ve arkadaşları bu vaatlere yürekten inanmışlardır. Fakat çok geçmeden komünist iktidar gerçek yüzünü göstermiş, eskisine rahmet okuturcasına baskı düzeni tekrar başlamıştır. 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ni "*Esaret bitti ta ebed dönmez*" diyen Bigiyef, ihtilalden sonra "*Komünizm askeri, Bolşevik askeri hiçbir zaman Türk dostu, İslam dostu ve İslam memleketlerinin dostu olmaz*" diyerek tam bir düş kırıklığını yaşadığını söylemiştir.³⁸⁸

Tüm bu hayal kırıklığı ve oluşan baskı rejimi nedeni ile Carullah'ın birçok arkadaşları ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Ama Musa Carullah'ın tabiatında pes etmek yoktu. Rusya'dan ayrılmak bir yana dursun ülkeyi yöneten komünistlerle yakın ilişkiler kurup onlardan ülkede yaşayan Türkler için kendi ifadesiyle *faydalar koparmaya çalıştır*.³⁸⁹ Bu yakın ilişki sayesinde *el-Minber* isimli bir dergi çıkarsa da baskılar nedeni ile ömrü uzun olmamıştır. İhtilalden sonra 1917 yılının Mayıs ayında yapılan *V. Bütün Rusya Müslümanlar Kongresi* 'nde Müftü adayı da gösterilmiş ama Alimcan Bârudî 292 oy alarak din işler başkanlığına aynı zamanda Müftülüğe

³⁸⁷ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 12.

³⁸⁸ İsmail Türkoğlu, "Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu**, Ankara, 2002, s. 200.

³⁸⁹ Mert, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 128.

seçilmiştir. Çok çalkantılı bir hayat sürmüş, çok kıymetli eserler bırakan Musa Carullah'ın siyasi, sosyal hayat ve dini konulardaki önemli düşüncelerini, katılmış olduğu kongrelerde, yazmış olduğu kitap ve makalelerde ifade etmiştir. Carullah'ın en önemli eserlerinden biri İslam Devleti'nin anayasası diyebileceğimiz “İslamiyet'in Elifbası”dır. Eserin başlangıç kısmı Rusya Müslümanları'nın o zamanki hali ve sorunlarının çözüm yollarını içerirken, diğer 168 maddesi ise bütün dünyadaki diğer müslümanları ilgilendirmekteydi. İçinde *Hilafet, İnsan Hakları, Savaş Hukuku, Sözleşmeler, Kadın Hakları* başlıkları yer almıştır. Döneminde bir çok ulema tarafından takdir edilecek olan bu önemli eser 1923 yılında Berlin'de *Dini Edebi İçtimai Siyasî Meseleler Tedbirler Hakkında İslam Milletlerine* adıyla basılmıştır. Ama bu eser Carullah'ın üç ay hapis yatmasına neden olmuştur. Müslüman ülkelerden gelen tepkiler, Rusların geri adım atmasını sağlamış ve onu hapisten çıkarmışlardır. Lakin üç yıl süreyle ülkeden çıkışına izin verilmemiştir.³⁹⁰

Musa Carullah tarafından bu eserin tüm gelirini, I. Dünya savaşında şehit olan Türk askerlerinin yakınlarına bağışlamıştır. Bu bağışın kabulü halinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne aktarılması istenmiştir.³⁹¹ Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti'de 23.01.1924 tarihinde Hariciye Nezaretine “*Bütün hasılatı Cihan Harbi'nde şehid düşen Türk askeri yetimlerine bağışlanan Petersburg İmamı Musa Carullah Efendi'nin İslam Milletlerine adlı eserinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Türkiye'de satış ve dağıtımı için siyasî bir mahzuru olup olmadığının Hükümetçe beyan edilmesinin*”³⁹² isteneceği bir yazı yazmıştır.

Carullah'ın, talebelik yıllarında kaleme aldığı, otuz sekiz sayfadan oluşan *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif* adlı eseri, *Kur'ân ve mushaflar tarihi, Kur'ân'ın i'câzı ve çeşitleri ile Sahabe Mushafları* tefsir ilmine önemli bir bakış açısı sağlamıştır.³⁹³ Dönemindeki birçok fikir insanı gibi onun da üzerinde durduğu en önemli konu, İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü günler ve kurtuluş çareleridir. Ona göre

³⁹⁰ Abdullah Battal Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi, Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri**, 1.bs., Sıralar Matb., İstanbul, 1958, s. 28.

³⁹¹ BOA., HR. İM., 92/21 [18 Kanunuevvel 1339].

³⁹² BOA., HR. İM., 95/66 [23 Kanunusani 1340].

³⁹³ Mustafa Şentürk, Mûsâ Cârullâh'ın Târîhu'l-Kur'ân Ve'l-Mesâhif Adlı Eseri ve Tefsîr İlmi Açısından Değeri, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 42, Erzurum, 2014, s. 107.

“*Babadan oğula taklit yoluyla nakil olarak gelen, yalnızca kelimelerin tasdikinden ibaret olan ve sadece dilde kalıp, insanın kalbine canlılık vermeyen inançlar din olamazdı.*”³⁹⁴ Carullah, kurtuluşun sağlanabilmesi için dini doğru anlamak ve hurafelerden uzaklaşılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre İslam dünyasının geri kalmasının temel nedeni, aklın bir tarafa bırakılıp onun yerini tembellik ve taklidin rehber edinilmiş olunmasıdır. Yapılan bu hatada İslam dininin hiçbir suçunun olmadığı bilakis dinimizin akli ön planda tutan bir din olduğunu, bu konudaki hatanın Müslüman dünyasında olduğunu söylemiştir: “*Fikirlerimizi aklımızı hür bırakalım. Her müminin fikrine mezhebine saygı gösterelim. İnsanın fikrine muhalif olabiliriz veya insanın fikrine düşman olabiliriz, lakin müminin kendisine dost olalım. Fikirlerin ihtilafına kalplerin iftirakı lazım değildir. Fıkıh mezheplerinde, kelam mezheplerinde ihtilafın zararı yoktur. Fikirlerin ihtilafı tabii idi. Fikirlerin ihtilafın ihtilafına biz düşmanlığı da koyduk. Bütün fesat bundan çıktı.*” “*Söylediğim her sözden, yazdığım her satırdan bir tek maksadım olmuştur: Akıl ve fikri esaretten kurtarmak, ihtiyarımızı ve irademizi zayıflıktan kurtarma; yani aklımıza hürriyet, irademize kuvvet vermek.*”³⁹⁵

İslam dünyasındaki tembelliğin sonucu olarak eski Yunan filozoflarının felsefesinin yorumlama zahmetinde bile bulunmadan doğrudan kabulü, özellikle kader konusunda dogmatik bir yaklaşım sergilenmesi, insanın cüzî iradesinin hiçe sayılması geri kalmışlığın diğer sebebi olarak görmüştür. Bu sayılan hataların eğitim sistemine de tesir ettiğini, Arapça öğretmek iyi Müslüman olunacağına olan inanç taklitçilikten başka hiçbir şeye yaramadığını vurgulamıştır. Yapılan bu hataları eserlerinde sık sık dile getiren Carullah, çözüm önerilerini de dile getirmeyi unutmamıştır. Zaman zaman *Selefiye* hareketine de ilgi duyan Carullah, Kur’an ve sünnetin hayatın merkezine tekrar getirilmesi gerektiğini, dindeki tüm hurafelerin terkedilmesi gerektiğini anlatmıştır. Kur’an’a ve Sünnete değişik bir bakış getirdiği *Kitabu's-Sünne* isimli eserinde: “*Terk edilmişlik köşelerinde tümüyle dışlanmış olan Kur’an-ı Kerim ve Nebvi Sünnet, medreselerde fakültelerde, temel dersler olarak kabul edilirse şerhler, haşiyeler ve fetvalar harabelerinde defnedilen İslam Şeriatı*

³⁹⁴ Ahmet Kanlıdere, **Kadim ile Cedid Arasında Musa Carullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2005, s. 196.

³⁹⁵ Musa Carullah, **Büyük mevzularda Ufak Mevzular**, 1.bs., Kitabiyat Yay., Ankara, 2001, s.14-15.

kuvvetli ruhu, adaletli hükmüyle yeniden yeryüzüne çıkarsa, Müslümanların düşünceleri, akılları, taklit boyunduruğundan hürriyet kuvvetiyle kurtulursa, ehil insanların her birine içtihat hakkı tanınıp, yasama yetkisi de bir içtimai heyetin bilgisine tahsis edilirse bu takdirde İslam'ın hükümleri medeni kanunlar ve hukuklar arasında mümtaz bir yer kazanır. Böylelikle İslam'ın haklılığı ve yeterliliği diğer kanunlardan üstün olduğu anlaşılır. Carullah'a göre bu gaye uğrunda çalışmak, çabalamak Müslümanların en büyük vazifesi olmalıdır.”³⁹⁶

Tam bir Kur'an-ı Kerim ve sünnet aşığı olan Carullah, ayetleri Mekke'de ve Medine'de inen olarak iki kısma ayırmıştır. Ona göre Medine'de inen ayetler Mekke'de inen ayetlerin tamamlayıcısıdır. Zira Medine'de inen hususlar daha önce mutlak olarak gelen hususları kayda bağlamış ve daha evvel belirtilen cüz'i sebepler üzerine hükümler inşa etmiştir. Carullah, sünneti de, *Sünnet-i Nebeviye* ve *Sünnet-i Vaz'ıye* olarak üzere iki bölüme ayırmıştır. Bunlardan Sünnet-i Nebeviye, Hz. Muhammed'in bizzat yaptığı örnek davranışlarıdır. Sünnet-i Vaz'ıye ise, ilim sahibi olanların bilgi ve tecrübeyle ortaya çıkmış sünnetlerdir.³⁹⁷ Musa Carullah, akıl ve ilim sahibi insanlara çok ihtiyaç olduğuna inanmıştı. Onların yapacakları *salih içtihatların* toplumun ihtiyaç duyduğu doğru bilginin kaynağı olacaktı. İslam'ın ilk döneminde Hz. Muhammed'in ve ondan sonra gelenlerin akla çok önem verdiği, özgür düşünceyi asla sınırlamadığını ama daha sonra gelen mezheplerin akli sınırladığını, insanların yorum yapmasına engel olduğunu söylemiştir. Ve bu yönü ile mezheplere, mezhepçiliğe karşı çıkmıştır.³⁹⁸ Aslında onun derdi sadece mezhepler değil düşünmeyi engelleyen, yeniliğe açık olmayan ve insanı akli yönden sınırlayan

³⁹⁶Musa Carullah, **İslam Şeriatının Esasları-Sabiteler ve Değişkenler**, (Haz. Hatice Kübra Görmez), 1. bs., Otto Yay., Ankara, 2013, s. 99.

³⁹⁷ Carullah, **İslam Şeriatının Esasları**, s. 101.

³⁹⁸ “İngilizler tarafından Peşaver'de hapisaneyeye atıldığı dönemde orada tanışmış olduğu, sünneti red eden ve sadece Kur'an-ı Kerim'i esas alınması gerektiğine inanan ve kendilerine Ehli Kur'an diyen bir grupla karşılaşmış ve onların düşüncelerine karşı çıktığı ve Kuran ile sünnetin ayrılmaz bir bütün olduğunu ifade ettiği, bir reddiye olan “*Kitabu's-Sünne*” isimli eseri için” bk. Musa Carullah Bigiyef, **Kur'an-Sünnet İlişisine Farklı Bir Yaklaşım- Kitabu's-Sünne**, Çev. Mehmet Görmez, Ankara, 2000, Ankara Okulu Yayınları. Ayrıca Musa Carullah'ın görüşlerine eleştirel bir bakış açısı ile yazılmış olan bk. Mehmet Görmez, “Musa Carullah'ın Sünnet Anlayışı”, “Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)”, (I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999), (97-100), **Diyanet Vakfı Yayınları**, Ankara, 2002, s. 92.

her şeydir. Fıkıh ilmine çok önem vermiş bu sayede dinin bir kısım kurallarının günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini söylemiştir.

Bu konuda çok iddialı olduğunu da “*Akıl eğer kendi yüzünü açarsa, gün ışığı, akıl nuru yanında karanlık kalır*”³⁹⁹ sözleri ile anlatmıştır. Musa Carullah Bigiyef, yüzyıllar boyunca eğitim sisteminde yapılan hatanın temelini Arapçanın esas alındığı, tamamen taklide dayanan, teorik bilgilerin öğretilmesinden kaynaklandığını pratiğe dayanan, dini bilgilerin yanı sıra fennî bilgilerin de öğretildiği bir eğitim sisteminin gerekliliğini ısrarla vurgulamıştır.⁴⁰⁰

Carullah’ın Mısır’da daha talebe iken kaleme aldığı “*Târîhu’l-Kur’ân ve’l Mesâhif*” adlı eserinin giriş bölümünde, “*Öğrencilerin doğa bilimlerinden uzak kalınca din de zayıfladı, sadece görüntüsü kaldı.*” sözüyle, talebelere uygulanan yanlış eğitim sisteminin bozukluğundan ve bunun da çocukların terbiyelerinin bozulmasına sebep olduğunu “*Zannediyorum bizden öncekilerin bulunduğu saadet tahtından bugünkü kötü hale düşüşümüzün sebebi budur*” diyerek İslam dünyasındaki asli bozulma sebebini eğitimin içler acısı durumundan kaynaklandığını söylemiştir.⁴⁰¹ Burada üzerinde durulması gereken nokta ise, özellikle kız çocuklarının eğitime önem verilmesi gerektiği konusudur. Carullah, günümüzde bile tamamen bitirilememiş bir sorun olan kız çocuklarının eğitime yaşadığı dönemde parmak basmıştır.

Okullarda, Kur’an-ı Kerim’in dilini bilenlerin biraz anladığını onun dışında hiç kimsede yorum kabiliyetinin olmadığını, mekteplerde tabiat ve matematiğe ait hiçbir şeyin öğretilmediğini, çocukların âdeta kelam bataklığına saplanıp kaldığını “*Bütün bunları söylüyorum ve medreselerimizin ve orada bulunanların durumunu bilen hiç kimsenin beni eleştireceğini ya da söylediklerimden dolayı bana aşırı kızacağını zannetmiyorum*” diyerek eğitim sisteminin adeta resmetmiştir. Bu yanlış eğitim politikalarında yöneticilerin büyük sorumluluğu olduğuna inanan Carullah,

³⁹⁹ Carullah, **İslam Şariatının Esasları**, s. 101.

⁴⁰⁰ Carullah, **İslam Şariatının Esasları**, s. 103.

⁴⁰¹ Mustafa Şentürk, “Mûsâ Cârullâh’ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: “Târîhu’l-Kur’ân Ve’l-Mesâhif” Adlı Eseri Bağlamında”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.48, Erzurum, 2012, s. 259.

çözüm yolun olarak da muallim yetiştirmenin çok önemli olduğunu söylemiştir. Gerek İslam dinini yaşarken ve gerekse eğitim konusunda olmazsa olmazı taklitten kaçınmaktır. Çünkü ona göre taklit, ümmetin başına gelen en büyük belâdır.⁴⁰² Çevresinde meydana gelen her olayla yakından ilgilenen Carullah, 1922 yılında Mısır'da, Anadolu'da milli mücadelenin yaşandığı dönemde, İslam ümmeti için son çare olarak gördüğü TBMM'ye hitaben *Türkiye Büyük Millet Meclisine Müracaat*⁴⁰³ eserini kaleme alıp, milletvekili İsmail Suphi Bey'e teslim etmiştir. Eser Mustafa Kemal'e ulaşmış olmasına rağmen fazla ilgi göstermediği gerekçesi ile geri almıştır.⁴⁰⁴ Tasavvufa bakış açısı, devrindeki birçok insandan farklı olan Carullah, temelde İslamiyet'in yayılmasında ve fıkıh ilminin ortaya çıkmasında çok faydalı olduğuna inandığı, her ne kadar hiçbir mezhebe mensup olmadığını söylese de mezheplerin tasavvuf ehli olduğunu ve bunların saf ve temiz duygulardan geldiğine söylemiştir. Onun asıl karşı çıktığı, düşünmeyi, aklı reddeden, dine hurafelerden başka bir şey sokmayan tarikatlarla karşıdır.

Carullah gerçek tasavvufu ve faydalarını asla reddetmez ama yoldan çıkmış sufiliği de kabul etmemiştir. Özellikle tasavvufa sonradan sokulduğunu söylediği “*İmam-ı Muntazar*”, “*Gavs*”, “*Kutb*”, “*Evtad*”, “*Nüceba*”, “*Abdal*”, “*Hızır-İlyas*” gibi kavramların önceleri tasavvuf hayatında bulunmayan adeta puta tapmak gibi bir şey olacağını söylemiştir. O tasavvufun saf, temiz ve doğal olarak yaşanılan kısmı ile ilgilenmektedir.⁴⁰⁵

Mezheplerde yaşanan kısır tartışmaları sürekli eleştiren Musa Carullah, Hz. Muhammed ve dört halife döneminden sonra toplumsal sorunlara duyarsız kaldığı veya gerçekçi çözümler üretilmediğini, iktidar mücadelesi içerisinde geçen yıllarında İslam dünyasının geri kalmasına sebep olduğunu söylemiştir. Ona göre bu sebeple her zaman Kuran ve sünnetin rehber edinilmesi gerekiyordu. Gerisi hata ve

⁴⁰² Şentürk, **Mûsâ Cârullah 'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri**, s. 260.

⁴⁰³ Eserin malumatı ve değerlendirmesi konusunda bk. Mehmet Görmez, “Musa Carullah Bigiyef”ten (Ö. 1949) Tarihi-Yazar Cemal Kutay'a Cevab”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslamiyat-1**, S. 2, 1998, s. 86-97.

⁴⁰⁴ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 34.

⁴⁰⁵ Kanlıdere, **Musa Carullah**, s. 207.

yanlışlarla doludur.⁴⁰⁶ Ömrünü İslam birliğine adayan ve Panislamizm'i benimseyen Bigiyef, İslam milletlerinin Hz. Peygamber etrafında toplanan bir aile olarak görmüştür. Kur'an-ı Kerim de bu ümmetin yegâne rehberi ve imamıdır. Bu ortamda mezhep farklılıklarını asla yanlışlık olarak görmediği gibi, temel amacın Allah'a ibadet olduğunu, bu konuda itirazının olmadığını: “Önemli olan fikir birliği değil kalp birliğidir. Fikirler ne farklı olursa olsun esas olan kalp birliğidir”⁴⁰⁷ sözleri ile ifade etmiştir.

Tek derdi İslam ümmetini aydınlatmak olan ve bu amaçla içtihatlar ortaya koyan Bigiyef'in samimiyetini en iyi anlatacak cümle: “Yazdıklarım şahsi fikirlerim ve içtihatlarımdır. Fıkıh kitaplarımızın açıklamalarına muhalif olabilir. Benim açıklamalarım doğru ise bu benim için şeref olur, hata olursa bu sadece bana aittir. Allah biliyor ya kastım, niyetim sadece hayırdır. Hayrı talep etmek insandan, isabet ise Allah'tandır.”⁴⁰⁸ Tüm hayatı seyahat ederek, doğru bildiği düşüncelerini anlatmakla geçen Afgânî (1838-1897) ile Carullah'ın (1875-1949) hayatı birçok yönü ile birbirine benzerlik göstermektedir. Her şeyden önce iki kişilikte mücadele etmeyi seven, araştıran ve hayallerini kurdukları düzenin kurulması için birçok şeyden vazgeçmiş insanlardır. Yaşadıkları dönem ve sık seyahat eden kişiler olarak yüz yüze görüşmeleri olmamıştır. Bigiyef'in Afgânî'nin görüşleri hakkında ilk defa bilgi sahibi olması, onun talebesi ve en yakın arkadaşı olan Muhammed Abduh'un Kahire'de sohbetlerine katılması ile olacaktır. Yine onun teşviki ile Hanefî mezhebinin esaslarının yazılı olduğu *El Muvafakat* isimli eseri 1903 yılında neşretmiştir. 1905 yılından itibaren Türkiye'de özellikle Mehmet Âkif tarafından çıkarılan *Sebilürreşad* ve *Sırât'ı Müstakim* gibi dergilerinde Müslümanları bilgilendirme adına tercüme yapmaları gibi, o da Rusya'da bulunan Müslümanları bilgilendirmek için Mısırlı reform yanlılarının yazılarını Arapçaya çevirmiştir. Bunların başında *Muhammed Abduh*, *Ferid Vecdi* ve *Kasım Emin*'in reformist yazıları gelmektedir. Yine Musa Carullah'ın yakın arkadaşları tarafından Orenburg'da çıkarılan *Şûrâ Dergisi*, C. Afgânî ve Muhammed Abduh'un beraber

⁴⁰⁶ Aydın, **İslamcılık Düşüncesi Bağlamında Musa Carullah Bigiyef Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri**, s. 92.

⁴⁰⁷ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 120.

⁴⁰⁸ Bigiyef, **Hatun**, s. 96.

çıkardıkları *Urvetü'l Vüskâ*'dan bölümlerle doludur.⁴⁰⁹ Bu iki önemli insanın fikri olarak ortak gayesi “*İslam dünyasının geri kalmasının nedeni nedir? Çözüm yolları nelerdir?*” sorusunun cevabını bulmaktır. Bu konuda hem siyasî hem de dini konular hakkında fikirleri ileri sürmüşlerdir.

Her ikisi de Müslümanların geri kalmışlığının sebebinin asla İslam dini olmadığını aksine onu yaşamasını bilmeyen Müslümanlar ile dini günümüz şartlarına göre yorumlayamayan sözde aydın kesimin varlığıdır. Afgânî “*Bırakın halkı aydınlatmayı ancak Hac’da başka memleketlerde Müslümanların olduğunu anlayacak kapasitede sözde âlimlerin olduğunu*” sözleri ile alaycı bir şekilde anlatmıştır.⁴¹⁰ Bu durumun tüm ümmeti ümitsizliğe sevk ettiğini söylemiştir. İctihat kapısının kapandığı yorumlarına karşı çıkan Cemâleddîn Afgânî “*En iyi âlimlerin sözlerinin dahi herhangi bir konuda son ve doğru söz olamayacağı kabul edilmeli, icthah hürriyeti önüne hiçbir set çekilmemelidir.*” “*İctihat kapısı kapalıdır, ne demektir? Hangi nasla kapatıldı? Benden sonra hiçbir Müslüman doğru yolu bulmak için kısas yapmamalı*”⁴¹¹ diyerek bu yaklaşımın yanlış olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Aynı şekilde Bigiyef’te, topluma yön verecek olan salih âlimlerin salih icthahlarının, İslam toplumun değişen ve gelişen dünyaya ayak uydurmasında çok önemli olduğuna gönülden inanmış hatta bu yöndeki görüşlerin hadisler kadar uyulması şart olduğunu da vurgulamıştır. Bigiyef, insanların akıl etmesinin, özgür düşüncesinin önündeki en büyük engel olarak mezhepleri görmüştür. Lakin özünde bunlara karşı olmadığını ifade etmiştir. Tasavvufun ve ondan geldiğine inandığı mezheplerin akli ve mantığı, sorgulamayı bırakmadığı ilk dönemlerin çok kıymetli olduğunu ama daha sonradan başına bir sürü unvan alan kişilerin liderlik ettiği kimselerle birlikte aklın, bilimin gelişmesinin son bulduğunu söylemiştir. Mezhep farklılıklarının temelinde Allah’a kulluk etmek olduktan sonra gerisinin zenginlikten başka anlam ifade etmeyeceğine inanmıştır.⁴¹² Bu konuda Afgânî’de çok farklı

⁴⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 64.

⁴¹⁰ Afgani, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, s. 115.

⁴¹¹ Mahzumî Paşa, **Hatırat**, s. 140-141.

⁴¹² Ayrıntı için bk. Musa Carullah Bigiyef, **Kur'an-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım Kitabı's-Sünne**, çev. Mehmet Görmez, 1. bs., Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.

görüŖte değildir. “Ben, mezhep imamlarını benden büyük görmüyorum ki bir tanesinin yoluna gideyim. Bir konuda birinin görüşünü benimsiyorsam da diğer konularda onlara muhalif kalabiliyorum”⁴¹³ diyerek hiçbir mezhebe tabi olmadığını söylese de Sünni ve Şii mezhebini birleŖtirmek adına çok yoğun faaliyetler sergilediğini de bilinmektedir. Bu iki fikir insanı toplumun varlığının devamı, gelecek nesillere değerlerinin aktarması ve en az onlar kadar önemli olan aklın ve bilimin toplumda inkişafı için eğitimin gerekliliği konusunu en temel mesele olarak görmüşlerdir.

Musa Carullah Bigiyef’in yetmiş yılı aşkın bir süre gözlemlediği her sorun ile ilgili yüz yirmiyi bulan eserini ve birbirinden farklı konulardaki görüşlerini buraya aktarma imkânı olmadığı gibi çalışmanın konusu da değildir. Lakin zikretmeden geçilemeyecek son konu ise kadınlar hakkındaki ezber bozan görüşleridir. Bu sorunun, sadece Doğu toplumlarının değil insanlığın ortak sorunu olduğunu söylemiştir. Kadına herkesten çok farklı bakmıştır. Başta kadının yaradılışı olmak üzere, mirastan, onu adeta meta olarak gösteren anlayışa savaş açmıştır. Kadını erkeğin leğen kemiğinden yaratıldığını ifade edenlere bu konudaki hadislerin yanlış anlaşıldığını, oradaki maksadın kadının nazikliğini anlatmak için yapılmış bir benzetme olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda Hz. Âdem’in cennetten kovulmasının da sebebinin Hz Havva olmadığını, kadınların süslenmeye meyilli olmasının sebebinin de erkekler olduğunu tafsilatlı bir şekilde “*Hatun*“ isimli eserinde bahsetmiştir.⁴¹⁴

C. Afgânî’ye göre, kültürel ve medeniyet anlamında Batıyı taklit etmek yanlış olduğu gibi yetersizdir. Hastalık aslında Müslümanların inanç ve ahlakından gelmektedir. Ve çözüm basittir: “*Yüzyıllar önce yaşanan ve gerçek İslamı yaşamak ve de Kur’an’a dönmektir.*” Bu köklü değişim, halk eğitim yolu ile kadın ve en önemlisi aileden başlamalıdır. Böylece eğitilen kadınlar iyi bir ana ve ilk muallim olacaktır. Yeni kurulacak okullarda yetişecek çocuklar, teorik eğitim yanında pratik eğitim de alacaktır. Avrupalılar, Müslümanların köklü bir dili ve edebiyatı olmayan

⁴¹³ Esen, **Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 36-38.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Musa Carullah Bigiyef, **Hatun**, (Der. Mehmet Görmez), 1.bs., Otto Yay., Ankara, 2018.

ilkel insanlar olduklarını iddia etmişlerdi. Nitekim Afgânî “*Dili olmayan bir milletin camiası yoktur; edebiyatı olmayan bir kavmin dili yoktur, tarihini koruyan geçmişlerinin eserlerini ihya eden ve bunları örnek olarak sunan adamları olmayan bir kavmin tarihi yoktur*”⁴¹⁵ sözleri ile dil, edebiyat önemini ifade etmiştir.

Taklit konusundaki takındığı tutumu nedeni ile son Osmanlı Şeyhülislamı olan Mustafa Sabri Efendi'nin de takdirini kazanacak olan Bigiyef, bu konuda oldukça katıdır. Hatta ona göre İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntının temel sebebidir.⁴¹⁶ Gerek Afgânî ve gerekse Bigiyef, bunda suçun İslam'da olmadığı, bilakis dinimizin akli ön planda tutan bir din olduğunu, bu konudaki hatanın Müslüman dünyasında olduğunu söylemişlerdir. Carullah, Arapçanın resmi dil ilan edilmesine inanan Afgânî'den⁴¹⁷ farklı olarak Arapçanın esas alındığı, tamamen taklide dayanan, teorik bilgilerin öğretilmesinden faydasız olduğunu söylemiştir. Hâlbuki pratiğe dayanan, dini bilgilerin yanı sıra fenni bilgilerin de öğretildiği bir eğitim sisteminin gerekliliğini ısrarla vurgulamıştır. Afgânî, eğitime yaygın eğitimle ile başlarken Bigiyef ise öncelikle eski âlimleri örnek alan muallimlerin yetiştirilmesi ile başlanması gerektiğini düşünmüştür. Taklitten uzak bir şekilde yetişen bu muallimler, öğrencilerine dini bilgilerin yanı sıra matematik, biyoloji gibi dünyevi bilgiler de verecekti. Çünkü taklit, “*Ümmetin başına gelen en büyük belâdır.*” Sorunların çözümü noktasında Bigiyef, Türkistan, Konya, Bursa ve Hindistan'da okul açabilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta bu amaçla on beş sayfalık *Bilimsel İslam Üniversitesi* isminde bir de program hazırlamıştır. Bu Afgânî'nin de düşüncesi olmakla birlikte Afgânî daha ziyade siyaseti tercih etmiştir.⁴¹⁸ Taklidi reddeden Bigiyef, bunu da “*geçmiş taklit ve battı taklit*” olarak ikiye ayırmıştır.⁴¹⁹ Eğitimde yıllarca sadece dini eğitim vermeye çalışıldığı dünyevi eğitimin ihmal edilmesinin öğrencilerde yaşanan ahlaki sorunun temeli olarak görmüştür. Yaşadığı yüzyıldaki birçok düşünürden farklı olarak kız çocuklarının okullaşmasının önemi

⁴¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 40-41. Ayrıca bk. Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 125, 129, 133, 301, 310, 328; Afgani, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, s. 21.

⁴¹⁶ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 71.

⁴¹⁷ Afgani, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, s. 43-44.

⁴¹⁸ Şentürk, **Mûsâ Cârullah 'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri**, s. 260.

⁴¹⁹ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 130.

vurgulamıştır. Bu konuda Afgânî olaya bir anne bir aile gözü ile bakarken Bigiyef birey olarak yaklaşmıştır.

Kaza ve kader konusunda iki fikir insanın görüşleri adeta birbirini teyit eder tarzdadır. Her ikisi de Müslümanların içinde bulunmuş oldukları kötü hali, kadere bağlamak gibi kolaycılığa kaçtığını söylemiştir. Bigiyef “*Allah’ın ilmî ezelisini açıklayacağız derken insanların elindeki iradeyi de almışız. Oysa insanın iradesini göz ardı ederseniz İslam dinine aykırı hareket etmiş olursunuz. Zira Allah hitap ve teklifini sadece iradesi hür ve muhtar olan kişileredir*”⁴²⁰ diyerek insanın cüz’i iradesinin önemi vurgulamıştır.

Kadın hakları konusunda çalışmalar yapmış, kongrelerde bildiriler sunmuş, büyük tartışmaların çıkmasına neden olmuştur. Bu girişimi sonuç vermiş ve Moskova’da düzenlenen *I. Rusya Müslümanları Kongresinde* Muhlîse Bubi, bir kadın olarak ilk defa kadılığa seçilmiştir. Yine kadın konusuna *Hatun* isimli kitabında çok farklı bir bakış açısı getirdiğini de daha önce zikredilmişti. Bu konuda Afgânî olaya aile gözü ile bakmakta ve kadının asli görevinin çocuklarının eğitimi olduğu bu özelliği ile “*Adeta kraliçe olduğu hal böyle iken kadının neden krallığı tercih ettiğini*”⁴²¹ anlamadığını söylemiştir. Afgani, kadının evini terk etmesi halinde çocuklarının eğitiminin aksayacağı, ahlaki sorunların başlayacağını söylemiştir.

İki fikir insanın da en büyük ortak noktası her ikisinin de reformist kişilikte olmasıdır. Bir taraftan yeni fikirler, düşünceler ortaya koyarken bir yandan da geçmişte güzel olanlarında devamından yana idiler. Ünlü İngiliz yazar Williams bir Rus dergisinde Carullah hakkında *Müslüman Luther* olarak hitap edecektir.⁴²² Onun Rusya’da İslami bir reform hareketinin öncüsü olduğu ve bu ortaya çıkan hareketin dalga dalga tüm İslam âlemine yayılacağını söylemiştir. Çevresinde *Cedit Hareketi* olarak anılacak görüşlere sahip olan Bigiyef, bu sıfatı hak edecek birbirinden farklı görüşler ileri sürmüştür. Allah’ın rahmetinin genişliği nedeni ile Müslüman olsun veya olmasın ebediyen cehennemde hiç kimse kalmayacağını savunan Bigiyef, bu sözleri ile çevresinden oldukça fazla tepki almış ve hakkında arka arkaya reddiyeler

⁴²⁰ Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 138.

⁴²¹ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 80-90.

⁴²² Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, s. 90.

yazılmıştır. Musa Carullah Bigiyef ile Cemâleddîn Afgânî bu ve farklı konularda çağdaşlarından farklı görüşler ortaya koyan insanlar olması nedeni ile gerek o dönemde ve gerekse bugün hala tartışılan insanlar olmalarına neden olmuştur.⁴²³

3. Rızâeddin bin Fahreddin ve C. Afgânî

C. Afgânî'nin fikri temellerini atacağı Rızâeddin b. Fahreddin, 12 Ocak 1859 yılında bugünkü Tataristan'ın Bügülme ilçesinin Kiçüçat köyünde doğmuş ilimle iştigal eden bir ailenin çocuğudur. Ailesi önce Kazan dolaylarındaki Şirdan köyünde yaşamış daha sonra Kiçüçat köyüne göç etmiştir. Gerçek ismi "*Rızaeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin b. Süphankul b. Bikmuhammed b. Yoldaş eş Şirdani*"dir. İlk eğitimini Şilçeli köyünde müderris olan Abdülfettah'tan almıştır. Bu medresede bir süre *halfelik* adı verilen bir tür mezarlık bekçiliği de yapmıştır. Babasının ve Müftü olan Sultanov'un baskıları sonucu 1891'de Orenburg Müftülüğüne kadı olarak tayin edilip⁴²⁴ *ahundluk* (molla) unvanını almıştır.⁴²⁵ 1906 yılının ani bir kararla buradaki görevinden istifa etmiş ve Orenburg'da çıkaracakları, ismini de kendisinin koyduğu *Şura*⁴²⁶ isimli derginin müdürlüğü ve baş muharrirliği görevine getirilmiştir. Rusya'daki Müslümanlar arasında büyük hizmetler etmiş olan bu dergi, Türkçe ve Tatar dilinde yayınlandığı için tüm dünya Müslümanları tarafından ilgi ile takip edilmiştir.

⁴²³"Sonlu dünyada yapılan günahlar sebebiyle sonsuz azap etmenin Allah'a yakışmayacağına vurgu yapılmaktadır. XIX. asırda Ural-Ural bölgesinde başlanan ceditçilik hareketinin önderlerinden meşhur düşünür Musa Carullah da Allah'ın sınırsız rahmet sahibi olduğuna inanmaktadır. Ona göre Allah, Kendi rahmetiyle karşılıksız insanın bütün günahlarını affedecek veya insanın güzel amelleri sayesinde günahları affedecek, ya da bu dünyada veya cehennemde insanı azaba sokacak ve belli müddet temizledikten sonra cennete yerleştirecektir. Bu görüşünün delillerini Carullah, Kur'an ve sünnet gibi temel İslam kaynaklarında ve büyük mutasavvıfların sözlerinde bulmaktadır." Ayrıca konunun değerlendirmesi için bk. Rifat Suyargulov, "Musa Carullah'ın İlahi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 20, S. 52, İstanbul, Temmuz - Aralık 2017, s. 201-222.

⁴²⁴Babasının çağrısı üzerine Ufa'ya gelen Rızaeddin, Diniye Nezareti tarafından kendisine Kadı olması teklif edilmiş fakat daha 32 yaşında olması ve bu görev için genç olduğunu söyleyerek red etmek istedi ise de Müftü tarafından "*senin bilgin, ilmin, gençliğin bu görev için uygun diyecektir.*" Yoğun gelen baskılar nedeni ile bu görevi kabul etmek zorunda kalacaktır. Bk. Ömer Hakan Özalp, **Rızaeddin Bin Fahreddin, Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim**, 1. bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2001, s. 40.

⁴²⁵Goulnar Baltanova, "Rızâeddin Fahreddin maddesi", **DİA**, C.35, İstanbul, 2008, s. 70-71.

⁴²⁶Geniş bilgi için bk. Muammer Göçmen, "Şura maddesi", **DİA**, C.39, İstanbul, 2010, s. 35-236.

Dergi dışında yine Şura'nın yayıncıları tarafından çıkarılmış olan *Vakit* gazetesinde yazılar yazmış olan Rızâeddin, 1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilalinde tıpkı Carullah gibi milliyetçi grupların yanında yer almıştır. Yine aynı yıl toplanacak olan *Rusya Müslümanları Kongresinde* tekrar kadı ilan edilmiştir. 1922 yılında Müftü Alimcan Barudi'nin vefatı sonrasında müftülük makamına getirilmiştir.⁴²⁷

Aynı yıllarda Rusya'da ve özellikle Türklerin yaşamış olduğu bölgelerde kuraklıktan dolayı ekinler kurumuş, açlıktan insan ve hayvan ölümleri oldukça artmıştı. “*Orenburg'da günde 40-50 tane Müslüman açlıktan ölüyordu. Cenaze defnetmek masraflı bir iş olduğu için cenazeler toplu olarak Cuma günleri defin ediliyordu. Açlık o kadar fazla idi ki her gün ölenlerden biraz genç ve şişman olanların cesetleri çalınarak yeniyordu.*”⁴²⁸ Açlığı önleyemeyen Rus yetkilileri, yardım hizmetlerine ruhani liderleri de davet etmiş ayrıca bu maksatla Moskova'da bir iane merkezi kurmuşlardı. Müftü olan Rızâeddin, yakın arkadaşı Musa Carullah'a, medenî devletlerden yardım talebini içeren bir bildiri yazmasını istemiştir. Ayrıca Amerika ve Almanya'dan gelen yardımlar için de Rus Müslümanları adına teşekkür mektupları yazmıştır. Bazı kimselerin “*Dünya savaş sırasında Türkiye Türkleri ile savaş yaptıklarını, köy ve mahallelerini harap ettiklerinden dolayı onlardan yardım talep etmeyelim hatta bundan utanmamız gerekir*” itirazlarına rağmen Türkiye'ye iki kişilik bir heyet gönderilmiştir. Talep üzerine Türkiye'den bir subay başkanlığında yaklaşık yirmi vagon erzak gönderilmiştir. Heyetin başında giden subayımız yardım faaliyetleri sırasında maalesef soğuktan şehit olmuştur. Ayrıca Ankara Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti de bu gelen yardım mektubu üzerine tüm dünya Müslümanlarını yardım yapmaya davet edecek bir bildiri yayınlamıştır.⁴²⁹ Rızâeddin b. Fahreddin, meydana gelen ekonomik sıkıntılar nedeni ile ilmi faaliyetlerini eskisi gibi devam ettirememiştir.⁴³⁰

⁴²⁷ Baltanova, “Rızâeddin Fahreddin maddesi”, s. 71.

⁴²⁸ Özalp, **Rızaeddin Bin Fahreddin**, s. 75.

⁴²⁹ Özalp, **Rızaeddin Bin Fahreddin**, s. 76-88.

⁴³⁰ Aslınur Timurhan, **Rızaeddin b. Fahreddin, Ahmet Hadi Maksudi ve Remiyev Kardeşlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Kazan Ceditçiliği**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ekim, 2019, s. 19.

Çarlık Rusya'sı ve ihtilalden sonra kurulmuş olan Bolşevik Rusya, ülkede yaşayan Müslüman Türklere çok da farklı davranmamıştır. Tüm kontrolü eline almak isteyen rejim, eğitim ve din konusunda baskı uygulamaya başlamıştı. Bunun ilk adımı olarak ülke içerisindeki cami ve mescitlerden yüksek vergiler talep etmiş, ödenmeyen vergiler nedeni ile bazı cami ve mescitleri kapatmaya başlamıştır. Bu durum diğer Müslüman ülkelerde tepki ile karşılanmıştır. Gelen tepkileri azaltmak isteyen Sovyet yönetimi, Rızâeddin b. Fahreddin'den ülkede böyle bir uygulamanın olmadığına dair bir yazı kaleme almasını istemiştir. Ama Rızâeddin bu teklifi reddetmiş bilakis Rus yetkililerden bu yanlış tutumlarından vazgeçmelerini istemiştir. Bu kararlı tutum karşısında Rus yönetimi cami ve mescitlerin kapatılması uygulamasına ara vermek zorunda kalmıştır.⁴³¹

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Rızâeddin b. Fahreddin'i Zeki Velidi Togan şu şekilde tarif etmiştir: “*Âsâr eseri ve çıkardığı Şûra dergisindeki makaleleriyle milli tarih konularını ele alan tarihçi; Âdâb-ı Talim eseriyle bir eğitimci; Sovyet devrinde tarihçi ve edebiyatçı kalemi kırıldıktan sonra ilahiyatçı vasfıyla vazife almış, Ufa'daki Müslümanların Merkez Diniye Nezareti'nde kalıp müftü olmuş ve İslam mecellesini çıkarmış bir ilahiyatçıdır.*”⁴³² Başyazarlığını yapmış olduğu Şûra'da yedi yüzü aşkın çeşitli konularda makalesi yayınlanmış olan Rızâeddin b. Fahreddin'in Ufa ve Orenburg'da yüz cilde varan el yazması eseri de bulunmaktadır. Ama maalesef bu eserlerin birçoğu kendi döneminde yayınlanamamıştır. Büyük bir kısmı Rus polis baskınlarında el konulmuş olup pek çoğunu geri alamamıştır.⁴³³ Türkler üzerinde yıllarca yoğun baskılar uygulayan Rus yönetimi bu şekilde amacına ulaşamayacağını anlamış, 1925 yılından itibaren tam tersi bir politika uygulamaya başlamıştır. Çünkü milli ve manevi kimliğinden asla ödün vermeyen Kazanlı Türklerde bu uygulamalar onların birbirine daha fazla kenetlenmesini sağlamıştı.

İlerleyen yıllarda Rızâeddin b. Fahreddin'in ilmi yönünü kabul etmek zorunda kalan Rus yönetimi, onu 1925 yılında *SSCB Bilimler Akademisi* vasıtası ile

⁴³¹ Özalp, **Rızaeddin Bin Fahreddin**, s. 91.

⁴³² Nazım Muradov, “Zeki Velidi Togan'ın Türkoloji Muhiti-I”, **21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu**, 02 - 05 Aralık, Lefke, 2010, s. 284.

⁴³³ İlyas Miftakhov, **XX. Yüzyılda Kazan Bölgesinde Tarih Yazıcılığı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s. 79.

Rusya İlimler Akademisi'nin 200.üncü yılı münasebeti ile düzenlenecek olan programa davet etmek zorunda kalmıştır. Hatta toplantıda, Rızâeddin b. Fahreddin *Ünlü doğu bilimci* olarak tanıtılmıştır. Yine Ruslar tarafından, 1926 yılında Mekke şehrinde toplanan *Bütün Dünya Müslümanları Kongresine* gönderilmiştir.⁴³⁴

Rızâeddin b. Fahreddin, müftülük görevinde olduğu dönemde kurumun arşivinde bulunan eserlerden oldukça faydalanmıştı. Lakin Bolşevik Rusya'da Stalin'le beraber, devletin dine karşı bakış açısı değişmiş ve dine resmen savaş ilan edilmişti. Camiler, kiliseler kapatılmaya başlanmıştı. Stalin yönetimi, yüzyıllar boyunca büyük emeklerle oluşturulmuş olan ve Türk tarihi açısından büyük öneme sahip tarihî el yazmaları içeren müftülüğe ait arşiv binasının gecikmeksizin boşaltılmasına istemiştir. Rızâeddin b. Fahreddin bunu şiddetle reddetmiştir. Bir milletin hafızasını yok etmeyi hedef edinen bu hareketi bertaraf etmek için sayısız mektuplar yazmasına rağmen sonuç alamamıştır. Çünkü bu gerçekleşirse gelecek nesiller tarihlerini öğrenemeyecekti. Son olarak 1925 yılında Tatar Türkleri tarafından kurulan Ufa şehrindeki *Eyalet Yürütme Komitesi*'ne başvurmuş ve onlardan bunun engellenmesini istemiştir. Tüm bu girişimleri sayesinde arşivin tamamen yok olmasını engellemiştir.⁴³⁵

Ömrünün son dönemlerinde de Rus hükümetinin sonu bitmek bilmeyen hak etmediği muamelelerine maruz kalmıştır. Rızâeddin, ekonomik olarak sıkıntılar çekmeye başladığı bu dönemde, büyük emekler harcadığı kitaplarını değerinin çok altında satmaya mecbur kalmıştır. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Avusturya *Vena Bilimler Akademisi* onun el yazması eserlerini satın almak istese de bunları satmaya gönlü razı olmamıştır.⁴³⁶ 1932 yılında Rus yönetiminin Arap harfli el yazması eserlerin toplanıp imha etme girişimlerini önlemeye çalışsa da başarılı olamamış ve bu yüzden el yazması eserlerinin birkaç cildini kaybolmasını engellemek için SSCB

⁴³⁴ Miftakhov, XX. Yüzyılda Kazan Bölgesinde Tarih Yazıcılığı, s. 80.

⁴³⁵ Özalp, Rızaeddin Bin Fahreddin, s.108.

⁴³⁶Enver Heyri, "Büyük Âlim Rızâeddin Fahreddin", (Akt. Büşra Savaş), *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 8, İstanbul, 2016, s. 159.

Bilimler Akademisi Doğu Dilleri Enstitüsü Leningrad Arşivine vermiştir. Bu eserler bugün de Rızâeddin b. Fahreddin mirası olarak orada bulunmaktadır.⁴³⁷

Rızâeddin Bin Fahreddin & Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim isimli kitabın yazarı olan Ömer Hakan Özalp “*Kazanlı büyük fikir-ilm adamı, gazeteci, yazar, şair, kadı, politikacı, marifetçi, pedagog, eğitimci, filolog, tarihçi*”⁴³⁸ olarak ifade ettiği Rızâeddin b. Fahreddin 1936 yılında 77 yaşında Başkurdistan’ın başkenti olan Ufa’da hayatını kaybetmiştir. Kendi isteği doğrultusunda bir halk insanına yakışır tarzda Tatar mezarlığına defnedilmiştir. Döneminde mücadeleci kişiliği ile saygı uyandıran Rızâeddin b. Fahreddin’in ölümü ile Rus yönetiminin bölgedeki yoğun baskısı daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Bunun ilk örneği de maalesef o hayatta iken dokunmaktan korktukları iki erkek evladını önce hapse atmışlar ve akabinde de kurşuna dizmeleri olmuştur.⁴³⁹

Rızâeddin Fahreddin ile C. Afgânî’nin ilk tanışması Rusya’nın önemli şehirlerinden biri olan Petersburg’da olmuştur. Rızâeddin b. Fahreddin, Petersburg askeri *Ahundu*⁴⁴⁰ olan Hamdullah bin Abdülhamid el-Halidi’nin davetlisi olarak Petersburg gitmiş ve yaklaşık iki ay onun misafiri olmuştur. Bu misafirlikte onu fikri anlamada etkileyecek Mercânî’den sonra ikinci kişi olan Cemâleddin Afgânî ile görüşmüştür. Genç yaşta kadılık gibi önemli bir göreve getirilmiş, bu görevi sırasında Gaspıralı İsmail Bey’in Kırım’da çıkardığı Tercüman gazetesini yakından takip edip *Dilde, fikirde, işte birlik*⁴⁴¹ fikrini benimsemiş olan Rızâeddin b. Fahreddin’e C. Afgânî’nin farklı bakış açıları sağlamıştır. Nitekim Ziya Gökalp’te “*Mısır’da Şeyh Muhammed Abduh’u, Kuzey Türkleri arasında Ziyaüddin bin Fahreddin’in oğlu Rızâüddin’i yetiştiren bu büyük İslâm yenilikçisi Cemâleddin*

⁴³⁷ Heyri, “Büyük Âlim Rızâeddin Fahreddin”, s. 159.

⁴³⁸ Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 21.

⁴³⁹ Rızâeddin bin Fahreddin’in dört erkek, 2 kızı bulunmaktadır. En büyük oğlu Abdurrahman (1937) ve onun küçüğü Abdülhad (1938) kurşuna dizilecektir. Ama ikisinin de 1959 ve 1960 yılında yapılan ikinci mahkemede suçsuz oldukları anlaşılmış ve gıyaplarında berat etmişlerdir. Ayrıca Abdürreşid, Said, Esmâ ve Zeynep isiminde çocukları da bulunmaktadır. Bk. İsmail Türkoğlu, **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin**, 1.bs., Ötüken Yay., İstanbul, 2000, s. 285.

⁴⁴⁰ “Ahundluk unvanı, özellikle İran ve Türkistan’da din âlimlerine verilen ve menşei tam olarak bilinmeyen bir sıfattır.” Geniş bilgi için bk. Hamid Algar, “Ahund maddesi”, **DİA**, C. 2, İstanbul, 1989, s. 185.

⁴⁴¹ Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, 1.bs., Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 169.

Afgani'dir"⁴⁴² diyerek ona olan katkısını anlatmaktadır. Ayrıca Afgânî'nin yanı sıra Muhammed Abduh'un da etkisinin olduğunu söylemek gerekmektedir.

Rızâeddin b. Fahreddin, C. Afgânî'yi İslam dünyasını uyandırmak için kendi hayatından vazgeçmiş birisi olarak görüyordu. Tıpkı bir doktor gibi hastalığı tespit etmiş ve reçetesini yazmıştı. Siyaseten en tepedeki insanlarla yakın ilişkileri olan biri olarak çok rahat edebilecekken o, bu büyük hedefi için bütün huzurundan vazgeçmişti. Bu reçetesini, talebeleri vasıtası ile dünyanın dört bir tarafına yaymıştı. Ona göre bunun en güzel örneği ise İran ve Türkiye'de olan inkılaplardır. Ama tüm bunlara rağmen Afgânî'yi eşi benzeri bulunmaz bir adam olarak görmüyor hatta dünyada ondan başka hatta daha üstün başka şahıslar olduğuna inanmaktadır.⁴⁴³ C. Afgânî'nin mümkün olduğunca eserlerini okumuş, yazılarını takip etmiştir. Yine onun talebeleri Muhammed Abduh ve Reşid Rıza ile sürekli iletişim halinde olmuştur. Rızâeddin, çok değer verdiği bu insanın gerek hayatta iken ve gerekse ölümünden sonra hakkında çıkan tüm eser, görüş ve yazıları toplayarak modern anlamda içinde indeks ve fihrist olan bir Afgânî biyografisi hazırlamıştır. Eserin ön sözünde şunları söylemiştir: *"Sadece kendi kütüphanemden seyid'in tercüman-ı halini tertip ediyoruz. Bizimki birinci olur, sonra gelenler daha iyisini yazarlar."*⁴⁴⁴

İslam dünyasında reform hareketlerinin bilindik öncülerinden olan C. Afgânî ile görüşmesini babası ısrarla istemişti ama o bu konuda biraz çekingen davranmıştır. Çünkü o, Rus Devleti'nin en yüksek kademesindeki insanlarla görüşen tanınmış bir insandı. Belki de kendisini kabul etmeyecekti. Ama bir yandan da şehirden ayrılma vakti yaklaşmıştı. Ama onu görmeyi ve sohbet etmeyi çok istiyordu. Her şeyi göze alan Rızâeddin b. Fahreddin, Afgânî'nin yanına gitmek için randevu aldı. Oldukça fazla sigara içtiği bilinen Afgânî onu samimi bir ortamda karşılamıştır. Hatta ona içmesi için sigara teklifinde bulunmuş ise de Rızâeddin b. Fahreddin kullanmadığını söyleyerek kibarca red etmiştir. İlk sohbet böylece başlamıştı. Afgânî ona sigaraya haram diyen Rus âlimlerinin hakkındaki görüşünü sormuştur. Rızâeddin: *"Kendisinin sigaranın haram olduğunu düşünmediğini ama kokusunu sevmediği için içmediğini"*

⁴⁴² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 24.

⁴⁴³ Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 63.

⁴⁴⁴ Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 64.

söylemiştir. Afgânî, dinde sigara konusunun yanlış anlaşıldığını, haram olmadığına inandığını söylemiştir. Başka misafir gelmediğinden olsa gerek gün boyu sohbet etmişlerdir. Ayrılırken Afgânî “*Rusça bilmediği için pek dışarıya çıkmadığını o yüzden diğer Müslümanlarla iletişim kuramadığını ve bu yüzden sık sık gelerek kendisine arkadaşlık etmesini istemiştir.*” Daha sonraki dönemlerde birkaç kez Afgânî’yi ziyaret etmek istemiş ise de misafiri olduğu Ahund’un Afgânî’yi pek sevmemesi nedeni ile gerçekleşmeyecektir. Bir daha yüz yüze görüşmeyeceği Afgânî’ye mektup yazıp özür dilemiştir.⁴⁴⁵ İlerleyen yıllarda Afgânî’nin özellikle İstanbul’da bulunduğu dönemlerde yeğeni Fatih Kerîmî vasıtası ile mektuplaşmaya devam etmiş, bu vesile ile Afgânî’nin İstanbul hayatı konusunda bir kısım bilgiler de edinmiştir.⁴⁴⁶ Afgânî ile yapmış olduğu sohbette sorduğu soruları ve verilen cevaplardan aklında kalanları not almıştı. Bunların biri Kur’an-ı Kerim ve onun tefsir edilmesi olmuştur. Afgânî, Kur’an-ı Kerim’in temel kurallarının asla yorumlanmadan uygulanması gerektiğini, ama bunun dışındaki tüm ayetlerin ilim ve fen ekseninde yorumlanması gerektiğini söylemiştir. İctihat kapısının asla kapanmadığını, ayetlerin günümüz şartlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini, en güçlü tefsir kitabının da zaman olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁷

Rızâeddin, içtihad kapısının kapanıp kapanmadığı konusunda *Menasıb-ı Diniyye* isimli eserinde uzunca yorumlar getirmiş, bu konuda zıt görüşleri ve dayanaklarını yazmıştır. Eğer İslam birliği arzulanıyorsa içtihad eskisinden daha çok ihtiyacımız olduğunu hatta asıl ihtiyacın bizim yaşadığımız bu dönemde olacağını ifade etmiştir. Çünkü dinimizi yaşama noktasında o zamanlardan çok uzaklaşıldığını; bugünleri anlayacak ve dini kuralları yorumlayacak gerçek müçtehitlere ihtiyaç olduğuna söylemiştir. Nitekim ona göre, Kur’an-ı Kerim’deki Fussilet Suresi 53-54. ayetler ile Sâd suresi 87-88.⁴⁴⁸ ayetlerinin işaret ettiği gibi birçok sır gelecek yıllarda ortaya çıkacak. Rızâeddin b. Fahreddin “*İctihad vazifesini insanlardan almak ilim*

⁴⁴⁵ Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 60.

⁴⁴⁶ İsmail Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 285.

⁴⁴⁷ Rızâeddin Fahreddin, **Şeyh Cemâleddîn**, s. 115.

⁴⁴⁸ **Fussilet Suresi, 53:** “Kur’an’ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?” **Sâd Suresi, 87-88:** “Bu (Kur’an) ise bütün âlemlere kesinlikle bir öğüt ve uyarıdır. Ve onun bildirdiklerinin gerçekliğini bir zaman sonra öğreneceksiniz.” <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (E.T.24.04.2020)

yolunu kesmek, düşünmeye set çekmek, akıl makinesini atıl ve harap bırakmak olduğundan, bu İslam'a yapılan en büyük kötülük olacaktır"⁴⁴⁹ sözleri ile aklın önemini ve içtihat kapısının kapanmadığını söylemiştir. Nitekim bu konuda Afgânî'nin "İçtihat kapısı kapalıdır, ne demektir? Hangi nasla kapatıldı? Benden sonra hiçbir Müslüman doğru yolu bulmak için kısas yapmamalı"⁴⁵⁰ sözleri ve bu görüşünü ispatlamak için Zuhur Suresi 3. ayetindeki "Biz onu akledesiniz diye Arapça Kur'an yaptı" sözü ile tam bir paralellik göstermiştir. Çalışmanın muhtelif yerlerinde bahsedildiği üzere birçok önemli fikir insanında da bu konularda hem fikir oldukları görülmüştür.

Rızâeddin b. Fahreddin, mezhepler konusunda kendisine gelen sorularda C. Afgânî'ye göre daha ılımlı bir bakış açısına sahipti. Bu konuda gelen soruların başında "Bir mezhebi taklid ederken başka bir mezhebe geçmek caiz midir?" gelmektedir. Eserlerinde genellikle zıt görüşleri dile getirip sonuca ulaşmayı seven Rızâeddin b. Fahreddin, bu konuda da benzer üslubu kullanmış ve farklı mezhepler ile amel etmenin sakıncası olmadığını söylemiştir. "Her işinde yalnızca bir zatı taklid edip de ondan başkasının sözüyle amel eylemek haramdır olamaz. Ayrıca ibadet konusunda, din ile oynamamak şartı ile her mezhepte amel etmek de caiz olduğu dair rivayetler edilmektedir." Bu dönemde dört tane bilindik mezhep olduğunu söyleyen Rızâeddin, insanların birazda zorunluluktan ve bu mezhep sahiplerinin daha âlim ve fâzıl kişiler olarak görmelerinden dolayı bu mezhepleri taklit ettiklerini söylemiştir. Kendisinin anne ve babasından dolayı Hanefî mezhebine mensup olduğunu ama o kadar kitap okumasına rağmen hangi mezhep imamının hangisinden daha bilgili olduğuna karar veremediğini, halk içindeki sıradan insanların buna nasıl karar verdiğini anlamadığını söylemiştir.⁴⁵¹ Rızâeddin, aslında mezhep konusuna oldukça mesafelidir. Ama kendisine bu konuda gelen sorulara katı bir tutum sergilemekten daha ziyade ılımlı, yapıcı bir yaklaşım göstermiştir.

C. Afgânî'de tıpkı Rızâeddin gibi Hanefî mezhebine mensup olduğu ifade etmişse de "Ben, mezhep imamlarını kendimden büyük görmüyorum ki birinin yoluna

⁴⁴⁹Rızâeddin bin Fahreddin, **Menasıb-ı Diniyye, Orenburg 1908**. Akt. Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 358-369.

⁴⁵⁰ Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 140-141.

⁴⁵¹ Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 361-372.

gireyim. Bir meselede onlardan birinin görüşünü benimsiyorsam da birçok konuda onlara muhalif kalabiliyorum”⁴⁵² sözleri ile mezhep konusuna mesafeli olduğunu ortaya oymuştur. Temelde iki fikir insanı da mezhepler ve onların katı kurallarına muhalefet etmişlerdir.

Bu iki değerli insanın mutabık kaldığı konulardan biri de Hasan-ı Basrî Hazretleri'nin “Bizden ayrılanlar” olarak ifade ettiği *Mutezile* mezhebine olan bakış açılarıdır. İçeriği hakkında bilgi edinilmeden bu mezhep ile ilgili yapılan yorumlara kızmaktalar yapılan toptan karalamaları reddetmektedirler.⁴⁵³ Yüzyıllar boyunca hep tartışıla gelmiş olan Mutezile mezhebi üyeleri, akli kesin bir bilgi kaynağı olarak görmüş, nakil yolu ile gelen her türlü bilgiye de tarafsız bilirkışı rolü vermişlerdir. Onlara göre insan akli, Allah'ın varlığı ve birliğini bildiği gibi ahiret hakkında da bilgi sahibidir.⁴⁵⁴ Diğer bir tanımla Mutezile'ye göre akıl, “Din tarafından bildirilmeden önce Allah'a imanın güzel olduğunu bilip vacip olmasına, buna karşılık küfrün kötü olduğuna hükmeder.”⁴⁵⁵

Rızâeddin b. Fahreddin Mutezileri, ilim sahibi, basiretli, akıllı, İslam dünyasına ihtilaf istemeyen ve en önemlisi kelam ilminin kurucusu olarak görmüştür. Hatta inandıkları için canları ve mallarını feda etmiş fedakâr bir grup olarak görmüştür. *Şûrâ* dergisindeki yazılarında kelam ilmi konusuna ayrı parantez açan Rızâeddin, birçok ilim sahibi insanın kaçmayı takva saydığı konularda Muteziler, bu yolla birçok mülhit ve zındığın İslam dinine attıkları çamurlara karşı mücadele ederek mağlup ettiklerini söylemiştir. Rızâeddin, bu mezhebin kelam ilmi konusunda mücadelelerini takdir etmekle birlikte onun asıl üzerinde durduğu ve çok önem verdiği husus ise kelamın İslam dünyasında bir ilim dalı haline gelmesindeki katkılardır. Çünkü ona göre bu ilim dalı, doğrunun elinde insanlara faydalı olacak büyük bir güç; yanlış insanların elinde de topluma zarar veren bir silahtır. İlk zamanlar İslam dünyasında kelam ilminin gelişmesi konusunda yasaklar getirilmişse

⁴⁵² Esen, **Afgani: Kelami ve Felsefi Görüşleri**, s. 36-38.

⁴⁵³ Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 372.

⁴⁵⁴ Ahmady, **Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyası**, s. 58.

⁴⁵⁵ Mehmet Zeki İşcan, **Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasî Görüşleri**, 2.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 1998, s. 157.

de zamanla talebelerin hocaları üzerindeki baskısı sonucunda, sırf onlar yanlış yola gitmesin diye kelim ilmi ile ilgilenmek zorunda kalmışlardır.⁴⁵⁶

Rızâeddin b. Fahreddin “*Taklid asla caiz değildir, herkesin elinden geldiği kadar araştırma yapması gerekir. İnsanlar kendi icihadlarından mesuldür diyen Mu’tezileri kelimeleri diğerlerinden daha muhkem ve sağlam idi.*” “*Talimli at ile talimsiz atın yürüyüşünün bir olmayacağı malumdur.*” sözleri ile onları bu konuda ne kadar takdir ettiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁷

Ona göre, bu mezhebin İslam dünyasına yapmış olduğu bir diğer katkı da fıkıh ilmini geliştirip gerçek bir ilim haline getirmiş olmasıdır. Bu ilmin birçok kaidesi onlar tarafından ortaya konmuştur. Birçok ilim erbabı bunu kullanmasına rağmen bu konuda Mutezilere gereken değer vermek bir yana onları karalamayı tercih etmişlerdir. İslam dünyasında var olan ve ona göre yanlış anlamadan ibaret olduğunu inandığı bir konuda, bu mezhebin eski felsefe kitaplarının tercümesinden ortaya çıktığıdır. Ama Rızâeddin, felsefe kitaplarının tercümelerinin Mutezile mezhebinin ortaya çıkmasından çok sonraları olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁸

Mutezilerin, devlet kademesindeki idareci, emir ve memurlar hakkında “*Bunlar milletin, ümmetin efendisi değil bilakis hizmetkârdır. O yüzden bu insanları kontrolsüz bırakmamak (hesap vermez konumda bırakmamak) gerekir*”⁴⁵⁹ sözleri onu ziyadesi ile memnun etmiştir. Nitekim bu yaklaşım, yönetici ve memurlarının bu mezhebe cephe almalarına neden olmuştur. Rızâeddin’in bu mezhebe bakış açısını özetleyen en doğru cümleler şunlardır: “*Mu’tezilerin bu meslekleri doğru ve haklı idi; lakin zaman müsaade etmediğinden revaç bulamadı, hak batıla mağlub oldu. Onlar hariciler gibi İslam dünyasına sırf zararlı bir grup değildir. Zararları olmuş olabilir ama faydaları daha fazla olmuştur. Hakkı gizlemek ve taassuptan başka bir şey değildir. Onlar gerçeği bulmaya can atan Mu’teziler, ilim ve fen sahibi insanlardır.*” “*Mu’teziler arasında ağırlığınca altına geçecek büyük âlimler, afif ve kültürlü*

⁴⁵⁶ Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 344-345.

⁴⁵⁷ Özalp, **Rızâeddin Bin Fahreddin**, s. 346.

⁴⁵⁸ Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 287.

⁴⁵⁹ Fahreddin, “İbn Teymiye”, **Şura Dergisi**, C.4, S. 43, Orenburg, 21 Kasım 1912, s. 89.

kimseler pek çoktur. Bunların tek kusuru kaide ve tertip ile hareket etmeyip kendi dışındakilere bütünüyle cahil olarak görüp onlarla hesaplaşmaya çalışmalarıdır."⁴⁶⁰

C. Afgânî'nin, Mutezile mezhebine bakış açısı aslında Rızâeddin b. Fahreddin'den farklı değildi. O da bu mezhebin bütün görüşlerine kabul etmekte reddetmenin doğru olmadığını söylemiştir. Zira onlar içerisinde de çok değerli insanların olduğunu ve birçok insan tarafından büyük saygı duyulduğunu söylemiştir. Afgânî, Mutezile mezhebinin kurucu olan Vâsıl bin Atâ'nın Hasan el Basrî Hazretlerinin yanından ayrıldıktan sonra "...mutlak iman ve mutlak küfür yoktur. İşte bunun tam ortasında orta bir mertebe olması gerekiyor." sözünün hiç de yabana atılacak bir görüş olmadığını söylemiştir.⁴⁶¹ İkisinin de temelde nefret ettiği nokta insanların hangi mezhepten olursa olsun yapmış olduğu hataları davranışlarından dolayı adeta Hristiyanlık dininde olduğu gibi aforoz edilmesidir. Onlara göre Müslüman olmanın esası, *Kelime-i şahadettir* ve Müslüman olan kişi bundan vazgeçmediği sürece dinden çıkmaz ve böyle ölürse cennete girecektir. Afgânî, Mutezile mezhebinin "*İki sapık fırkayı yani Hariciler ve Ehli Sünneti terk ettikleri*" sözünün tıpkı onları toptan reddeden insanların kullandığı sözlerden farkı olmadığını, İslam dünyasında artık bu tarz ayrışmalardan vazgeçmesi gerektiğine söylemiştir. Afgânî'nin itiraz ettiği diğer bir konu da insanların cüz'i iradelerinin yok sayılmasıdır. Çünkü bu konu sıradan insanların anılabileceği bir konu değildir.⁴⁶²

Rızâeddin b. Fahreddin, İslam dünyasında çok tartışmalı biri olan İbn-i Teymiyye hakkında: "*İbn-i Teymiyye ismini ilk kez Cemaleddin Efgâni'den duymuş olsam gerek. Gerçi daha önce duysam da gönül gözümüz görmeden geçmiş olsa gerek. Devvani bu ismi biraz müstehcen bir şekilde zikretmektedir. Onun sözlerine inanan şakirtleri ona hürmet yerine düşmanlık beslemeleri yakın bir ihtimaldir*"⁴⁶³ demiştir. *Şûrâ* dergisinde onu ve faaliyetlerini anlatmak için yazılar kaleme almıştır.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Fahreddin, *Şeyh Cemâleddîn*, s. 350.

⁴⁶¹ Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 294.

⁴⁶² Mahzûmî Paşa, *Hatırat*, s. 298.

⁴⁶³ Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin* s. 180.

⁴⁶⁴ Rızâeddin b. Fahreddin, "İbn Teymiyye", *Şura Dergisi*, C.2, s.19, Orenburg, 21 Aralık 1911, s. 508; "İbn Teymiyye-Üstad ve Şakirdleri", *Şura Dergisi*, C. 22. s.22, Orenburg, 1 Şubat 1912, s. 557;

Rızâeddin b. Fahreddin'in, yaşadığı dönemde yoğun bir şekilde eleştirilmesine neden olan görüşlerinden biri de, Türk milliyetçiliği hakkındadır. O dönemde kendisinin de yazılar kaleme aldığı *Şura* dergisinde yapılan en büyük tartışma *Dil birliği* konusu olmuştur. Dergiye gelen sorularda dünyadaki yaklaşık yetmiş milyonu bulan Türk'ün kullanacağı müşterek dil ihtiyacı üzerine sonu gelmeyen tartışmalar başlamıştır. Tartışmalar, bu ortak dilin Tatarca mı Arapça mı, Türkçe mi yoksa Çağatayca mı olması noktasında cereyan etmişti.⁴⁶⁵

Sade bir Osmanlı Türkçesi ile Osmanlıca yazılar yazan Rızâeddin, bunlara çok kızmakta bu tarz bölünmüşlüğü ancak "*Rusya İslamlarının dağılıp bitmeleri ve ömür boyu birleşmeyecek şekilde tarumar olmalarına*" neden olacağını ve bunun Rusların işine yaracağına inanmıştı. O da İsmail Gaspıralı gibi bütün Türkler için ortak bir dil meydana getirilmesinin elzem olduğunu ifade etmiştir. Nitekim zamanla herkes kendince bir şive ve edebiyat yapma çabası içine girecekti. Bolşevik yönetim Türkleri önce milletlere bölmüş daha sonrada dinlerini yaşamalarına engel çıkarıp kültürel ve dinsel olarak da yozlaşmayı sağlamaya çalışmıştı.⁴⁶⁶

Diğer taraftan İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türkler arasında bir başka tartışma vardı. Yaşanan tartışmanın ortak noktası ise bu bölgede yaşayanların Türk mü yoksa Tatar mı olduğunu konusuydu. Özellikle Ruslar ısrarla bu bölgede ve Kafkaslarda yaşayan Türkleri Tatar olarak ifade etmişti. Rızâeddin b. Fahreddin, *Şûrâ* dergisinde "*Biz Tatar değil, biz Türk*" isimli bir yazı kaleme almıştır. Ayrıca benzer yazıyı yine *Yuaniç* isimli eserinde de yazmıştır.⁴⁶⁷ Onun bu konudaki görüşü aslında nettir. Evet, Tatarlarda Türk'tür ama bunu vurgulamak bu milleti ayırmaktan başka bir fayda getirmeyecektir. Önemli olanın ortak kimlikte yani Türk olmakta olduğunu bunun dışındaki herşeyin teferruattan ibaret olduğunu söylemiştir.

C.Afgânî'nin İdil-Ural bölgesinde Müslümanları Tatar olarak nitelendirmesine kızan Rızâeddin'in, "*Biz bu bölgenin gerçek sahipleriyiz.*

"İmam İbn Teymiyye" I, *Şura Dergisi*, C.1, s.1, Orenburg, 29 Mart 1912, s.166 ; "İbn Teymiyye", *Şura Dergisi*, C.1, s.8, Orenburg, 25 Nisan 1912 s. 230.

⁴⁶⁵ Türkoğlu, *Rızâeddin Fahreddin*, s. 223.

⁴⁶⁶ Rızaeddin Fahreddin, *İsmail bey Gaspıralı*, s. 705.

⁴⁶⁷ Türkoğlu, *Rızâeddin Fahreddin*, s. 228-231.

Yüzyillardan beri bu bölgede yaşıyoruz. Biz bugüne kadar ne Tatarlardan ne Ruslardan iyi muamele göremedik.” sözleri ile Tatar kelimesinden rahatsız olduğunu anlatmıştır. Hatta ona göre, Bulgar Türklerinin büyük bir medeniyet kurmasını Tatarlar engellemiştir.

Milliyetçi bir kimliğe sahip olan Rızâeddin b. Fahreddin, I. Dünya Savaşı sırasında Arap basınında Osmanlı askerlerinin Kâbe’ye ateş ettiği yalanı ile ciddi bir mücadele yürütmüştür. Mekke’de yayın yapan *el-Kıble* gazetesi bu asılsız iddiayı yazmıştı. Yalan ve iftiralar ile dolu olan bu makaleye “*Kâbe’yi tamir eden bir milletin böyle bir iş yapma ihtimali olamaz. İsyanı bastırmak üzere ateş edilmiş ve bu Kâbe’ye gelmişse bundan Kâbe’yi yıkmak manasına gelmez.*” “*...el-Kıble ’nin Türkler hakkında akla hayale gelmez bu iftiralarına bunların rıza olmalarının ihtimali yok*”⁴⁶⁸ şeklinde sert bir karşılık vermiştir. Bu tarz yalan haberler, o dönemde İngilizler ve işbirlikçileri tarafından sık sık başvurulan bir yöntem olmuştur.

C. Afgânî’nin milliyetçilik konusunda fikrî temeli ırkçılığa olan karşıtlığı ile başlar. Afgânî ırk kavramının insanların geçici bir zarureten doğduğuna inanmıştı. İnsanların bir kısmının diğerini hâkimiyeti altına almaya çalışmaları ve onun karşısında insanların zulme uğrayacağına düşünerek tepki vermesi ile başladığını söylemiştir. Bu durumun daha ziyade ırkçılık olduğuna ama ilerleyen yıllarda din kavramının gelmesi nedeni ile “*İşlevini yitiren ırk bağlılığı da, onun metresi olan ırkçılık da ortadan kalkar*” diyerek bu zaruretin kalktığını söylemiştir. İslam dünyasında ırk kavramının gözden düşmesinin sebebi de bu olacaktır. İslam dininin soy ve sopa önem vermediğini; imtiyaz ve övünmenin de hiçbir önemi olmadığını ki Hz. Muhammed’in “*Asabiyete davet edenler, asabiyet için ölen ve öldürülenler bizden değildir*”⁴⁶⁹ hadis-i şerifinden yola çıkarak konunun altını çizmiştir. Yine İslam dinindeki takva⁴⁷⁰ kavramının cinsiyeti etkisiz hale getirdiğini, insanın eğer şeref ve hürmet görmek istiyorsa bunlara dikkat etmesi gereklidir. Ona göre bu yüzden hiçbir Arap, Türk’ün hâkimiyetinden nefret etmez. Ama bunun olabilmesi

⁴⁶⁸ *Şura Dergisi*, S. 19, Orenburg, 1917.

⁴⁶⁹ Afgânî, *el-Urvetü’l-Vüskâ*, 82.

⁴⁷⁰ “*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışsınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.*” **Hucurât Suresi**, 13. Ayet.

için yöneticilerin şeriatın kurallarına sınımsız bağlı olması gerekir. Eğer bundan sapılırsa milliyet kavramı ortaya çıkar ve akabinde ırkçılık peşi sıra gelecektir. Ona göre İslam dini sadece uhrevî bir din olmayıp aynı zamanda dünya hayatına da hitap ettiğine göre asıl olan yöneticilerin halkına ayırım yapmaksızın adaletli davranması ve şeriata uygun hareket ederek onların ırkçılığa sevk edilmesini engellemiş olur. Zaten İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü gidişatın temel sebebi de bu konuda yapılan hatalardır.⁴⁷¹ Kendilerinden önce gelen salih insanların yollarından sapmalardır. Eğer yöneticiler bu hatalarından vazgeçerse çok kısa bir süre içerisinde Dört halife dönemindeki o güzel günlere dönülebilirdi.⁴⁷²

C. Afgânî'ye göre milliyet duygusunun taassup arz edecek yani ırkçılık düzeyine varmadığı ve şeriat kurallarına aykırı olmadığı sürece onu desteklemek ve güçlü kılmak gerekir. Ona göre aslında tüm Müslümanları yüzyıllardır bir ve beraber kılan ümmet olmaktı. İslam'ın esaslarına bağlı kalan yöneticiler sayesinde ırk kavramı hiçbir zaman sorun olmamıştır. Yüzyıllar boyunca İslam dünyasını bölüp parçalamayan Batı önce onların içindeki doğuştan gelmeyen ırkçılığı ortaya çıkararak, bölmeye çalışmış, akabinde bu bağlılığın dayanak noktası olan dinine saldırarak onu etkisiz hale getirmeyi hedeflemiştir.

C. Afgânî'ye göre Batı'nın bu son stratejisine karşı, Müslümanlardan ırkçılık gibi suçlamalardan asla korkmamalıdır. Ümmet dine zarar vermeyen, onun koymuş olduğu kurallara aykırı olmayacak şekilde kendi milletinin değerlerine sahip çıkmalı ve onu yaşatmalıdır⁴⁷³

Nitekim İstanbul'da Nişantaşı'nda kaldığı konakta, kendisini ziyarete gelen Osmanlı düşünce dünyasından birçok kişiye bu yönde nasihatlerde bulunmuştur. Afgânî'nin Osmanlı aydınları üzerindeki etkisini anlatan en iyi tespiti aslında Ziya Gökalp yapmıştı. “*Mehmed Emin Bey'e, Türkçülüğü aşıl原因, kendisinin söylediğine göre, Şeyh Cemâleddîn-i Afgânî'dir. Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, Kuzey Türkleri arasında Ziyaüddin bin Fahreddin'in oğlu Rızâüddin'i yetiştiren bu büyük*

⁴⁷¹ Afgânî, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, 84.

⁴⁷² Afgânî, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, 85.

⁴⁷³ Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik**, s. 41; Afgani, **el-Urvetü'l-Vüskâ**, s.81-87; Mahzûmî Paşa, **Hatırat**, s. 361.

İslâm yenilikçisi, Türk Yurdu'nda Mehmed Emin Bey'i bularak, halk dilinde, halk ölçüsüyle ulus sevgisini işleyen şiirler yazmasını salık vermişti."⁴⁷⁴

4. İsmail Gaspıralı ve C. Afgânî

*"Büyük Allah 'ım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini Müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğrunda sarf ettim. Milletimin selâmet ve saadeti için elimden her ne geldi ise hepsini yaptım. Yarabbi! Ey büyük Tanrım! Meydana getirmek istediğim birçok şeyler daha vardı... Fakat buna muvaffak olamayacağım... Artık... Artık ne varsa hepsi senin, her şey senin elindedir. Allah 'ım!"*⁴⁷⁵

Uzun yıllar özgürlükten sonra Rusya'nın toprağı haline gelen Kazan topraklarında çok önemli Türk fikir insanları yetişmiştir. Türk dünyasına her konuda yön veren bu şahsiyetler sadece kendi bölgesinde değil tüm Müslüman Türk dünyasında derin izler bırakmıştır. Rusya'da yetişen bu büyük fikir insanlarından bazıları daha öncede ifade edildiği gibi Yusuf Akçura, Musa Carullah Bigiyef ve Rızâeddin b. Fahreddin'dir. Kırım doğumlu olsa da Kırım-Kazan münasebetinin ve Ceditçiliğin mimarı olan İsmail Gaspıralı'nın da dikkatle üzerinde durulması gerekmektedir. Hayatı boyunca tek derdi *Büyük Türk birliğini kurmak* olan Gaspıralı'nın, ömrünü adadığı idealleri, fikirleri ve faaliyetleri ile tüm Müslüman Türk dünyasında her zaman lider konumda olmuştur. İsmail Gaspıralı, o büyük birliği gerçekleştirmek için Rusya içerisinde kültürel reformlar yapılmasının gerekliliğine inanmış ve bunun için çalışmalar yapmıştır. Ama bu büyük birlik sadece ırkî temele değil aynı zamanda İslam dininin esasları üzerine kurulması gerektiğini söylemiştir. Zira Gaspıralı, İslamcı görüşleri ağır basan ve bundan asla taviz vermeyen İslamcı bir düşünür olmuştur.

İsmail Bey Gaspıralı, 1851 tarihinde, Kırım Hanlığına bağlı Avcıköy'de doğmuştur. Babası Mustafa Ağa, annesi ise Fatma Hanım'dır. Babasının doğum yerinden dolayı *Gaspıralı* ya da *Gaspıralınski* soyadını almıştır. İsmail Bey babasının

⁴⁷⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 24-25.

⁴⁷⁵ Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1.bs., Ankara, 1987, s. 79.

tercümanlık görevinden dolayı bir müddet Odesa’da kalmış bu görevin sona ermesi ile 1848 yılında Kırım’a geri dönmüştür. Eğitiminin başlangıcını Kırım’da almış olan Gaspıralı, daha sonra kalan eğitimini Moskova’da askerî mektepte tamamlamıştır. Eğitim almış olduğu mekteplerde yoğun bir şekilde *Panislavizm* duyguları aşılana çalışılsa da yüreğinin derinliklerinde İslam ateşi ile yanan Gaspıralı’ya pek de etki etmediği hatta aksine nefretini daha da arttırdığı görülmektedir. Gaspıralı hakkında son yapılan çalışmalar onun, Türkçülük telakkisi ve Türkleri öncelemesini İslamcılık kapsamında mütalaa etmek gerektiği yönündedir. Bu konuda çalışmalar yapmış olan İsmail Küçükılınç Gaspıralı’yı “*Gaspıralı mü’min ve bir İslamcı olarak İslam’a, Türklüğe temin edeceği menfaat açısından ilgi duymuyor, bilakis İslam’ı millî hayatın şaşmaz terazisi, mizanı, esası ad ve telakki ediyordu*”⁴⁷⁶ şeklinde tarif etmiştir.

Bu konuda Cafer Seyahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey* unvanlı eserinde “*İsmail Bey İslamcılıktan faydeli milli neticeler beklemekle beraber o, İslam aleminin yükselmesi gayesinde samimi ve buna cidden taraftardı*” diyerek onun İslamcı yönünü ortaya koymuştur. İslam dünyasının siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda gelişmesi için *Tercüman* gazetesinde defaatle makaleler kaleme almış olan Gaspıralı, Müslüman toplumlarda var olan her güzel gelişmeyi de gazetesine taşımıştır. Aslında buradaki amacı sadece Rusya Müslümanları değildi. Öncülüğünü yapmış olduğu *İslam Kongresi* fikri onun aklındaki İslamcılık fikrinin bir tezahürüdür. Yine Hindistan’daki *Usûl-i Cedid* teşebbüsü sadece bir eğitim ıslahatı olmayıp İslam dünyasını harekete geçirme arzusundan gelmiştir.⁴⁷⁷

İyi bir vatansever olan Gaspıralı, her ne kadar tüm eğitimini Ruslar içinde yapsa da kimliğinden asla vazgeçmediğini Girit’te Osmanlı Devleti’ne karşı çıkan isyanda ortaya koymuştur. Yakın arkadaşı Mustafa Mirza ile birlikte okuldan kaçmış

⁴⁷⁶ İsmail Küçükılınç ile söyleşi için bk. <https://www.dunyabizim.com/soylesi/turkcu-muydu-islamci-mi-ismail-kucukkilinc-ile-gaspırali-ismail-i-konustuk-h24804.html> (E.T.03.05.2020).

⁴⁷⁷ Cafer Seyahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, Haz. Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı Yay. N.2, s.130-132.

ve Osmanlı askerlerinin yanında gönüllü olarak savaşa katılmak istemiştir. Fakat pasaport sorunu nedeni ile ikisi de kabul edilmemiştir.⁴⁷⁸

Talebelik yıllarından bu yana bu vatanperver olan bu insanı Hamdullah Suphi Tanrıöver şu şekilde tarif etmiştir: “Çocukluğunda Türklere yardım için evinden kaçmış, Volga üzerinde bir sandala binerek İstanbul yollarına çıkmıştı. Küçük genç ruhunun Türk’e yardım için bu atılışını bütün ömründe en son nefesine kadar devam etti.” Rusya’daki eğitim kurumlarından faydalanamayacağını anlayan Gaspıralı, Moskova’daki eğitimine devam etmemiştir. Daha on yedi yaşında öğretmenliğe başlayacak olan İsmail Bey Gaspıralı, en son Bahçesaray’da bulunan Zincirli Medresede Rusça ve Türkçe dersler vermeye başlamıştır. Lakin burada verilen eğitimden rahatsız olduğunu “Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığı mektepte ve dini mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhere, Zincirli’de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim” sözleri ile ifade etmiştir. Aynı medresede teneffüslerde çalan çan sesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ama çözüm bulamayınca öğretmenlik görevinden ayrılmıştır. 1874 yılından itibaren İstanbul’a dönen Gaspıralı, Fransa’da gördüğü ve hiç memnun kalmadığı Avrupa ile ilgili anılarını, düşünce ve eleştirilerini *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene* ismiyle kaleme alıp İstanbul’da yayımlamıştır.⁴⁷⁹ Kaleme aldığı bu eserinde, Batı’yı her yönden tahlil etmiş kötü yönlerini ve ayrıca istifade edilebileceği yönlerini de ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁸⁰

Rusya Müslümanları özelinde tüm dünyadaki Müslüman toplumlara ulaşmak isteyen Gaspıralı, basın ve yayın konusunu çok önem vermiştir. “Bu amaçla ilk olarak 1881 yılında *Akmescit*’te yayınlanan Rusça “Tavrida” gazetesinde “*Ruskoee Musulmanstvo*” (*Rus Müslümanlığı*) ismiyle yayınlanan bir yazı dizisi yazdı.”⁴⁸¹ Bu yazı dizisinde, Genç Molla takma ismi kullanmış olan İsmail Gaspıralı: “Geri

⁴⁷⁸Cihan Yalvar, “Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, C. 1, S.2, Haziran 2017, s. 91.

⁴⁷⁹ Ahmet Koçak, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Avrupa Algısı ya da Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-I Muvâzene”, *Uluslararası İslam’da Yenilenme ve Birlik-I*, İsmail Bey Gaspıralı Kongresi, **İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı**, 1.bs., İstanbul, 2013, s. 37.

⁴⁸⁰ Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu**, s. 3.

⁴⁸¹ Kolcu, **İsmail Gaspıralı Albümü**, s. 7.

*kaldığımızı baş sebep cehaletimiz; Avrupa bilginlerinden habersizliğimizdir. Münkariz olmamak için okumalıyız. Avrupa bilginlerini ve fikirlerini öğrenmeliyiz. Bunları kendi dilimize nakledip, kendi mekteplerimize, medreselerimize girdirmeye çalışmalıyız*⁴⁸² demiştir. Ömrünün büyük kısmını eğitimin önemi anlatmak için geçiren Gaspıralı, daha ilk yazılarından itibaren bunu sürekli olarak vurgulamıştır. “*Bu işi başarmak çetin olmadığı gibi, pahalı da değildir. Rusya’nın büyük Müslüman merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg, Astarhan, Taşkent, Semerkant, Bakü, Noha, Bahçesaray gibi şehirlerde sekiz on medresede bazı ıslahat yapılırsa, maksada kâfidir. Sekiz on sene içinde cahil ulema yerine ilim ve fenden nasibini almış âlimlere malik olacağımız gibi cahil hocalar yerine de, münevver muallimlerimiz yetişecektir.*”⁴⁸³

1882 yılında ikinci evliliğini Kazan’daki Akçurinler (Akçora) ailesine mensup olan Zühre Hanım ile yapmıştır. Yapmış olduğu evlilikten *Rıfat, Mansur ve Haydar* isimli 3 erkek ve *Hatice, Şefika ve Nigâr* isimlerinde 3 kız çocuğu olacaktır. Hayatını idealleri uğrana vakfeden kalemi silah olan Gaspıralı, bir yandan *Tercüman* gazetesini yayımlamış, diğer yandan da gözlemler yapabilmek için Müslümanların yaşadığı bölgeleri yakından görmek, gördüğü yanlışları yerinde tespit etmek için seyahatlere çıkmıştır. Karadeniz’in kuzeyi başta olmak üzere Türkistan, Buhara dâhil tüm bölgeyi gezmiştir. Bir süre Mısır’da gazete de çıkarmıştır.⁴⁸⁴

Mücadele dolu bir hayat yaşamış olan İsmail Gaspıralı, hayatının son günlerinde, ailesini ve yakın çalışma arkadaşlarını yanına çağırıp, vasiyetini açıklamıştır. “*Söyleyeceklerime dikkat ediniz. Dünden beri kendimi fena ve ağırca hissediyorum. Bu halin neticesi bugünlerde anlaşılacaktır. Mademki doğduk... Bir gün elbette öleceğiz. Sözlerimden müteessir olmayın. Doğmak tabii olduğu gibi ölmek de tabiidir. Bunun için, ne olur ne olmaz. Ben sizlere vasiyetimi söylemek istiyorum. Şayet ölürsem (inşallah daha yaşarım) şu söyleyecek sözlerimin icrasını sizden beklerim.*” diyerek başlayan cümlelerinde özellikle “*Tercüman gayr-ı kâbil-i taksimdir. Hiç taksim edilemez. Evlatlarım çalışsınlar, iradından istifade etsinler,*

⁴⁸² İkinci, **Gaspıralı İsmail**, s. 15.

⁴⁸³ Cafer Seydahmet Kırımer, **Gaspıralı İsmail**, haz. Ramazan Bakkal, 1. bs., Avrasya Bir Vakıf Yay. N. 2, İstanbul, 1996, s. 37.

⁴⁸⁴ Kolcu, **İsmail Gaspıralı Albümü**, s. 10.

Tercüman'ı söndürmezler ümidindeyim” sözü ile ömrünün büyük bir kısmını ifade etmiş ve çok emek verdiği *Tercüman* gazetesinin çıkarılmaya devam etmesini istemiştir. Hayata veda ederken bile büyük emek verdiği eserlerinin devamını istemiş olan İsmail Gaspıralı, 11 Eylül 1914 tarihinde Bahçesaray’da hayatını kaybetmiştir.⁴⁸⁵

Yukarıda kısmen de olsa bahsedildiği üzere Gaspıralı’nın maarif konusundaki hedefi çok büyüktü. O sadece kendi ülkesi Kırım’da değil, Müslüman ülkelerin tamamında okullaşmayı sağlayıp okur-yazar oranını olabildiğince yükseltmeyi hedeflemiştir. 1884 yılında itibaren yayınlanmaya başlayan *Tercüman* gazetesinde kullandığı sade Türkçe; herkesçe bilinen *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* sözü onun hedefini ortaya koymuştur. Bir yandan *Tercüman* gazetesinde sade bir dille, dil birliğini savunurken diğer taraftan *Cedidizm* akımı olarak alınılacak olan ve Kırım Hanlığının başkenti Bahçesaray’da bizzat kendisi tarafından açılacak olan *Usûl-ü Cedid* okulunda uygulamaya çalıştığı yeni ve modern eğitim anlayışı ile kültürel reformun öncüsü olmuştur.⁴⁸⁶ Onun ortaya koymuş olduğu mücadele başta Kırım olmak üzere tüm Kazan bölgesini derinden etkilemiştir.

Çarlık idaresinin Ortodokslaştırma ve Ruslaştırma faaliyeti, İdil-Ural sahasında ulemanın önyak olduğu İslamî modernleşmenin başlıca sebebi olmuş, bu İslamî uyanış, Cedit Hareketinde ifadesini bularak, eğitim başta olmak üzere kültürel ve millî bilinçlenmeyi de beraberinde getirmiştir.⁴⁸⁷

O, bu konudaki düşüncelerini *Tercüman* gazetesine yazmış olduğu makalelerde sık sık dile getirmiştir. “*Ma’ârif-i edebiyemize hizmet için ne yapmalıyız?*” diyerek yapılması gerekenin önce dilde sadeleştirilmesi olduğunu “*Lisan en iptida kavmi olmalıdır ki herkes anlayabilsin*” diyerek de kullanılan dilde

⁴⁸⁵ Vasiiyetin ayrıntısı için bk. Ekinci, **Gaspıralı İsmail**, s. 48.

⁴⁸⁶ İzzetullah Zeki, **Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı Ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi Ve Münevver Kâri Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014, s. 53.

⁴⁸⁷ Saime Selenga Gökgöz, **İdil-Ural Sahasında Cedideci Sosyalistlerin Faaliyetleri (1905-1938)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 7.

yabancı kelimelerin çokluğundan yakınmıştır.⁴⁸⁸ Öncelikle bunlar dilden atılmalı sade ve öz Türkçe oluşturularak tüm dünyadaki Türkler tarafından kullanılmaya başlanılmalıydı. Bu zahmetli ve uzun bir süreçti, kimine göre de oldukça hayalidir. Bu zahmetli yolu tercih eden İsmail Gaspıralı'nın düşüncesi çok netti. Ona göre dünya üzerindeki Türkler sanki ayrı birer milletmiş gibi parçalara ayrılmıştı.⁴⁸⁹ *Azerî, Başkurt, Kazak, Karakalpak...* Bur asıl maksadın ilk aşamasıdır. Büyük plan, milleti bölüp parçalamaktı. Akabinde ise kültürel yok oluş ve o acı son gelecektir. Gaspıralı, bu tehlikeyi görmüş ve tıpkı Rızâeddin b. Fahreddin gibi bunu önlemek için çaba sarf etmiştir. Türk dünyasına bu oyuna karşı neler yapılması gerektiği konusunda *Dilde, Fikirde, İş de Birlik* çerçevesindeki çözüm üretmeye çalışmıştır.⁴⁹⁰ Bu aslında başlı başına tüm dünya yaşayan Müslümanların tek vücut hâline gelmiş halidir. Tercüman'ın baş kısmında bulunan bu söz, ortaya konmuş bir ortak idealin adıdır. Sembolize edilmiş bir *Türk-İslam Birliği*nin ifadesidir. Bu ideal için Ömer Seyfettin "*Dilde, fikirde, iş de birlik*" şiarıyla bütün Türk milletinin birleşmesine çalışan İsmail Gaspıralı Efendi de vaktiyle Turan'da anlaşılamamıştı. *Şimal Türkleri Nur Gazetesi ile Biz Tatarız! diye bu büyük adama itiraz ediyorlar, onun millî hakikatini idrak edemiyorlardı. Zaman geçti. Hakikat ilerledi. Bu hakikati tutmak isteyen kırıldı*"⁴⁹¹ sözleri ile zamanında yeterince anlaşılamamış ve yıllar geçtikçe anlaşılacak bir hedef olarak anlatmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın bu büyük ideali, Türkçü aydınlardan olan Yusuf Akçura'yı da etkilemiştir. Aslında Akçura ve Gaspıralı çoğu konuda aynı fikirleri paylaşmışlardır. İstanbul Türkçesine yakın bir Türkçeyi benimseyen Gaspıralı aslında Yusuf Akçura'nın tabiri ile *lisanda tasfiyeciliğin babalarındandır*.⁴⁹² *Gaspıralı*, Osmanlıca'yı çok beğenmese de onun sade şeklinin ortak bir dil olarak

⁴⁸⁸Mustafa Cemiloğlu, "İsmail Gaspıralı ve Eğitim Anlayışı, Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri İsmail Gaspıralı (11-12.12.2014)", Sayı 4, **Türk Ocakları Bursa Şubesi Yay.**, 2014, s. 39.

⁴⁸⁹ Ekinci, **Gaspıralı İsmail**, s. 57.

⁴⁹⁰ Veli Hikmet Başer, "Dilde, Fikirde, İş de Birlik, Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)", **Türk Yurdu Dergisi**, S. 104, Temmuz, 2015, s. 25.

⁴⁹¹ Hatem Türk, "Kırım Mecmuası", Karadeniz Araştırmalar Dergisi, Sayı 18, Ankara, 2008, s. 80.

⁴⁹² Necip Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail Bey**, Birharf Yay., 2.bs., İstanbul, 2006, s. 47-48.

kullanılabileceğine düşünüyordu.⁴⁹³ Kurmuş olduğu gazeteyi de bu amaçları için yoğun bir şekilde kullanmıştır.

Gaspıralı, Tercüman gazetesinin daha ilk sayısından itibaren Rusya’da yaşayan Müslümanların daha modern bir hayat sürmesi, kadınlarla erkekler arasında eşitlik sağlanması, tüm Türklerin kullanacağı sade bir Türkçe oluşturularak, nihayetinde Rusya ve Osmanlı Devleti’nde bulunan Türkleri birleştirerek soylu Türk ailelerini tesis etmek niyetindeydi.⁴⁹⁴

Gaspıralı, daha yirmi beş yaşında iken yaptıkları ve hedefleri konusunda şunları söylemiştir: “Yirmi beş seneden beri dediğim, yazdığım, çalıştığım budur. Çare açmak, yol açmak, başka bir şey değildir. Çünkü kavi, necip, ömürlü, sabırlı ve cesaretli olan Türk milletinin, perakende düşüp, Sedd-i Çin’den Akdeniz’e kadar yayıldığı hâlde, nüfuzsuz, sessiz kaldığı lisansızlığından, yani lisân-ı umumî (ortak dil)ye sahip olmadığından ileri gelmiştir. Bu inanışla ömrettim (yaşadım), bu inanışla mezara gireceğim.”⁴⁹⁵ İsmail Gaspıralı’yı tüm Türk dünyasında tanınmasını sağlayan en önemli konu, onun bir eğitim aşığı olmasıdır. Tarihte tüm Türk dünyasında “muallim” olarak anılacak bu insanın “Cahil bir insana, dünyadaki bütün güzellikleri verseniz bile; bunlardan faydalanamaz. Öncelikle, insanları eğitmek gerekir. Bir kez eğitildiler mi, kendi yollarını kendileri bulurlar.” sözü aslında Usul-u cedid olarak anılacak olan yeni eğitim metodunu da tarif etmiştir. Ona göre yıllar boyunca Rusya’da Türklere eğitim veren kurumlar, zaman kaybından başka bir şey değildi. Nitekim bu kurumlar okuma-yazmayı bile öğretmekten acizdiler. Hâlbuki okuma yazma öğretmek için günde dört saat ve kırk beş gün gibi kısa bir süre yeterlidir.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Taymas, **Kazan Türkleri**, s. 158.

⁴⁹⁴ Taybe Topsakal, “Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü”, **Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.8, S.2, 2008, s. 401.

⁴⁹⁵ Mustafa Toker, **İsmail Gaspıralı Ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine**, 2 Kasım 2001’de Karapınar’da yapılan “İsmail Gaspıralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri” konulu panelde okunan bildiri, s. 28.

⁴⁹⁶ Mehmet Arslan, “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-ü Cedîd Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü Ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, **GAÜ Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi**, C.8, S. 1, s. 8.

Bu yeni eğitim sisteminde eski sistemin aksine her hafta ve dönem sonlarında sınavlar yapılmış ayrıca mezun olabilmek için de ayrıca sınav gerekiyordu. Ayrıca ders yapılan yerlerin ferah ve temizliği de ihmal edilmemiş, tıpkı Rus okullarındaki gibi dersliklerde sıra, tahta, kitaplık konulmuştur. Okuma yazmayı öğrenenlere ilerleyen yıllarda aritmetik, hat, Kur'an okuma, coğrafya ve tarih gibi bugüne kadar eski usulde verilmeyen dersler verilmiştir. Ama tek sorun bu yeni sistemin ders kitabı yoktu. İhtiyaç duyulan ders kitaplarını bizzat Gaspıralı tarafından kaleme alınmış ve bastırılmıştır. Bu amaçla Bahçesaray'da kendi imkânları ile açmış olduğu ilkokulda toplam on iki öğrenciyi bu metotla eğitmiştir.⁴⁹⁷

Ardından tüm halka açık bir alanda birçok Türk aydınına da davet edip çocukların daha önceden hiç okumadıkları bir kitabı okumalarını sağlanarak haklı bir üne kavuşmuştur. Hadise kısa zamanda tüm Türk dünyasında duyulmaya başlamıştı. Yeni usulü öğrenmek isteyen muallim adayları İsmail Bey Gaspıralı'ya müracaat etmeye başlamıştır. O, para almaksızın bunu herkese öğretmiştir. Ama bunun için tek bir şart koymuştu. O şart, yeni usulü öğrenenler gittikleri yerde okul açacaklar ve bunu okullarında uygulamaları gerekiyordu. 1890 yıllarda her vilayette iki veya üç tane yeni usulle eğitim yapan kurumlar açılmıştır. Hatta bununla da kalmayıp bu usulle okuma yazma öğrenmek isteyen işçilere de kurslar açmıştır. Bu yeni eğitim sisteminin diğer Müslüman Türk toplumlarına duyurulmasının sağlamak için *Tercüman* gazetesi kullanılmıştır. *Kadı Abdürreşid İbrahim*, *Kadı Rızâeddin b. Fahreddin* gibi önemli insanlar, ileride *Ceditçiler* adını alacak bu yeni akımın üyesi olmuştur. Konu ile ilgili birçok yazı kaleme alınmış, yeni usul hakkında bilgiler verilmiştir.⁴⁹⁸

Tercüman gazetesi, XIX ve XX. yüzyılda yaşayan birçok Türk aydını üzerinde büyük etkiler uyandırmıştır. Bir bakıma bu insanlara, öğreticilik ve yol göstericilik gibi önemli bir misyonu da üstlenmişti. İsmail Gaspıralı, 1874 yılında İstanbul'a ilk defa geldiği dönemde, Osmanlı'da özellikle Türk dili üstüne sert tartışmalara denk gelmişti. Özellikle Tanzimat'tan itibaren bu tartışma Gaspıralı'yı etkilemiştir. *Şemseddin Sami*, *Ahmet Mithat*, *Mehmet Emin Bey* ve *Necip Asım* gibi

⁴⁹⁷ Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı maddesi", *DİA*, C.13, İstanbul, 1996, s. 392-395.

⁴⁹⁸ Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, s. 58.

dönemin önde gelen insanları ile tanışmış ve onlarla irtibatını koparmamıştır. Onlarda aynı Gaspıralı gibi milli ve ortak bir dil anlayışını desteklemişlerdir.⁴⁹⁹

Gaspıralı'nın Osmanlı aydınları ile olan bu yakın diyalogu I. Dünya Savaşı'na yakın sona ermiştir. Nedeni ise Osmanlı Devleti yönetici ve aydınlarının eski Osmanlı'yı canlandırmak için Almanya'ya yakınlaşması ve Rusya aleyhine tutum içine girmeleridir. Ona göre bu çok yanlış bir adımdı. Ölümünün 102. yıldönümünde Gaspıralı için İsmail Küçükkılıncı, "O artık Rusyasız bir şey yapılamayacağını kabul etmişti. Gaspıralı, en az ateşli gençler kadar kederliydi; ancak onun derdi, bu kederin nasıl azaltılabileceğiyle ilgiliydi. O, hayalle ve geçmişle teselli olmakla değil, yapılabileceklerle meşgul oldu ve ateşli gençlerin kuvvet ve silah bulsa da asla yapamayacakları şeyleri bu suretle gerçekleştirmiş oldu. Rusya'nın tebaası olan ve kahir ekseriyeti Türk olan Müslümanları, Rusya rejimine muhalefet ve mukavemet göstermeden de kaynaştırmayı gaye edindi. Onun bulunduğu silah eğitim ve haberleşme idi."⁵⁰⁰ sözleri bu konuda Gaspıralı'nın düşüncelerini ortaya koymuştur. Yine ileriki yıllarda Bolşevik Rusya'nın Kırım Tatarları üzerindeki baskısı artınca da benzer uzlaşmacı politikası devam edecek Rus yetkililerle diyalog içinde olmaya çalışmıştır. Bu konuda Nadir Devlet'te "Böylece Gaspıralı'nın bilhassa Ruslarla uzlaşma fikirleri tekrar aktüel bir konuya dönüşmeye başladı. Zaten Rusya Federasyonu'nda yaşayan değişik Türkî ve diğer azınlıklar için güçlü Moskova ile uzlaşmak en akılcı yol olacaktır. Çünkü onların Rus baskısına top-tüfekte karşı koyacak güçleri yoktur. Herhangi bir silahlı ayaklanmaya teşebbüs ise bir katliamla sonuçlanır. Dolayısıyla Rus yöneticilerinin akliselimle hareket etmeleri için onları bir şekilde uzlaşmaya yönlendirmek gerekmektedir. Uzlaşmanın her iki taraf için de yarar sağlayacağı şüphesizdir." "Kısacası Gaspıralı'nın bu uzlaşma arzusu gerçekçi kriterle bakıldığı zaman bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Aksi takdirde bir Çeçen olayının her an tekrar tekrar yaşanması mukadderdir"⁵⁰¹ diyerek destek vermektedir.

⁴⁹⁹ Arslan, **Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu**, s. 17.

⁵⁰⁰ İsmail Küçükkılıncı ile söyleşi için bk. <https://www.dunyabizim.com/soylesi/turkcu-muydu-islamci-mi-ismail-kucukkilinc-ile-gaspırali-ismail-i-konustuk-h24804.html> (E.T.03.05.2020).

⁵⁰¹ Nadir Devlet, "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.2, Ankara, 1994, s. 403-408.

Nitekim savaş sonucunda hem Rusya hem de Osmanlı zararlı çıkmıştı. Osmanlı Devleti savaşı kaybetmiş; Rusya'da çok şeyler vaat etmesine rağmen iktidara gelen Bolşevikler eski rejime rahmet okuturcasına baskıya devam etmişti. Bu gelişmeler İsmail Gaspıralı'nın haklı çıktığını göstermiştir. Ama Gaspıralı'nın bu muhalefetinin arkasında, Rus vatandaşı olmasının yanı sıra Rusya'da yaşayan Türklere zarar vereceği düşüncesinin de etkisi olmuştur.

Eğitim aşığı İsmail Gaspıralı'yı diğer birçok Müslüman Türk aydınından farkı, diğerlerinin Türk-İslam dünyasının içinde bulunmuş olduğu kötü durumun sebebinin, eğitim olduğunu söylemelerine rağmen birçoğunun çözümü siyasette aramasıdır. Nitekim Afganî de, sohbetlerinde sürekli olarak eğitimin öneminden bahsetmekle birlikte ona göre daha hızlı bir çözüm bulunmalıdır. O da ülke liderlerini ikna etmek mümkün olacaktı. Faaliyetlerini hep bu minval üzerine yapmış ve devlet yöneticileri ile yakın ilişkiler kurmuştur. Ama Gaspıralı'nın gezilerinin sebebi hep eğitim için olmuştur. Eğitim gibi uzun ve meşakkatli bir yolu seçen İsmail Gaspıralı, bugünde takdir edilen değerli bir bilim adamıdır. Türk-islam dünyasında *Ceditçiler* hareketini başlatmış olan İsmail Gaspıralı'nın, diğer önemli faaliyeti de Türk kadınına hizmet edecek olan *Âlem-i Nisvân* (Kadınlar Dünyası) dergisinin yayınlanmasında imtiyaz sahibi olmasıdır. Dönemin Rusya'sında basılmaya başlanan bu dergi, kadınlara özel dergi ilk olmuştur. Ama bu derginin çıkmasında Gaspıralı yalnız değildi. Eşi Zehra Gaspıralı ve kızı Şefika Gaspıralı her zaman onun yanında yer almıştır. Tercüman gazetesi, abone sayısı üç yüz kadar olmasına rağmen maddi durumu iyi olan eşinin desteği ile ayakta kalmıştır.⁵⁰²

Aslında Gaspıralı, Tercüman gazetesinin muhtelif yerlerinde kadınların sorunlarına yönelik yazılar kaleme almıştı. Gazetenin 1883 tarihli 10. sayısında, İstanbul'da Şeyhülislamın Müslüman kadınların örtünmeleri konusunda sert cümleler kullandığını duyduğunu, bunun insanı hayatta iken kefene sokmak olacağını

⁵⁰²“Tercüman'ın ilk çıktığı zaman 320 alıcısı vardı. 1884'te bu 406'ya çıktı. 1885 te ise 1000'i geçti. Tercüman alıcılarından 300'ü Kırımlı, 300'ü Astırahan, Samara, saratof, Orenburg, Ufa Kazan ve Perm Müslümanları, 150'si Dağıstanlılar, 50'si Sibiry Müslümanları, 200'ü Ortaasya ve Türkistan Müslümanlarıdır. Bunlar arasında âlimler, tüccarlar, mirzalar, köylüler vardır. Bu her cins adamlar karşısında ve her vilayette Tercüman'a rağbet artmaktadır.” Nadir Devlet, **İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü İslamcı Modernist**, 1.bs., Başlık Yay., İstanbul, 2011, s. 114.

söylemiştir. Gazetede, *Fas Sultanı'nın eş olarak bin kadını satın alması* gibi haberleri de koymak sureti ile Şeyhülislamı tenkit eden yazılar yazmıştır.⁵⁰³ 1906 yılında büyük kızı Şefika Hanım liderliğinde, Tercüman gazetesinin bir eki olarak, *Âlem-i Nisvan*⁵⁰⁴ dergisini yayınlamaya başlanmıştır.⁵⁰⁵ İsmail Gaspıralı, kızların terbiye ve eğitimlerinin önündeki engelin İslam dini ile ilgisinin olmadığını, bilakis dinimizin buna izin verdiğini, bu yanlış inanışın yüzyıllarca Orta Asya'da komşuluk yaptığımız Çinlilerden geldiğini, onlara ait olan “*Kadınlara ne akıl gerek, ne de ayak*” atasözü ile açıklamıştır.⁵⁰⁶ “*Kızların terbiye ve eğitimi hem şer'an hem de aklen lazımdır.*” diyen Gaspıralı adı geçen dergide, “*Kadınlar okumalı mı?*”, “*İslam kız çocuğuna eğitime izin veriyor mu?*”, “*İslam ve kadın hakları*” gibi konularda makaleler kaleme almış ayrıca Rusya ve diğer ülkelerde yaşayan ve başarı elde etmiş Müslüman Türk kadınları ile ilgili haberlere ve onlar tarafından gönderilen mektuplara yer vermiştir.⁵⁰⁷ Dergi bu özelliği ile Türk- İslam dünyasının bilinen ilk kadın dergisi olmuştur. Derginin maksadı Türk-Tatar kadınının içinde bulunduğu durum, sorunları ve İsmail Gaspıralı'nın kadınlara yönelik fikirleri, çalışmaları şeklinde ifade edilebilir. Erkek çocuklarının okuma-yazmayı öğrenebildiği fakat kız çocuklarının okumayı öğrenmelerinin serbest ama yazma öğrenmenin kesinlikle yasak olduğu Rusya'da, bu girişim takdir edilmesi gereken bir girişim olmuştur.

Gaspıralı, Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde II. Meşrutiyet'inde getirmiş olduğu olumlu havanın da etkisi ile Mısır'da tüm dünya Müslümanları temsilcilerinin katılımı ile bir kongre toplama hayali vardı. Bu onun İslamcı yönünün de tezahürüdür. Bu sayede tüm projelerini anlatacak hem de tüm Müslümanlar bir bütün

⁵⁰³ Devlet, **İsmail Bey (Gaspıralı)**, s. 29-33.

⁵⁰⁴ Bk. Ek-13.

⁵⁰⁵ Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail Bey**, s. 217.

⁵⁰⁶ İnci Ertem, **Dedem İsmail Gaspıralı**, <http://www.ismailgaspıralı.org/yazilar/iertem.htm> (E.T.02.05.2020)

⁵⁰⁷ Selcan Sağlık Şahin, “İsmail Gaspıralı, Türk kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi”, **Modern Türklük Araştırmalar Dergisi (İsmail Gaspıralı Özel Sayısı)**, C.11, S.4, Aralık, 2014, s. 210-223. Örnek vermek gerekirse gazetenin 1892 yılındaki 17. Sayısında Emine Batırş(ina)'nın “*Çiçek hastalığı hakkında iki ağız söz*” başlıklı mektup yayınlanacaktır. Açıklama kısmında şunlar yazmaktadır: “*Bu muhterem Müslüman kadını Taşkent lisesinde tahsil görmüştür ve kendi bildiklerini halka aktarmak arzusu bizi ziyadesiyle sevindirmektedir*” denilmektedir. Devlet, **Unutturulan Türkçü İslamcı Modernist**, s. 84-85.

halinde hareket etmiş olacaktı. Bu hayali destek görmediğinden dolayı gerçekleşmemiştir.

İsmail Gaspıralı, İslamcı bir görüşe sahip bir insandır.⁵⁰⁸ Ama o körü körüne Batı'ya karşı çıkmak yerine, onun doğru taraflarının alınması gerektiğine inanmıştır. Taassupla mücadele etmek gerekiyordu. Ona göre Batı'dan, İslam'a ve kültürümüze aykırı olamayan bizi yüceltecek unsurlar alınabilirdi. O, Batı'nın ve Doğu'nun güzelliklerini aklında birleştirmiş, ama bunları yaparken Müslüman Türk kimliğini kaybetmemiş insanlar olmasını istemişti. Bazı düşünürler ise Gaspıralı'nın Türklük kavramını her şeyin üstünde tuttuğunu söylemişlerdir. Yusuf Akçura'ya göre "*İsmail Bey'in İslam'a nazarı, milli hayata derece-i nef'i (faydalanma noktası) noktasında idi.*"⁵⁰⁹ Hakkında araştırma yapan isimlerden biri olan Nadir Devlet'e göre "*Günün şartları icabı Müslüman ve Türk kelimelerini birbirinin muadili olarak kullanmıştı*" diyerek yabancıların hâkimiyetinden kurtulmanın tek çaresinin *Türkçülük* olduğuna inandığını söylemiştir.⁵¹⁰ Gaspıralı hakkında bu tarz düşüncelerin olmasının nedeni onun gerçekçi bir insan olmasıdır. O, Türklerin İslamiyet'in icaplarını anlayarak yapmaları gerektiğine inanmıştır.

Büyük bir İslamcı, Türkçü, Turancı olarak tarif edilen İsmail Gaspıralı, her zaman ve her yerde bu kimliğini ön planda tutmuş, İslam'a sonradan girmiş hurafeleri kabul etmeyen ve bunu sesli olarak söyleyebilen ki bu nedenle kâfir ilan edilmesine rağmen, cesaretli bir insan olmuştur. İslamcı kimliğinin içerisine Türk kimliğini başarılı bir şekilde yerleştiren Gaspıralı, dinin en sade şekli ile yaşanması ifade etmektedir. Kızı Şefika Hanım, onun dini hassasiyetlerini şu sözlerle anlatmıştır. "*Ramazan, bayram mevlit gibi önemli adetlere çok dikkat eder, şehrin ulema, münevverlerine ve mahalle sakinlerine ayrı ayrı iftar tertip eylerdi. Bundan başka bir fırınla anlaşır ve Ramazan boyunca yüz fakire pide dağıttırırdu. İftar sofralarında adet ve ananeye uygun her şeyin bulunmasına çok dikkat eder ve bu hususta titizlikle dururdu. Bir defasında iftar sofrasında zeytin bulunmaması üzerine*

⁵⁰⁸ Hablemitoğlu, **Gaspıralı İsmail Bey**, s. 57.

⁵⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için Osmanlıca olarak Türk Ocakları tarafından yayınlanan Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, s. 344.

⁵¹⁰ Devlet, **İsmail Bey (Gaspıralı)**, s. 124.

ev halkını adam akıllı azarladığını hatırlarım.”⁵¹¹ Açmış olduğu yeni usul mekteplerde Türkçe’nin yanı sıra Arapça ve temel dini bilgiler dersleri de verilmişti. Gaspıralı, ırkçılığa dayanan bir milliyetçilikten daha ziyade Türk-İslam milliyetçiliği inanan bir aydındır. Bu yönü ile de birçok kesim tarafından *Türk Müslümanı* olarak anılmıştır.⁵¹²

İsmail Gaspıralı temkinli, tedbirli, ihtiyatlı bir insandır. İnandığı her şeyi hemen ifade etmez, uzun gözlem ve araştırmalar sonucu ortaya koymuştur.⁵¹³ İslamcı biri olan Gaspıralı, Cemâleddîn Afgânî’den etkilenen diğer bazı aydınlar gibi, bunu yüksek sesle ifade etmemiştir. Ama bir İslamcı olarak onun da Afgânî’den etkilenmemesi mümkün değildir. Zira Kazanlı olan birçok aydının ondan etkilendiğini de daha önce ifade edilmiştir. Ama bu konuşmalarından pek anlayamamıştır. Çünkü o, ihtiyatlı birisidir ve bazı kesimler tarafından karalanmasını engellemek ve Rus yönetimi tarafından takibata uğramamak için bunu yapmıştır. Onun büyük hedefleri vardı ve bunun gerçekleşmesi için olası tüm engelleri önlemesi gerekiyordu.

1860 ile 1870 yılları arasında tıpkı Genç Osmanlı aydınlarında olduğu gibi İsmail Gaspıralı’yı da etkileyecek ideolojik yaklaşım C. Afgânî tarafından ileri sürülmüş olan *Panislamizm* düşüncesidir.⁵¹⁴ Afgânî, İslam dinindeki hurafelere, batıl inançlara savaş açmıştı. Sorgulamanın yapılmadığı, aklın bir kenara bırakıldığı, kaba halk düşüncelerinin terk edilmesini istemiştir. Bunun yerine eğitilmiş, aydın bir halk kitlesinin oluşturulmalıdır. Afgânî, bu hedef için Gaspıralı gibi sabır gerektiren bir yoldan daha ziyade politik yolları denemiştir. Devlet başkanları ile yakın ilişki kuran Afgânî’ye göre mümkünse güçlü bir İslam Devleti kurulacak eğer bu mümkün olmazsa her millet, milliyetçilik esasına dayanan kendi devletini kuracak ve bunlar halifelik etrafında bir tür konfederasyon oluşturacaktı. Zaten bu politika esasında Sultan II. Abdülhamid’in politikasına çok uygundu ve nedenle Afgânî’yi İstanbul’a davet edip bir daha da oradan ayrılmasına engel olacaktır. Gaspıralı, 1881 yılında

⁵¹¹ Şefika Gaspıralı, “Babamdan Hatıralar”, **Emel Dergisi**, S. 12, Eylül, 1962, s.14.

⁵¹² Sıtkı Oğuzbeyoğlu, “Merhum Gaspıralı İle Bir Hatıra”, **Emel Dergisi**, S. 7, İstanbul, Kasım, 1961, s. 29

⁵¹³ Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), s. 3.

⁵¹⁴ Zenkovsky, **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, s. 47-48.

Kırım'a döndükten sonra Afgânî'nin tavsiyesine uyup Rusya'da yaşayan Müslümanları birleştirmek için çalışmaya başlamış ve bunu önce eğitim akabinde de propaganda için *Tercüman* gazetesini kurmuştur.⁵¹⁵

İlerleyen yıllar göstermiştir ki Kazanlı âlimler Yusuf Akçura, Rızâeddin b. Fahreddin, Carullah Bigiyef, İsmail Gaspıralı Müslümanların Batı'ya olan bakış açısını değiştirmiştir. Özellikle Batı'daki teknik konulardaki gelişmenin takip edilmesi, İslam dinindeki hurafe ve batıl inançların atılmasında farklı bakış açıları getirmişlerdir. Bu bakış açısı, Rusya'daki Müslüman Türkler arasında zamanla yeniliğe açık, akleden bir ulema sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

⁵¹⁵ Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, s. 48.

SONUÇ

XIX. yüzyıl, İslam dünyasında siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim alanlarında buhranlı günlerin başlamış olduğu bir dönemdir. Doğu'da yaşayan Müslüman milletler, başta İngilizler olmak üzere, siyasî birliğini tamamlamış Batılı devletlerin sömürü düzenleri altında ezilmişlerdir. İşte böyle bir dönemde, İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü, geri kalmışlığın nedenleri ve çözüm yolları üzerinde düşünen insanlar, fikirler beyan etmişlerdir. Siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim alanında birbirine benzer veya farklı birçok görüş ortaya çıkmıştır. Cemâleddîn Afgânî, böylesi bir ortamda ortaya çıkan ve çağdaşlarından farklı düşüncelere sahip olması nedeni ile çok tartışılan bir şahsiyettir. Doğum yeri ve mezhebinden başlayan uzun tartışmalar, sevenleri ile sevmeyenlerinin bugün bile içinden çıkamadığı kısır bir döngü hâlini almıştır. Bu tartışma, onun bu konuda yer ve zamana göre farklı ifadeler kullanmasından kaynaklanmaktadır.

İttihâd-ı İslam'ın ilk savunucularından olan C. Afgânî, her ne kadar dini görüşleri ile tartışıla gelse de aslında siyasal bir kişiliktir. Nitekim dini hedefleri gerçekleştirmek için daha çok siyasal yöntemler kullandığı görülmüştür. Afganistan'da başlayan siyasî faaliyetleri, ilerleyen yıllarda kendisini de şaşırtacak şekilde Batı ve İslam ülkelerinde şöhretinin artmasını sağlamıştır. Zamanla gerek Batılı ve gerekse Doğulu devlet liderleri tarafından kendi hedefleri doğrultusunda kullanmak isteyecekleri sembol bir isim haline gelmiştir. Aslında o da onlardan çok da farklı düşünmemiştir. İlk zamanlar, tüm dünyadaki Müslümanların hilâfet makamının çatısı altında toplanması gerektiğine inanmıştı. Bu amaçla, İstanbul başta birçok ülkeyi ziyaret etmişti. Dersaadet'te ilk geldiği dönemde *nübüvvet sanattır* meselesinde yine siyasî saiklerle yanlış anlaşıldığı görülmektedir. Bu konuşması bürokrasi-ulema arasındaki rekabete kurban edilmiş bir konuşma olarak değerlendirilebilir. Nitekim dönemin Şeyhülislamının, ortada var olan yanlış anlamayı düzeltmek adına Afgânî'ye söz hakkı bile vermemesi bunun en büyük delilidir.

C. Afgânî'nin, Mekke merkez olmak üzere kurmayı istediği büyük İslam Devleti hayali, gerçekleştirilmesi mümkün gözükmeyen bir hayaldir. İlerleyen

yıllarda o da bunu görmüş olacak ki, her milletin önce kendisini kurtarması, akabinde tıpkı tren vagonları gibi İslam Halifesi liderliğinde *Büyük İslam Devleti*'ni kurması gerektiği fikrinde olmuştur. Yazılar kaleme almış, konuşmalar yapmış, gittiği her İslam ülkesinde bu büyük derdini bıkip usanmadan anlatmıştır. Bu ulvî amaç için, devrindeki birçok fikir insanından farklı olarak, zihinlerde hep var olan ama pek çok kişinin diline dökmediği veya dökemediği bir duygudan bahsetmiştir. Milliyetperverlik. Halifelik makamının, özellikle İngiliz sömürsü altındaki Müslümanların kurtuluşuna vesile olamayacağına düşünmeye başlayan Afgânî, onların ancak milliyetçilik duygusu ile bu sömürü düzeninden kurtulacağına inanmaya başlamıştır. Bu Osmanlı Devleti'nin kendi sorunları nedeni ile ilgilenemediği, Doğu'da yaşayan Müslümanların kurtuluşu için güzel bir düşünce olarak görülse de o devirde varlığını çok uluslu bir devlet olarak devam ettiren Osmanlı gibi bir devlet için ciddi sorunlar getirmiştir.

Gittiği her ülkede devlet başkanlarından büyük hürmet gören C. Afgânî, hem bu düşüncesini hem de meşrutiyete dayanan yönetim kurulması istediğini her fırsatta dile getirmiştir. Ona göre artık devir değişmişti. Sözün tek kişide toplandığı sistemler yerine şûraya önem veren devletler olması gerekiyordu. Hatta Sultan II. Abdülhamid'e, her bölgede Osmanlı'ya bağlı merkezi bir yönetim anlayışı yerine kendi içinde rahat hareket edebilen bir tür muhtariyete dayalı valilikler kurulmasını bile teklif etmiştir. Ama bu teklif zaten pamuk ipliği ile Osmanlı'ya bağlı halde duran bu bölgeler için mayın tarlasında yürümek gibidir. Afgânî, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edilmiş; böylelikle Batılı devletlerin Afgânî üzerinde etkili olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid bu davranışı ile samimi düşüncelere sahip olduğuna inandığı Afgânî'nin, zarar görmesini istememiştir.

Hiçbir zaman aile kurmamış, bütün ömrünü inandığı hedeflerini anlatmak ve gerçekleştirmek için seyahat ederek geçirmiş Afgânî, bu yönü ile bir aksiyon adamıdır. Hedefleri için masonluk dâhil her yolu denemiştir. Bu örgütü tıpkı siyasîlere bakış açısındaki gibi, kendi amaçları doğrultusunda kullanmak istemiştir. Ama bunu yapamayacağını anlayınca teşkilatçı yapısı ile kendi örgütünü kuracak

kadar da cesaretlidir. Üç kişilik bir ekiple çıkarmış olduğu, çok uzun süre yayımlayamadığı el-*Urvetü'l Vişkâ* isimindeki derginin, hızlı bir şekilde İngiliz tesiri ile yasaklanması etkisinin büyüklüğünü göstermektedir.

C. Afgânî'yi eleştirenlerin ortak noktası, onun dini görüşleri olmuştur. Ama o, dini bir otorite değildir. O yüzden dini konularda söylemiş olduğu sözlere, bu gözle bakmak gereklidir. Aklını kullanmayı seven Afgânî, Kur'an-ı Kerim ve hadis dışında güncel olmayan düşüncelere pek de itibar etmemiştir. Bu minvalde, içtihat kapısının açılması ve bazı fıkhi konuların, günümüz şartlarına göre tekrar yorumlanması konusu üzerinde durulması gereken değerli fikirlerdir.

C. Afgânî'nin en zayıf noktası ise, aceleci ve ani kararlar veren biri olmasıdır. Görmüş olduğu hataların hemen düzeltilmesi gerektiğine inanmıştı. Bunun içinde daha hızlı çözüm olacağına inandığı siyaseti tercih etmiştir. Hatta bu konuda eğitime ağırlık verilmesi gerektiğine inanan talebesi Muhammed Abduh ile görüş ayrılığı yaşamıştır. Nitekim hayatının son yıllarında bu konuda hata yaptığını da açık yüreklilikle söylemiştir.

Dünyanın birçok ülkesinde itibar gören C. Afgânî'nin, Osmanlı ülkesinde merakla takip edilmemesi imkânsızdır. Özellikle ülkedeki yenilik taraftarı olanlar ile bir kısım muhalif kesim tarafından dikkatle takip edilmiştir. Her şeye rağmen İslam dünyasının her anlamda koruyucusu ve lideri konumunda bulunan Osmanlı Devleti'nde de, tıpkı diğer İslam memleketlerinde olduğu gibi işler çok da yolunda gitmiyordu. Bu kötü gidişata son verebilmek amacı ile art arda ıslahatlar yapılmaya başlanmıştı. Ama yapılan bu çalışmalar genelde askeri alanda olmuştur. İlerleyen yıllarda kurtuluş için birçok fikir akımları ortaya çıkmıştı. Bunlardan *Osmanlıcılık*, *İslamcılık*, *Türkçülük* geniş halk kitleleri tarafından kabul görmüştür. İttihâd-ı İslam düşüncesinin mimarlarından olan Afgânî, Osmanlı Devleti içerisinde Mehmet Âkif başta olmak üzere birçok İslamcı yazarın dikkatini çekmiştir. Onun inkılapçı yönünü ve özellikle talebesi Abduh'u, eserlerinde uzun uzun anlatmıştır.

C. Afgânî'nin, Türkçülük ve meşrutiyet yönetimi ile ilgili görüşlerine, ilerleyen yıllarda II. Abdülhamid'e muhalif olan kesim tarafından sıkı sıkıya bağlılık

gösterilmiştir. İslam'da milliyetçiliğin haram olduğunu söyleyen bir kesime inat onun bu konudaki görüşleri onlar için adeta bir bayrak, dayanak noktası, referans olmuştur. Çünkü Afgânî, birçok İslam ülkesinde kabul ve saygı gören birisidir. Afgânî'nin, Türkçülük, meşruti yönetim konusundaki görüşleri dışında içtihat kapısının açık olması, dini bazı hükümlerin ehil kişiler tarafından tekrar yorumlanması Mehmet Emin Yurdakul, Abdullah Cevdet, Mehmet Şemseddin Günaltay, Ahmet Ağaoğlu ve Behiç Erkin başta olmak üzere Osmanlı dönemi düşünen ve yazan insanların derin tesirler uyandırmıştır.

Doğu'nun en mümbit topraklarında yüzyıllar boyunca özgür yaşamış fakat ilerleyen yıllarda Rus zulmüne uğramış, kimlikleri yok edilmek istenen Kazanlı Türk aydınlar üzerinde de Afgânî'nin tesiri inkâr edilemez. Özellikle Rusların, Müslümanlık ve Türklük kimliklerini yok etme arzusu, onlarda milliyetçi duygularının daha da yükselmesine neden olmuştur. Yusuf Akçura, Musa Carullah Bigiyef, Rızâeddin b. Fahreddin, İsmail Gaspıralı başta olmak üzere birçok Müslüman Türk aydını, Kazan'da yaşayan Türk halkının dini ve etnik kimliğini kaybetmemesi için çok büyük gayret sarf etmiştir. Afgânî'nin o dönemde, alışılmışın dışında Türkçülüğün İslam dinine aykırı olmadığını söylemesi; içtihat kapısının asla kapanmadığı ve en önemlisi onun mücadelecî ruhu, onlar tarafından her zaman takdirle karşılanıp, takip edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BEO., 176/13184.
- HR. İM., 92/21
- HR. İM., 95/66.
- İ.HUS., 13/4.
- Y. EE., 9/20.
- Y. PRK. BŞK., 81/43.
- Y. PRK. ZB., 9/44.

2. Gazete ve Dergiler

- Cumhuriyet
- el-Urvetü'l-Vüskâ
- Sırât-ı Müstakim
- Sebîlürreşâd
- İctihâd Dergisi
- İslam Mecmuası

3. Kitaplar

- **ABDÜLHAMİT**; Muhsin; **Cemâleddîn Afgani: Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, çev. İbrahim Sarmış, 1.bs., Fecr Yay., Ankara, 1991.
- **AFGANİ**, Cemaleddin, Muhammed Abduh; **el-Urvetü'l Vüskâ (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi**, (Çev. İbrahim Aydın), 4.bs, Bir Yay., İstanbul, 1987.
- -----, Cemâleddîn; **Tabiatçılığı Red**, çev. Aziz Akpınarlı, 2.bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1956.
- **AĞAOĞLU**, Ahmet; **Üç Medeniyet**, 1.bs. Doğu K.evi, İstanbul, 1927.

- -----, Ahmet; **Serbest Fırka Hatıraları**, 3. bs., İletişim Yay., İstanbul, 1994.
- **AĞAOĞLU** ,Samet; **Babamın Arkadaşları**, 3. bs., Baha Matb., İstanbul, 1969.
- **AKÇURA**, Yusuf; **Türkçülük**, 2.bs., Türk Yılı, İstanbul, 1978.
- -----, Yusuf; **Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, 6.bs., İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007.
- -----, Yusuf; **Üç Tarz-ı Siyaset**, 6.bs., Türk Tarih Kurumu B.evi, Ankara, 1976.
- -----, Yusuf; **Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri**, 2.bs., Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.
- **AKGÜL**, Mehmed; **Türk Modernleşmesi ve Din**, 22.bs., Çizgi Yay., Konya, 1999.
- **ARSAL**, Maksudi; **Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları**, 1.bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979.
- **ERKİN**, Behiç; **Hatırat (1876-1958)**, 2.bs. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.
- **BEKÂR**, Serdar; **İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler**, 22.bs., Ekin Yay., İstanbul, 2009.
- **BERKES**, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 29.bs., Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978.
- **BİGİYEF**, Musa Carullah; **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, 1.bs., Kitabiyat Y.evi, Ankara, 2001.
- **BOZDAĞ**, İsmet; **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, 5.bs., Pınar Yay., İstanbul, 1985.
- **CARULLAH**, Musa; **Büyük Mevzularda Ufak Mevzular**, 1.bs., Kitabiyat Yay., Ankara, 2001.
- -----, Musa; **Hatun**, (Der. Mehmed Görmez), 1.bs., Kitabiyat Yay., Ankara, 1999.
- -----, Musa; **İslam Şeriatının Esasları-Sabiteler ve Değişkenler**, (Haz. Hatice Kübra Görmez), 1.bs., Otto Yay., Ankara, 2013.

- **DEVLET**, Nadir; **İsmail Bey (Gaspıralı)**, 3.Basım, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 962, Ankara, 1988.
- -----, Nadir; **İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü İslamcı Modernist**, 1.bs., Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.
- **ERSOY**, Mehmet Âkif; **Safahat**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2007.
- -----, Mehmet Âkif; **“Cemâleddîn Afgânî”, Sırât-ı Müstakim**, Bağcılar Belediyesi Kültür Yayın., İstanbul, 2015.
- **GÖKALP**, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, 1.bs., Akvaryum Türk Klasikleri Yay., İstanbul, 2005.
- **GÖRMEZ**, Mehmed; **Musa Carullah Bigiyef**, 1.bs., Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994.
- **GÜNALTAY**, Mehmed Şemseddin; **Hurafattan Hakikata**, 1.bs., Marifet Yay., İstanbul, 1997.
- -----, Mehmed Şemseddin; **Zulmetten Nura**, 2.bs., Furkan Y.evi, İstanbul, 1998.
- **HABLEMİTOĞLU**, Necip; **Gaspıralı İsmail Bey**, 1.bs., Pozitif Yay., İstanbul, 2017.
- **HANİOĞLU**, M. Şükrü; **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, 20.bs., Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- -----, M. Şükrü; **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler**, 2.bs., İletişim Yayınları, Ankara, 1998.
- **KANLIDERE**, Ahmet; **Kadim ile Cedid Arasında Musa Carullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2005.
- **KEDDİE**, Nikki R; **Cemâleddîn Efgani Siyasî Hayatı**, çev. Alaeddin Yalçinkaya, 1.bs., Bedir Y.evi, İstanbul, 1997.
- **KEMAL**, Namık; **Renan Müdafaaanesi**, 1.bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 1988.
- **KIRIMER**, Cafer Seydahmet; **Gaspıralı İsmail**, haz. Ramazan Bakkal, 1.bs., Avrasya Bir Vakıf Yay., İstanbul, 1996.
- **KIRIMLI**, Hakan; **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, 3.bs., Türk Tarih Kurumu B.evi, Ankara, 2010.
- **KIVIRCIK**, Emir; **Cepheye Giden Yol**, 1.bs., GOA Yay., İstanbul, 2008.

- **KOLCU**, Ali İhsan; **İsmail Gaspıralı Albümü**, 1.bs., Mir Matbaacılık, Erzurum, 1999.
- **KURAN-I KERİM MEALİ**; çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin, 12. Bs., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2009.
- **KURBANOV**, Şamil; **Cemâleddîn Afgani ve Türk Dünyası**, 1. bs., Doğu K.evi, İstanbul, 2011.
- **MACHİAVELLİ** ; Niccolo ; **Hükümdar**, 5.bs., Şule Yay., İstanbul, 2013.
- **MARDİN**, Şerif; **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 20.bs., İletişim Yay., İstanbul,1983.
- -----, Şerif; **Türkiye'de Din ve Siyaset**, 20 bs., İletişim Yay., İstanbul, 2017.
- **MERİÇ**, Cemil; **Mağaradakiler**, 2.bs. İletişim Yay., İstanbul, 2015.
- -----, Cemil; **Umrandan Uygarlığa**, 22.bs., İletişim Yay., , İstanbul, 1979.
- **MİSİROĞLU**, Kadir; **Tarihten Günümüze Tahrif Hareketleri**, 2.bs., Sebil Y.evi, İstanbul, 2011.
- **OKYAR**, Fethi; **Üç Devirde Bir Adam**, 1.bs., Tercüman Yay., İstanbul, 1980.
- **ÖZALP**, Ömer Hakan; **Rızaeddin Bin Fahreddin - Kazan'la İstanbul Arasında Bir Âlim**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2001.
- **PAŞA**, Muhammed Mahzûmî; **Cemâleddîn Afgânî'nin Hatıraları**, çev. Âdem Yerinde, 4. Bs., Klasik Yay., İstanbul, 2006.
- **RIZA**, Reşit, Hayreddin Karaman; **Gerçek İslam'da Birlik**, 1.bs., İz Yay., İstanbul, 2015.
- **SARINAY**, Yusuf; **Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları**, 1.bs, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- **SARIASLAN**, Ümit; **Demir Ağlardan Örumcek Ağlarına: Cumhuriyet Demiryolculuğu ve Sonrası**, 1. bs., Otopsi Yay., İstanbul, 2004.
- **SAKAL**, Fahri; **Ağaoğlu Ahmed Bey**, 1. bs., Türk Tarih Kurumu B.evi, Ankara, 1999.
- **ŞİMŞEK**, Taceddin; **Cemâleddîn Afgani ve Mücadelesi Ders Notları**, Yayınevi yok, İstanbul,2009.

- **TANPINAR**, Ahmet Hamdi; **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 1.bs., Dergâh Yay., İstanbul, 2013.
- **TAYMAS**, Abdullah Battal; **Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi – Kişiliği, Fikir Hayatı ve Eserleri**, 1.bs., Sıralar Matb., İstanbul, 1958.
- **TOLSTOY**, Lev; **Din nedir?** çev. Zeynep Güleç, 9.bs., Akvaryum Y.evi, İstanbul, 2005.
- **TURAN**, Ömer; **İslami Hareketler**, Step Ajans, 1.bs., İstanbul, 2002.
- **TURHAN**, Mümtaz; **Kültür Değişmeleri**, 3. bs., M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1987.
- **TUNAYA**, Tarık Zafer; **Türk Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Haz. Erol Şadi Erdinç, 3. bs. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004.
- **TÜRKOĞLU**, İsmail; **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin**, 1.bs, Ötüken Yay., İstanbul, 2000.
- **ÜLKEN**; Hilmi Ziya; **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 5. bs., Ülken Yay., İstanbul, 1998.
- **YALÇINKAYA**, Alâeddin; **Cemâleddîn Afgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Tesirleri**, 2.bs., Sebil Yay., İstanbul, 1995.
- **ZENKOVSKY**, Serge A.; **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, 1.bs., Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, Ankara, 1983.

4. Makaleler ve Ansiklopediler

- **ABDUH**, Muhammed; “Tefsir-i Şerif “, **Sebilürreşâd**, S.185, İstanbul, 1912, ss.33-41.
- **AFGÂNÎ**, Cemâleddîn; “Dinin Fevâid-i Medeniyesi” **Sırât-ı Müstakîm**, S. 55-58-59, İstanbul, 1909, ss.41-90.
- **AGAYEF**, Ahmed; “İçtimâiyat: İslam’da Dava-yı Millet”, **Türk Yurdu**, S. 71, İstanbul, 1931, s. 389-392 ; akt., Özgür Balkılıç, “Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği”, **Türk Yurdu Dergisi** (1911-1918)”, **Mülkiye Dergisi**, C. 34, S. 266, İstanbul, 2010, ss. 147-152.

- -----,Ahmed; “Türkler İçinde Millî Hareket”, **Türk Yurdu**, İstanbul, S. 65, 1930, ss. 295-296.
- -----, Ahmet; “Siyasiyat: Türk Âlemi”, **Türk Yurdu**, Tutibay Yayınları, C.1, S. 7, Ankara, 1998, ss. 198-207.
- **AKYILDIZ**, Ali; “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.9, İstanbul, 2003, ss.273-274.
- **ALAEDDİN**, İbrahim ve Diğerleri; “Cemâleddîn Afgani”, Sad. Ali Duman, **Hikmet Yurdu**, Yıl 6, S. 12, İstanbul, Temmuz – Aralık 2013/2, ss.401-409.
- **ALGAR**, Hamid; “Ahund”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.13, İstanbul, 1989, ss.185-194.
- **ALPEREN**, Abdullah; “Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 7, Bilecik, 2015, ss. 81-96.
- **ARABACI**, Caner; “Âkif ve Abdülhamid İlişkisi”, 80 Yıl Sonra Mehmet Âkif Ersoy, ed. Enes Dağ, **TYB Vakfı Mehmet Âkif Araştırmaları Merkezi Yay.**, Ankara, 2017, ss. 215-241.
- -----, Caner; “II. Abdülhamid’e İslâmcı Muhalefet”, **İZÜ Yay.**, No 26, İstanbul, 2019.
- **ARSLAN**, Gıyaseddin; “el-Urvetü'l Vüskâ “, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C. 42, İstanbul, 2012, ss.185-186.
- **ARSLAN**, Mehmed; “Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-ü Cedîd Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü Ve Türk Fikir Hayatına Etkileri” , **GAÜ Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi**, S. 1,Girne, 2016, ss. 8-21.
- **AVCI**, Müşerref; “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikası”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, sayı 54, Ankara, 2014, ss. 45-59.
- **ATALAR**, Münir; ”Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)**, S. 11, Bilecik, Aralık, 2018, ss.142-149.

- **AYDAR**, Hidayet; "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi - Cumhuriyet Dönemi", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S., 15, 2007, ss.79-86.
- **BALTANOVA**, Goulnar ; "Rızâeddin Fahreddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.35, İstanbul, 2008, ss.70-71.
- **BAŞER**, Veli Hikmet; "Dilde, Fikirde, İş de Birlik, Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)", **Türk Yurdu Dergisi**, S. 104, 2015, ss.25-31.
- **BAYCAN**, Nusret; "Türk İstiklal Harbi'nde Terfi veya Takdirname ile Taltif Edilen Subaylar", **ATAM Dergisi**, S. 25, Ankara, Kasım, 1992, ss.141-53.
- **BEHİY**, Muhammed; "Cemâleddîn Afgânî'nin Batı Emperyalizmine ve İslâm Dünyasındaki İşbirlikçi Modernistlere Karşı Direnişi", **Haksöz Dergisi**, S. 29, İstanbul, 1993, ss.43-54.
- **BERK**, Ercüment; "Yusuf Akçura ve Fikirleri", **Atatürk Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 59, Erzurum, 2017, ss.479-509.
- **BERKES**, Niyazi; "Unutulan Adam", **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, S. 14, İstanbul, 1976, ss.194-199.
- **BEYDİLLİ**, Kemal; "Şark Meselesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.38, İstanbul, 2010, ss.352-357.
- **BİGİYEF**, Musa Carullah; "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 110, İstanbul, 1997, ss.23-34.
- **BURAK**, Durdu Mehmet; "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 14, Ankara, 2003, ss.286-291.
- **BUZPINAR**, Ş. Tufan; "Sayyâdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.36, İstanbul, 2009, ss. 217-218.
- **CEMİLOĞLU**, Mustafa; "İsmail Gaspıralı ve Eğitim Anlayışı, Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Gaspıralı", **Türk Ocakları Bursa Şubesi Yay.**, S. 4, Bursa, 2014, ss.39-51.
- **CESUR**, Ertuğrul; "Osmanlı Dönemi Sosyalizm Tartışmaları ve "İştirâk" Kavramı", **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 23, Muş, 2017, ss. 875-877.

- **CEVDET**, Abdullah; “Şehzade Şeyh-ür Reis Hazretleri ile Mülakat”, **İçtihad Dergisi**, No:126, İstanbul, 16 Ocak 1915, ss. 71-92.
- **CİLAÇI**, Osman; “Ernest Renan'a Karşı Türk-İslam Dünyasında Reaksiyonlar”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, Isparta, 1995, ss.181-185.
- **CİVELEK**, Nuri; “Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944)”, **Türk Yurdu Dergisi**, S. 105, İstanbul, 2016, ss. 342-349.
- **ÇAM**, İrfan Davut; “Tartışmalı Bir Eser: Târîh-i İslâmiyyet ve Yasaklanış Süreci”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 30, İstanbul, 2013, ss.113-116.
- **ÇELEBİ**, İlyas; “Mu'tezile”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.31, İstanbul, 2016, ss.391-401.
- **DEVLET**, Nadir; “İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 2, Ankara, 1994, ss. 403-408.
- **DUMAN**, Ali; “Klasik Modernist İslamcılardan Cemâleddîn Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri”, **Hikmet Yurdu**, Yıl 6, S. 11, İstanbul, Ocak – Haziran 2013, ss.173-186.
- **DÜZDAĞ**, Orhan Okay; “ Mehmet Âkif Ersoy” , **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C. 28, İstanbul, 2009, ss. 432-439.
- **ECER**, Ahmed Vehbi; “Osmanlı Tarihinde Vehhâbî Hareketi”, **Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1981, C.3, ss. 1236-1237.
- **EFE**, Âdem; “Sebîlürreşâd“, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.36, İstanbul, 2009, ss. 251-253.
- **ERGÜL**, Sidar; “Cemâleddîn Afgânî Ve Fikirleri” , **SDAM**, İstanbul, 2019, ss.12-25.
- **ERSOY**, Mehmet Âkif; “Hakkın Sesleri”, **Sebîlürreşâd**, S. 248, İstanbul, 1913, ss. 236-241
- **ERTEM**, İnci; “Dedem İsmail Gaspıralı” , **Akmescit Dergisi**, İstanbul, 1991, ss.18-22.
- **FAHREDDİN**, Rızâeddin; İbn Teymiyye, **Şura Dergisi**, S. 19, Orenburg, 21 Aralık 1911, ss.508-511.
- -----, Rızâeddin; İbn Teymiyye-Üstad ve Şakirdleri, **Şura Dergisi**, S. 22, Orenburg, 1 Şubat 1912, s.557.

- -----, Rızâeddin; İmam İbn Teymiyye I, **Şura Dergisi**, S. 1, Orenburg, 29 Mart 1912, s.166.
- -----, Rızâeddin; İbn Teymiyye, **Şura Dergisi**, S. 8, Orenburg, 25 Nisan 1912 s.230.
- **FETTAH**, İrfan Abdülhamid; “Cebriyye Mezhebi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.7, İstanbul, 1993, ss. 205-208.
- **FIĞLALI**, Ethem Ruhi ;” Bahâîlik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.4, İstanbul,1999, ss. 464-468.
- **GASPIRALI**, Şefika; “Babamdan Hatıralar”, **Emel Dergisi**, İstanbul, 1961, S. 12. ss.22-24.
- **GÖÇMEN**, Muammer ;“Şura”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.39, İstanbul, 2010, ss. 235-236.
- **GÖRMEZ**, Mehmed; “Musa Carullah ’ın Sünnet Anlayışı”, “Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)”, (I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999), (97-100), 2002, **Diyanet Vakfı Yay.**, Ankara, 1999, ss.92-97.
- -----, Mehmed; “Musa Carullah Bigiyef ten (Ö. 1949) Tarihçi-Yazar Cemal Kutay'a Cevab”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslamiyat-1 (1998)**, S. 2, ss. 86-97.
- **GÖKÜŞ**, Şeref; “Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri Ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, S. 7, Elazığ, 2013, ss. 196-201.
- **GÜL**, Adnan;“Ümmetten Millet Bilincine Geçiş Sürecinde Türkçe ve Türklüğün Mimarı: Mehmed Emin Yurdakul (1869-1944)”, **Türk Yurdu Dergisi**, S. 100, İstanbul, 2011, ss. 281-284.
- **HANİOĞLU**, M. Şükrü ; “Abdullah Cevdet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.1, İstanbul, 1998, ss.90-93.
- Hatem TÜRK, “Mehmed Emin Yurdakul’un Şiirlerinde İthaflar”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 52, Erzurum, Haziran, 2014, ss. 251-275.
- **HEYRİ**, Enver; “Büyük Âlim Rızâeddin Fahreddin”, (Akt. Büşra Savaş) , **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 8, İstanbul, 2016 ss.159-166.

- **IŞIK**, Mustafa; “Ejderhan Seferi ve Don- Volga Kanal Projesi” , **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, İstanbul, 2018 ss.129-138.
- **KADIOĞLU**, Ayşe; “Milliyetçilik-Liberalizm ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-Milliyetçilik**, C. IV, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yay., İstanbul, 2002, ss. 125-132.
- **KARABULUT**, Mustafa; “Mehmed Emin Yurdakul’un “Türkçe Şiirler” ine Bir Bakış”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 7, 2011, ss.167-171.
- **KARACA**, Erdem; “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913 – 1914)”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 6, İstanbul, 2010, ss. 28-33.
- **KARADENİZ**, Ebru; “Umrandan Uygarlığa Üzerine”, **Türk Dili Dergisi**, S. 68, Ankara, 2018, ss.77-84.
- **KARAER**, Nihat; “Mehmet Âkif ve Sultan II. Abdülhamid”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 26, Konya, 2011, ss. 141-147.
- **KARAMAN**, Hayreddin; “Cemâleddîn Afgânî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.10, İstanbul, 1993, ss.456-466.
- **KESKİOĞLU**, Osman; Cemâleddîn Efgani, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 10, 1963, ss.91-97.
- **KIRIMLI**, Hakan ; “İsmail Bey GASPIRALI” , **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.13, İstanbul, 1998, ss.392-395.
- **KOÇAK**, Ahmet; “İsmail Bey Gaspıralı ’nın Avrupa Algısı ya da “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-I Muvâzene””, **İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yay.**, 2013, ss.37-43.
- **KÖPRÜLÜ**, M. Fuad; “Namık Kemal Renan Müdafaaanamesi (İslamiyet ve Maârif)”, **Milli Kültür Yayınları Dini Kültür Serisi**, S. 01, Ankara, 1962, ss.10-14.
- **KURAT**, Akdes Nimet; “Kazan Hanlığı (1437-1556)” **DTCF Dergisi**, S. 3-4, İstanbul, 1942, ss. 248-257.
- **KUTLUER**, İlhan; “Agnostisizm”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.27, Ankara, 2003, ss. 41-42.

- **MURADOV**, Nazım; “Zeki Velidi Togan’ın Türkoloji Muhiti-I” , **21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu**, Lefke, 2010, s.284-287.
- **NAKİBOĞLU**, Aslıhan; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezâretinin Kurulması”, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, S. 2, 2012, ss.74-94.
- **OĞUZBEYOĞLU**, Sıtkı; “ Merhum Gaspıralı İle Bir Hatıra”, **Emel Dergisi**, S. 7, İstanbul, 1961, ss.29-31.
- **ÖĞÜT**, Salim; “ Mikat” **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)** , C.30, İstanbul, 2005, ss.48-49.
- **ÖZ**, Asım; “Akif’in Eşikleri Aşan Kırılğan İslamcılığı” , **Vefatının 75.Yılında Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 12-13 Mart 2011, ss.256-260.
- **ÖZCAN**, Azmi; “Masonluk”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.28, İstanbul, 2005, ss. 95-99.
- **ÖZTÜRK**, Mustafa; “ Oksidantalizm Bağlamında Afgani-Abduh Ekolu” , **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, Yıl 6, S. 3, İstanbul, 2006, ss. 51- 54.
- **ÖZERVARLI**, M. Sait ; “Muhammed Abduh”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.36, İstanbul, 2005, ss. 251-253.
- **UÇMAN**, Abdullah; “Mehmed Emin Yurdakul”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.43, İstanbul, 2013, ss. 613-614.
- **SABRİ**, Mustafa ; “Yeni İslam Muctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi”, **Sebilürreşâd (Sırât-ı Müstakim)**, S. 429-430, İstanbul, 1908, ss. 5-6.
- **SADOĞLU**, Hüseyin; “Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü” , **Türk Yurdu Dergisi**, yıl 100, S. 281, İstanbul, Ocak, 2011, ss. 84-92.
- **SARAY**, Mehmed;” Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914)”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1987, ss. 79-84.
- **SİNANOĞLU**, Mustafa; “ İlhâd “, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.22, İstanbul, 2000, ss.96-98.

- **SUYARGULOV**, Rifat; “Musa Carullah’ın İlahi Rahmetin Genişliği Hakkındaki Düşüncesinin Değerlendirilmesi”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, , S. 52, İstanbul, 2007, ss. 201-222.
- **ŞAHİN**, Selcan Sağlık; “İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi”, **Modern Türklük Araştırmalar Dergisi (İsmail Gaspıralı Özel Sayısı)**, S. 4, Ankara, 2014, ss. 210-223.
- **ŞEMSEDDİN**, Mehmed; “Müslümanlık Âleminde İntibah Emareleri”, **İslâm Mecmuası**, s. 1, İstanbul, 1916, ss.23-26.
- **ŞENTÜRK**, Mustafa; “Mûsâ Cârullâh’ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: “Tarîhu'l-Kur’ân Ve'l-Mesâhif” Adlı Eseri Bağlamında”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, S. 48, Erzurum, 2012, ss. 259-264.
- -----, Mustafa; “Mûsâ Cârullâh’ın Târîhu’l-Kur’ân Ve’l-Mesâhif Adlı Eseri Ve Tefsîr İlmi Açısından Değeri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 42, Erzurum, 2014, ss.107-111.
- **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**; Dönem VIII, C. 24, ss. 710-712.
- **TANSU**, Yunus Emre; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İctihad Dergisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, S. 1, Muş, 2018, ss.118-191.
- **TOKER**, Mustafa; “İsmail Gaspıralı Ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, **2 Kasım 2001’de Karapınar’da yapılan “İsmail Gaspıralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri” konulu panelde okunan bildiri.** ss. 29-34.
- **TOPSAKAL**, Taybe; “Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Millî ve Medenî Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü”, **Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 2, 2008, ss. 401-404.
- **TUNAYA**, Tarık Zafer; "Kana Kan Katmak" **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1977.
- -----, Tarık Zafer; "Kana Kan Katmak" **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1977.
- **TÜMER**, Günay; “ Din “, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.9, İstanbul 1994, ss. 345-349.
- **TÜRK**, Hatem; “Kırım Mecmuası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 18, Ankara, 2008, ss. 80-83.

- **TÜRKMAN**, Sayim; “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, **Atatürk Dergisi**, S. 4, Erzurum, 2010, ss.136-141.
- **TÜRKOĞLU**, İsmail; “ Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949)”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yay., I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu**, Ankara, 2002, ss. 200-205.
- **YALVAR**, Cihan; “Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, S. 2, İstanbul, 2017, ss. 91-94.
- **YENİGÜN**, Halil; “Cemaleddin Afgani: Mücadelesi ve Islah Mirası” , **Tasfiye Dergisi**, S. 47, İstanbul, (May-June 2014), ss. 67-77.
- **YILDIZ**, M. Cengiz; “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik” , **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 4, 1999, ss. 279-301.
- **YURDAGÜR**, Metin; “Tagut”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.39, İstanbul, 2010, s. 372.
- **YÜCE**, Nuri; “Ahmet Ağaoğlu”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C.1, İstanbul,1988, ss. 464-466.

5. Tezler

- **AHMADY**, Enamullah; **Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.
- **AYDIN**, Mesut; **İslamcılık Düşüncesi Bağlamında Musa Carullah Bigiyef Düşüncesinin Sosyolojik Temelleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2018.
- **BİRSİN**, Levent; **Behiç Erkin (Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2011.
- **DİNÇ**, Dilaver; **Behiç Erkin Ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2009.

- **GÖKERİ, A.İ;** **Arketipe Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1979.
- **GÖKGÖZ, Saime Selenga;** **İdil-Ural Sahasında Ceditci Sosyalistlerin Faaliyetleri (1905-1938),** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.
- **HANİF, Mohammad Ajmal;** **Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- **KARAMAN, Tahir;** **Mehmed Şemseddin Günaltay'ın Dini Ve Siyasî Görüşleri,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2019.
- **KARAYEMİŞ, Çiğdem;** **Türkiye'de Demiryolunun Gelişimi ve Behiç Erkin Bey,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2012.
- **MİFTAKHOV, İlyas;** **XX. Yüzyılda Kazan Bölgesinde Tarih Yazıcılığı,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- **ÖZÇELİK, Nazmi;** **I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1987.
- **ÖZER, Ahmet;** **Namık Kemal'in Mektuplarında Sosyal ve Siyasî Meseleler,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmedbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2019.
- **POLAT, Hasan Ali;** **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918),** (Doktora Tezi), Antalya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018.
- **SAAİE, Mohammad Aleem;** **Afganistan'da Siyasî Partiler Tarihçesi,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2009.

- **SEÇKİN**, Süheyla; **İçtihad Mecmuası (101-200 Sayılar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 1990.
- **TİMURHAN**, Aslınur; **Rızaeddin b. Fahreddin, Ahmet Hadi Maksudi ve Remiyev Kardeşlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Kazan Ceditçiliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.
- **UYANIK**, Necmi; **Modernist İslamcı Bir Aydının Geleneksel Eğitimci Kurumlarına Bakışı: Medreseler Tekkeler ve M.Şemseddin Günaltay**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- **ZEKİ**, İzzetullah; **Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı Ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi Ve Münevver Kâri Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2014.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

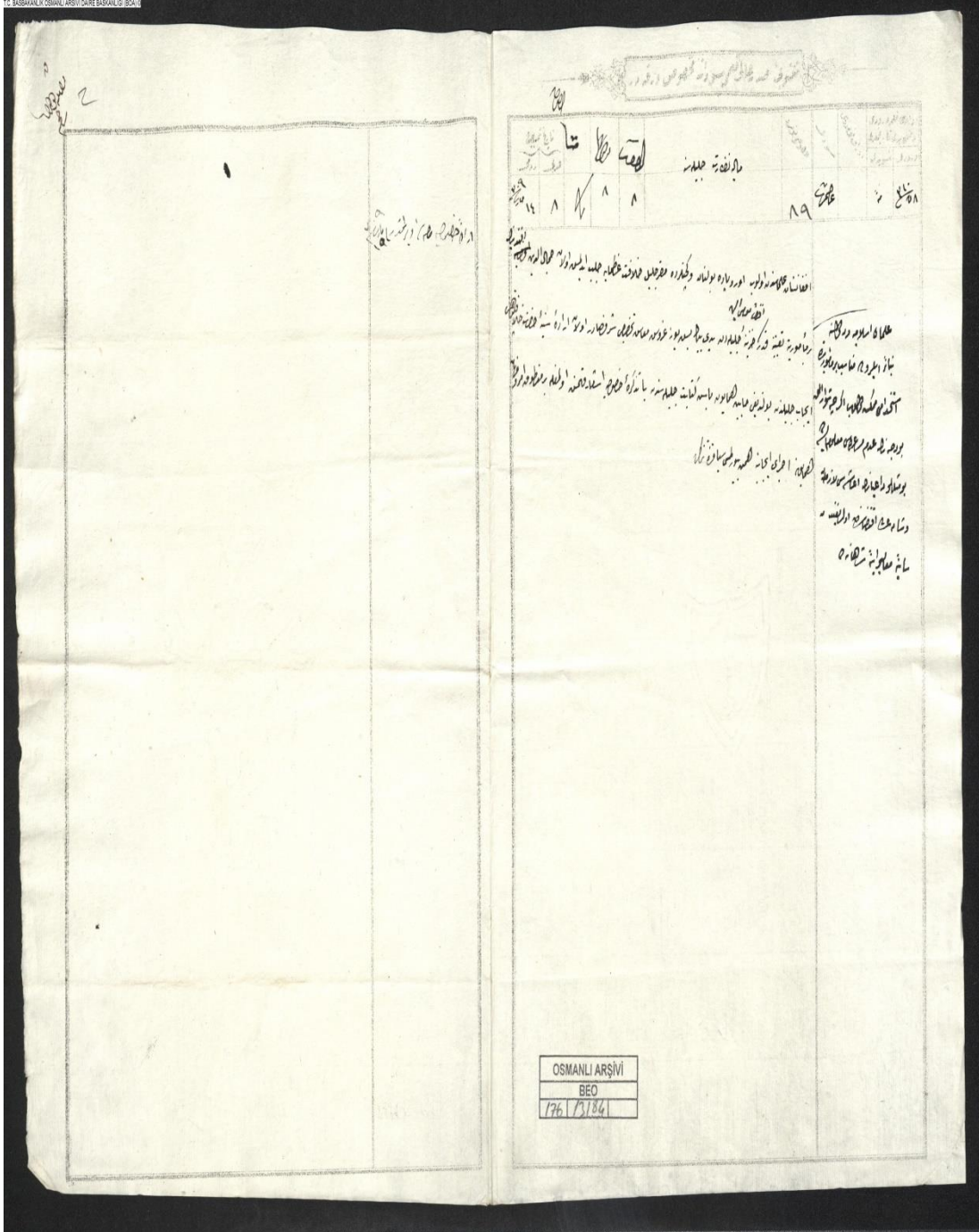
Özgeçmiş

15.07.1977 yılında Konya'nın Çeltik İlçesine bağlı Gökpınar Köyü'nde doğdu. İlkokulu, Honamlı İlkokulu'nda okudu. Afyon Vakıflar Erkek Öğrenci yurdunda kalmak sureti ile ortaokulu Afyon Merkez Ortaokulu'nda, liseyi Afyon Lisesi'nde tamamlamıştır. 2000 yılında, Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden 3. olarak mezun oldu. Yine aynı yıl Konya Hadim Dülgerler İlköğretim Okulu'ndan öğretmenliğe başladı. Göreve başladığı yıldan itibaren değişik okullarda 16 yıl boyunca yöneticilik yapmış olup; Kasım 2019 tarihinden itibaren Selçuklu Mehmet Halil İbrahim Hekimoğlu Anadolu Lisesi'nde Tarih Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

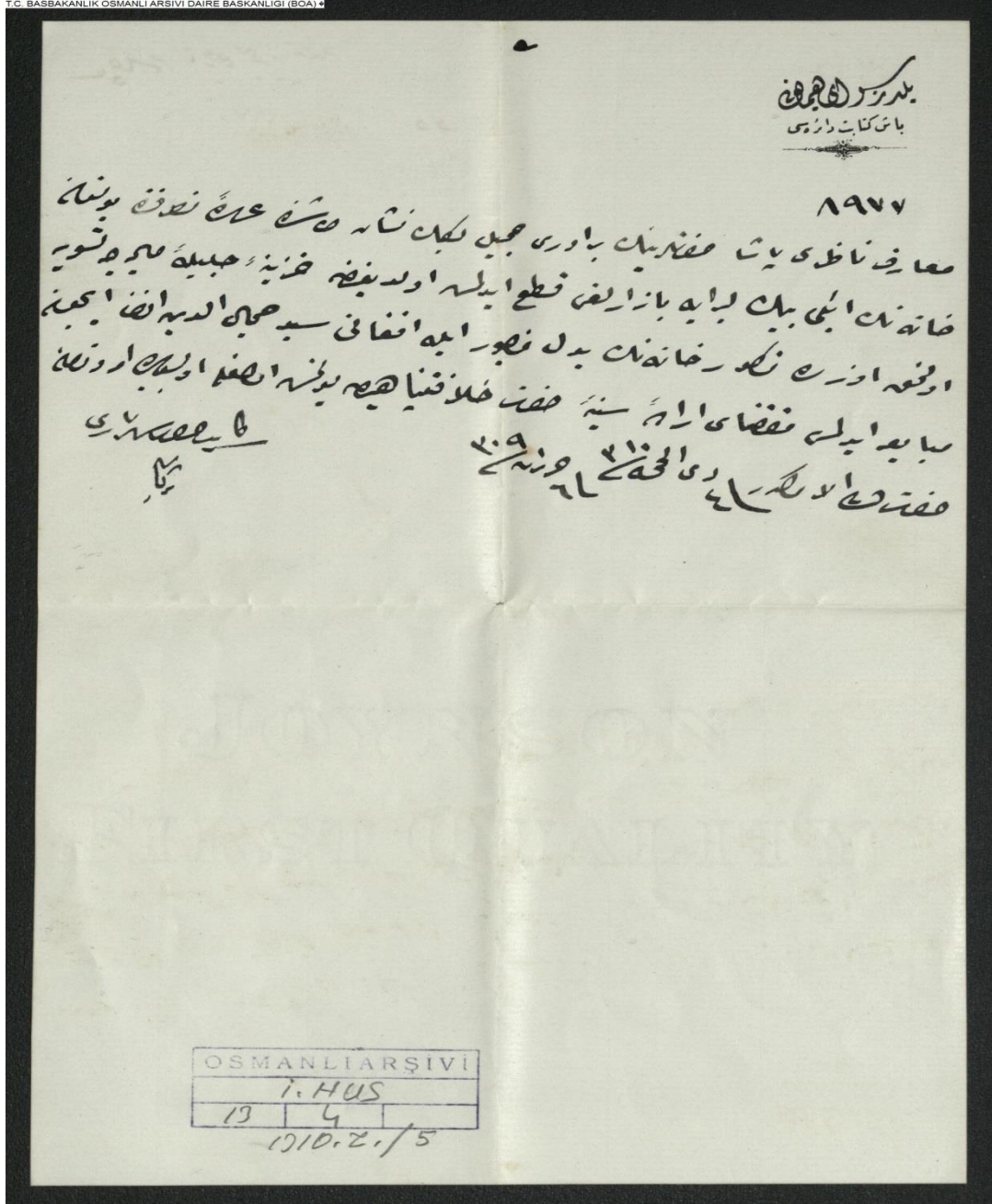
EK 2- AFGANİSTAN ULEMASINDAN OLUP, DERSAADET'E CELBEDİLMİŞ OLAN CEMALEDİN [EFGANİ] EFENDİ'NİN BİR MEMURİYETE TAYİNİNE KADAR HAZİNE DEN YEDİ BİN BEŞ YÜZ KURUŞ MAAŞ TAHSİSİ İLE İLGİLİ BELGE. (MALİYE) BOA., BEO., 176/13184 [14 Mart 1309].

T.C. BASKINLIK OSMANLI ARŞİVİ ÇAĞRE BASKINLIĞI (BOA)

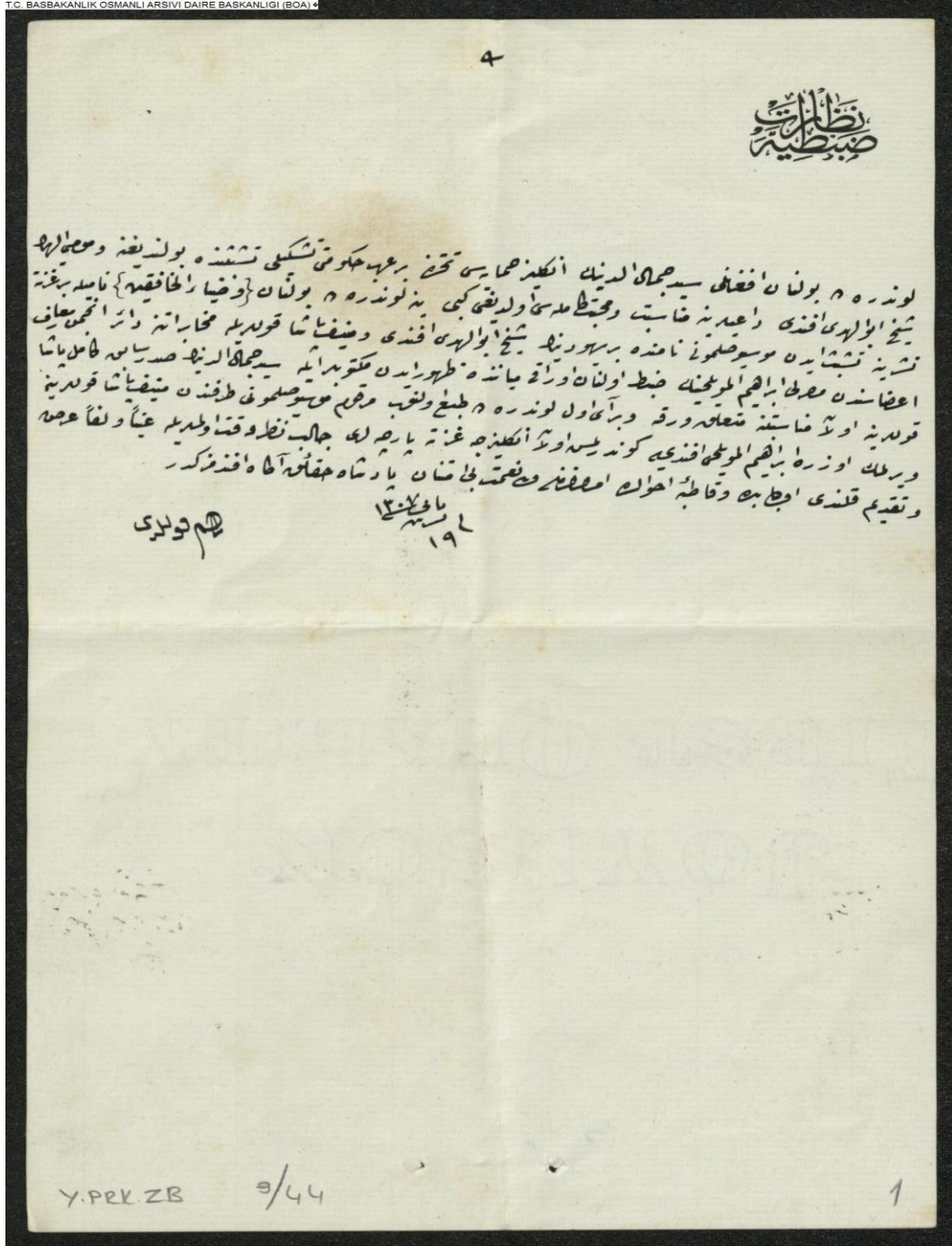
BEO.000176.013184.001

EK 3- MAARİF NAZIRININ BİRADERİ CEMİL BEY'İN NİŞANTAŞI'NDA BULUNAN HANESİNİN AFGANI SEYYİD CEMALEDDİN EFENDİ İÇİN SATIN ALINMASI. BOA., İ. HUS., 13/4 [6 Haziran 1309].

İ.HUS.00013.00004.001

EK 4- AFGANLI SEYYİD CEMALEDİN'İN İNGİLİZ HİMAYESİNDE BİR ARAB HÜKÜMETİ TEŞKİLİ TEŞEBBÜSÜNDE BULUNDUĞU. LONDRA'DA ZİYAÜ'L-HAFİKİN NAMINDA GAZETE ÇIKARAN YAHUDİ SALAMON'UN ŞEYH EBU'L-HÜDA VE MÜNİF PAŞA İLE MUHABERATTA BULUNDUĞU HAKKINDA. BOA., Y. PRK. ZB., 9/44 [19 Teşrinisani 1307]

Y.PRK.ZB.00009.00044.001

TC BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA)

صوف

کوندره ده دولت مکتبک عبا معتمدیه اولوب هفت سانه ایله مالک کوندره شاهانه تک بعضه مملکت سیاحت
 ابدین بوکره در عادت کلمه آری و کوندره به عودت « ضیاء الخافیه » تاریخ عجمی و انچه به نغمه
 ناسی و شرایح کلی بیانله شایسته لطیف عالم اولدنی معارف ناظمی یا شافولک طرفته باندره عصر
 و شعرا اولدنی موسوسامونی ذره کتبه کلک کت و سنک در عادت کلمه تقصیری نغمه
 و عیونینک خلیای هابویه مولانا ربه عرض ماده سنه عیاره لرین جمله بوکونه نکلا آری
 هابویه مولانا ربه کلمه کت بفتک عینه عیای شهنانه ربه عصر ابدین جها نغمه ذرینه لر
 کت و سنک خلیای هابویه شهنانه ربه عصر نغمه ایله کلمه و صدقانه سن الی
 سونما ب اقد خضرینک صوره هابویه مولانا ربه حساب خیر فو هانه
 ایله نذ و سونک و قد خضر یار شهنانه ربه ایروم خدما خیر فو هانه
 و صدقانه سنک انار نصین ایله ابد کده انکه مناسب نغمه نینه نظر لرین خضر
 ایله بک قولک طرفته نغمه نغمه آره نینه مولانا ربه مدین ان نغمه ابدین ذرینه نائل
 اولدنی بوانقضا جلانه جابه خضرینک هبند کولای نکلر و نغمه نغمه عینه عیای
 سنک هبند عین جها نغمه اولدنی مودت ساه موم کت ۲۰۹
 سنک ۲۰۷

بوکونه کوندره ده کوندره اولدنی مکتوبا نغمه نغمه موسوسامونی صفا اه می ۲۰۹ تاریخ خلیای هابویه
 مکتوبه نغمه نغمه عینه نغمه اولدنی موم ابدین کوندره صرع خاطر روانده اولوب اولدنی
 در عادت کلمه اولدنی ذره اودقت انظره سفارته کلامه نکره تک رفق عبا عیای مکتوبه نغمه نغمه
 کت ابدین مودت ساه ۶ لایلا اولدنی
 عبا مکتوبه
 نیا

Y.PRK.ZB

3/44

EK 6- MEHMED AKİF'İN SIRÂT-I MÜSTAKİM DERGİSİ'NDE YAYINLANAN "CEMÂLEDDİN AFGANİ" BAŞLIKLİ YAZISI.

دین، فلسفه، علوم، حقوق، ادیان و سیاسیات در باطن کرم سیاسی و کرم اجتماعی و مدنی امور آن دستوره اسلامیه در بحث ایستاده و فکریه و نشر اولور.

صاحب و مؤسسه :	آبونه بدلی
ابوالعلا زین العابدین - ح. اشرف ادیب	سنه لکی اتی آتلی
داروغه ناسیسی	مالک عثمانیه ایچون ۸۰
۱۰ تموز ۳۲۶	روسیه ۵
	سائر مالک اجنبیه ۱۷
	۴۰ غروش
	۲۰۵ روبله
	۹ فرانک
در سعادتده نسخه سی ۵۰ باره در	
قبرله دن متوا بورو ابله کوندر بلبرسه سنوی	
۲۰ غروش فضله آلتیر	
عدد : ۹۰	
۱۷ جازئی اول ۳۲۸ پنجشنبه ۱۳ مایس ۳۲۶	
در دنجی جلد	

جمال الدین افغانی

شرفک پندیردیکی فطرتلرک یوکسی اولماسه بيله الك یوکسکارندن بری اولدیغی شهبه کوتورمه من مرحوم جمال الدین افغانی به دائر برقاچ سوز سوبله مک ایستوروم . ایچمزده مرحومی کورمه من چوقسه ده ، طن ایدرم ، ایستمه من ، بیلمه من یوقدر . احتمال که سوکیلی قارلریمز شوسطرلرده جمال الدینک حیات خصوصیه سنه ، حیات علمیه سنه ، حیات سیاسییه سنه عائد معلومات کوره چکارینی طن ایدورنر . خایر ، اوله اطرافلی برترجه حالی انشاءالله الیریده یازارز . بيم بوکون یایق ایستدیکم برشی وارسه اوده حضرتک خاطره پاکنه سورولمک ایسته نیلن برلکه بی ، برلوت بهتانی کوسترمک، اونک ماهیتی، زهدن کلدیکنی تدقیق ایله مکدر .

جمال الدینک مطبوع ، غیر مطبوع برچوق رساله لری، مقاله لری، خطبه لری وارسه ده مرحوم مشارالیه ک بووک ، انک خلد اثری بجه مصر مفتی مرحوم شیخ محمد عبده در . اوت ، شناسی ملته ک معظم خدمتی نامق کالی پتشدیرمک صورتیه ادا ایستدیک کی، جمال الدین ده عالم اسلامه ک قیمتی برادکار اوله رق مقفی مرحومی برافشدر . شیخ محمد عبده نک اولمش یورکره روح غیرت، روح شہامت فسخ ایدن سحر مین بیانی ، اوفیض جوشا جوشی هانکی منبعدن آلیوردی ؟ شهبه سز استاد معظمی جمال الدینک سانحاتندن .

جمال الدینک استانبوله برنجی کلبی علی پاشانک صدرتیه تصادف ایتمش ایدی . مرحوم افغانلیرله مخصوص اوسوبلی قیافت ایچنده اوله رق پاشانک مجلسنه کیرر ، ک یوکسک موقع شرف احراز ایدر ، کیسه نک نائل اوله مایه جی حرمتی کوروردی . مع مافیسه جمال الدینی تقدیر ایدن یالکز علی پاشا دکل ایدی . استانبولک بوتون امراسی ، وزراسی ، کباری عادتجه ، قیافتجه ، لسانجه کندیلرینه بیکانه کلبی ایجاب ایدن بوذاتک علمنه ، دیانتیه ، علو جنابیه حیران اولمشدردی . آرهدن آتی آتی قدر برزمان کچنجه جمال الدین مجلس معارف اعضالغنه تعیین اولندی . بوماموریتنده معارفک تعمیمی ایچون دوشوندیکی وساطتی بیروا سوبلیدی که ارقداش لری بونک رأینیه اشتراک ایچوردی . وفک شیخ الاسلامی بولنان ذات جمال الدینک فیکرلری منفعت خصوصیه سنه مغایر کوردیکی ایچون فنا حالد قیزیلور ، زواللی بی نظاردن دوشورمک ایچون وسیله آریوردی .

۱۲۸۷ سنه می رمضاننده ایدی که دارالفنون مدیری تحسین افندی [موسیو محسین] شیخ مرحومدن فنون و صنایعه تشویق یولنده برنطق ایستهمش ایدی . جمال الدین ترکیه می اوقدر قوتلی اولمادیغی ایلری سورمه ک معذور کورلسنی رجا ایتمش ایسه ده بریکینک اصراری اوزرینه مضطر قاهره ق اطرافلی برنطق ترتیب ایتمش ، مع مافیسه زمین وزمانه موافق اولوب اولمادیغی اکلامق ایچون اوله مملکتک ایلری کلانرینه کوسترمش ایدی . دارالفنونک آچیله جی کون جمال الدینک نطقی دیکله مک ایچون

استانبولک امراسی ، علمه ساسی ، اشرافی کاملاً طوبلانمش ایدی . شیخ الاسلامده جماعتک ایچنده بولونیوردی . جمال الدین کرسی خطبته چیفتجه شیخ الاسلام اولانجه دقتی نطقک ایچنده سوو ، تاویلله قابیلی براییک جمله صید اتمه به حصر ایله مش ایدی .

جمال الدین نطقنده دییوردی که : « معیشت انسانیه بریدن ذی حیات بکزر ؛ صناعتک هربری ، معیشت اولان مداری اعتبارله ، اولدنک برعضوی مثابه سننده در ؛ مثلاً ملک تدیرک ، اراده نک مرکزی اولان دماغک عیندر . دیرجیلک قول ، چیفتجیلک چکر ، کچجیلک ایاق کیسدر ... » جمال الدین بوکی بسیط تشبیه لره بوتون اعضایی صایدقندن سوکره شونتیجه بی ورییوردی : « سعادت انسانیه نک بایه سی ، جسمی بوصورته تشکل ایدر . جسمک حیاتی ایسه روح ایله قائم اولماسنه نظراً بوجسمک یعنی سعادت بشریه نک روحی یانبوتدر ، یاخود حکمتدر . لکن بونلر باشقه باشقه شیلدر .

نبوت برعطای التهدیرکه چالده مقوله اله ایدیه من . جناب حق مخلوقلری آرهدندن هرکی ایسترسه بوفیضه مظهر قیالر : الله اعلم حیث یعمل رسالته . حکمته کلنجه بواعمال فکر ایله ، اکتساب معلومات ایله قازانیلر . سوکره ، نبی خطادن معصومدر ؛ حال بوکه حکیم خطایه دوشه بیلیر . برده احکام نبوت دامن عصمتی لوٹ باطلک هومندن منز اولان علم الهی اوزرینه وارد اولمشدرکه بونلری قبول ایمانک فرائض اساسیه سنندندر ؛ حکمانک آراسنه کلنجه بونلره اتباع متجت اولوب آنجی شرع الهی به مخالف اولماق شرطیه عقله موافق کلنی قبول ایدیه بیلیر . »

ایشته جمال الدینک نبوته عائد اولیق اوزره سوبلیدیکی سوزلر بوندن عبارتدی که علمای اسلامک اجامیله ثابت اولان حقیقته تمامیه مطابق اولدیغی حالد شیخ الاسلام ، مرحومدن انتقام آلق ایچون ، جمال الدین نبوت برنوع صنعتر ، دیور شایعه سی چیتاردی ؛ بونی تأیید ایچون ده ، نبوی صنایعه دائر ایراد ایتدیکی بر نطقده ذکر ایتدی ، دبدی . ده صکره جامه ادردی واعظله شیخک علمینده یوروملری امر ایلیدی . زوانلی جمال الدین علمینده کی سوزلرک بهتان محضدن عبارت اولدیغی . حقیقتک میدانه چیقه می ایچون شیخ الاسلام ایله محاکمه ایدلسنی لازم کله چکنی سوبلیدسه ده کیسه به دیکله تممدی . مسئله غزته ترک آغزینده دوشدی ؛ بونلرک برقسعی شیخ الاسلامک ، برقسعی ده شیخک لهنده اداره کلام ایتدی .

نهایت مرحومک سودکارندن برقسعی مشارالیه صبر وسکنت توصیه ایتدی ، زمان بوکی حقسز شایعه لری حکمدن دوشورر ، حقیقتی میدانه چیتاریر دیدیلرسه ده غیرت دینیه می علمی قدر یوکسک اولان جمال الدین بردرلو طوره مدی ، هر حالده شیخ الاسلام ایله مرافعه ایدلسنی مصرانه ایستدی . عاقبت افکار سکون بولنجه به قدر استانبولی ترک ایدرک بالآخره ایسترسه به عودت ایتک شرطیه نفی حقدنه اراده علیه صادر اولدی . زوالی جمال الدین هرمناسیله مظلوم بر حالده استانبولی ترک ایله مصره کیمه که مجبور اولدی .

أيشته مرحومدين نوزمان بحث اولنسه « علمته ، فضله ، سياسته
سوز يوقسهده مع التأسف ملحد ايدى ، نبوته اينامازدى » ديرلر كه
اكلانادن ، ديگه ممدن سويشان شوسوزلر كه تردن حيقه ينى كورولبور .
ايكى خاصيت ايدر باطل وحقى تميز :
برى تدقيق خبر دور ، برى تعميق نظر .

محمد عاكف

خطبه

خطبه

١٢

الحمد لله مفيض الرحمة على عباده الصالحين . الحمد لله ضامن النصر
للمتمسكين بالدين . الحمد لله مجدد العتبة لاهل العتبة باليقين . الحمد لله
في جميع الدهور والاوقات . انهد ان لا اله سواه على المرش استوى .
واشهد ان سيدنا محمدا ما ضل عن الحق وما غوى . اللهم صل وسلم
على هذا النبي الذي حوى ماجوى . وعلى آله وصحبه اهل الخيرات
والبركات . « اما بعد فيا نبى آدم » مضى على احوالك من هذا العام
محرم و صفر . وتلاهنا الربيعان بما هو ادعى وامر . وهما هو شهر
جمادى الاولى بين يديك حضر . فعلى اى شئ عزمت يا صاحب
النبات . ان كنت حقيقة من اعتبر بالكلام الماضى وتأثر . ان كنت
حقيقة من تأسف على سوء الحال وتمسح . ان كنت حقيقة من
جبرى فيه دم الاممان ومحمد . فقل رب تبت ندمت على ما فات .
بعضى العمر عانا فاما والغرور فيك قائم . بعضى العمام شهرا فشهرا
وانت للغرور ملازم . يسمك الخطيب خطبا فضلبا وانت فى هواك
هائم . تنفك الحوادث الى اليقظة وانت لا انتباه ولا انتفات .

جفوت الشرع ولا باعت الاحب المصيان . هجرت الدين ولا ذنب
الا انه دين الدين . تركت السنة ولا داعى الامتاعة الشيطان . ملت
لتقليد الفواة والحب يعنى عن السيئات . هل فى الشرع شئ لم يأت
على هواك . هل دين الاسلام من ضمن عدلك . هل من شروط
الادب ان تعصى مولاك . هل من التمدن ترك الواجبات . التيبة
والزمية والحسد والحقد من مساويك وانت تنفها . العجب والكبر
والغرور والفجور من امراضك وانت لا تدوايها . الكسل والتفشل
والجبن والمار صفات عرفت بها ولا تحفلها . فيك ما فيك فيك اسوأ
الفسفات . اذا كنت تعادى مولاك بالنعصيان فهل الكافر بالطاعة
يولى . اذا كنت لم تعمل بالشرع فهل يعمل به العدو المتعالى . اذا
كنت لم تحش ربك فهل يحشاك ربك المتعالى . اذا كنت على
المنكرات فمن ينهى عن المنكرات . قل رب اهدنى ولا تحزنى يوم
الساعة . قل رب اهدنى واصبح الافراد والجماعة . قل رب اهدنى
واتق الله فى جميع الحالات .

روى البخارى عن ابي هريرة قال قال رسول الله « من كل امة يدخلون
الجنة الا من ابنى قبل ومن ابنى قال من اطاعنى دخل الجنة ومن عصىنى فقد
ابى » صدق رسول الله .

على شيخ العرب

خطبه

تعصب اسلامى

معنى مفيدى

حقايق

اسرار انكيز برقوة قاهرهك سوق ونحر كيله ، بشرية متحيرة .
جراى تكامل مستمرى هيچ سنده ليه رك تعيب ايتكده در . وكأنتاى
ظاهراً اداره ايدن فعاليت مسنده ومحوله اردن مركب مجموعته فى ايمان
ايچنده كنديسنه ترتب ايدن معما كنى بروظيفه يده توكنمز بر همت
وغيرت موهوبه ايله ايتكده در .

ضمير بشر ، رغبة مجهوله لغوى وقوعولان شو جريان
سريع او كنده يهوده متحير اولور . نوعما يد اختيا ارنده اوليه برق
اعزاز وانمار ايتكده اوليه يى بوجرم سهاو يده بولمسندى حكمتى
ادراك ايچون بسود متفكر بولور . كنديسى مقدواتى اداره ايدن
لايقير قواييك تنوع فى نهايهسى آلك حوصله ادراكه سيمادىنى
كى ، بتون وقوف وعرفان بشر ، كنديسنه الحق اشخاص واقوام
اوزرنده آنارى تجلى ايدن بر « قدر » . بشرية يده منقاد اوليه ينى
مجملاً ارابه وانبات ايدر .

تاريخ ، نهاية الامر . بوقواييك دائمه نك توافق ايتيكي تركبتدن
متولد برسلسله احوال ووقايع دكيدر ؟ تاريخ ، انسان ايچون ،
بمدافوق آنارندن استدلال اولان ، والحق اوزمان حس تجسس
فطرى يى ارضا ايچون ايضاح وتفسيرينه جايد يلان برسلسله متصلة
مقدراتدن يشقه بر شيمير ؟

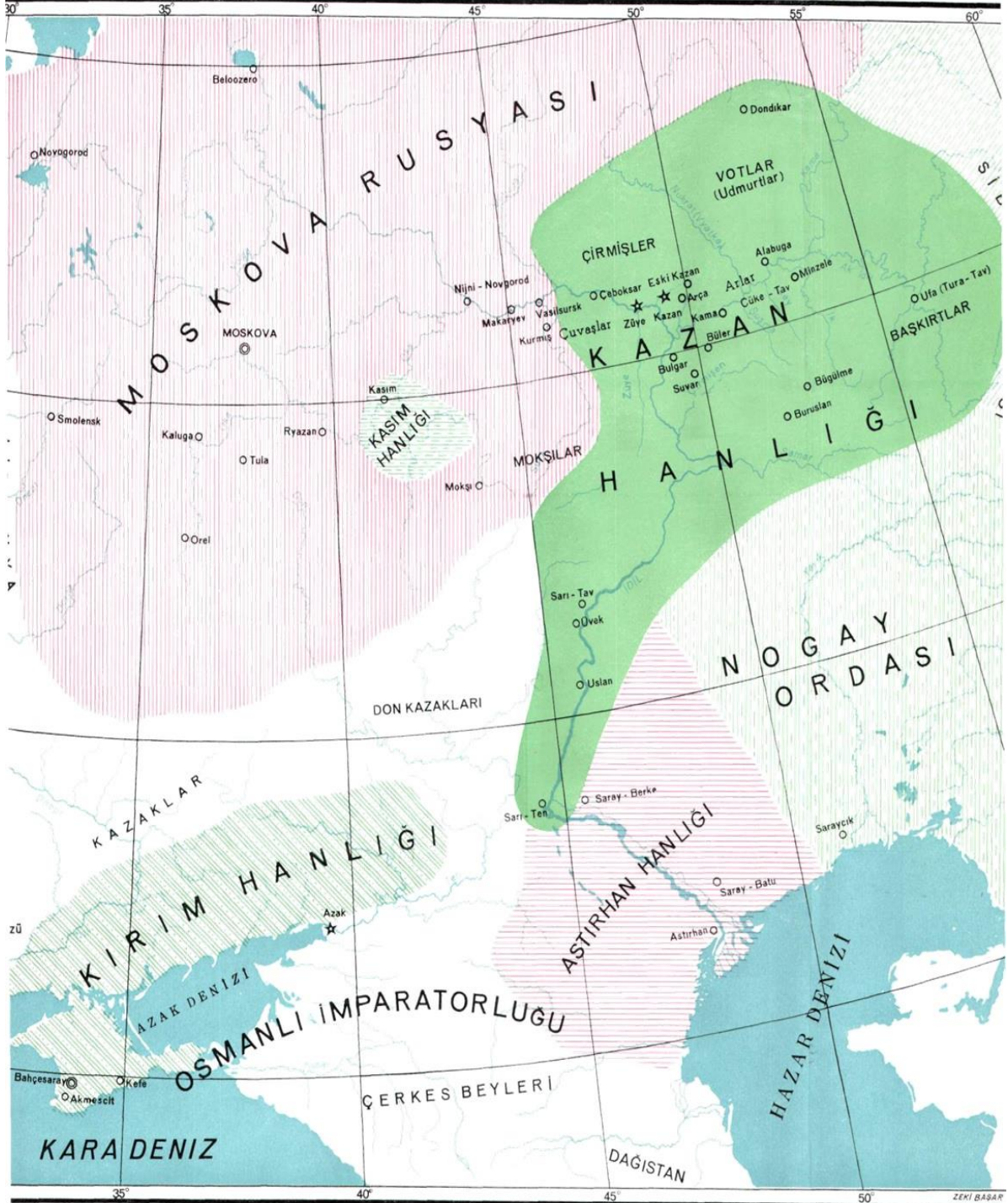
شرقى غربدن ايران تضاد يمان وخصومت غرضكار ايتيكي
بالتيه نوع بشر ك انبساط طبيعيسنه برصورت مشومده تاير بونى
برجوق عصرلر تأخير ايتدرد قبل الوقوع كيم دراك ايدم بيليردى !
بونكله برابر ، بشرك اخوت ويكو جوديسى فكرييك ناسر
ومروجى اولان بومسلمان شرقى ، نور معرفت محصولداريى هنوز
دور وحشده بولان اوخرستيان غربيه بول بول نشر ايتش ومدنيت
غربيةك انكشاف وانبساطه بيوك برقوتله خدمت ايتش ايدى .

بناء عليه ، درجة ادراك وتميز بشر نقطه نظرندن باقيلجه ،
مدنيك ، دائما اشكال اخيردسنده متجلى اولارق برندن ديكرينه
انتقال ايتيكي شوايكي قسم بشر آراسنده ، شرك بوطور وحركت
منعنايهسى ، متمتع الاثلال ومتعددا اشكال مناسبى واشترك انصورات
وحسابى تأسيس وتوليد ايدم جكدى !

فقط حكم قدر بوتك خلافتده ظهور ايدرك غربك او آرداى
متعصب وخرستيان برهيت رهانيك تحكمى آتانه بولمسنى ايجاب
ايتد برمش ايدى . اوليه برهيتك ، بيوك برغيت وانراط ايله مدافى
بولندينى برديك عقيدسك بتون حكم ونفوذى محافظه ايچون اداره
روحانيه كنديسنه توديع ايتش اولان وجدانلرى نور معرفتن
محروم براقق خصوصنده اصلا تردد ايتدى .

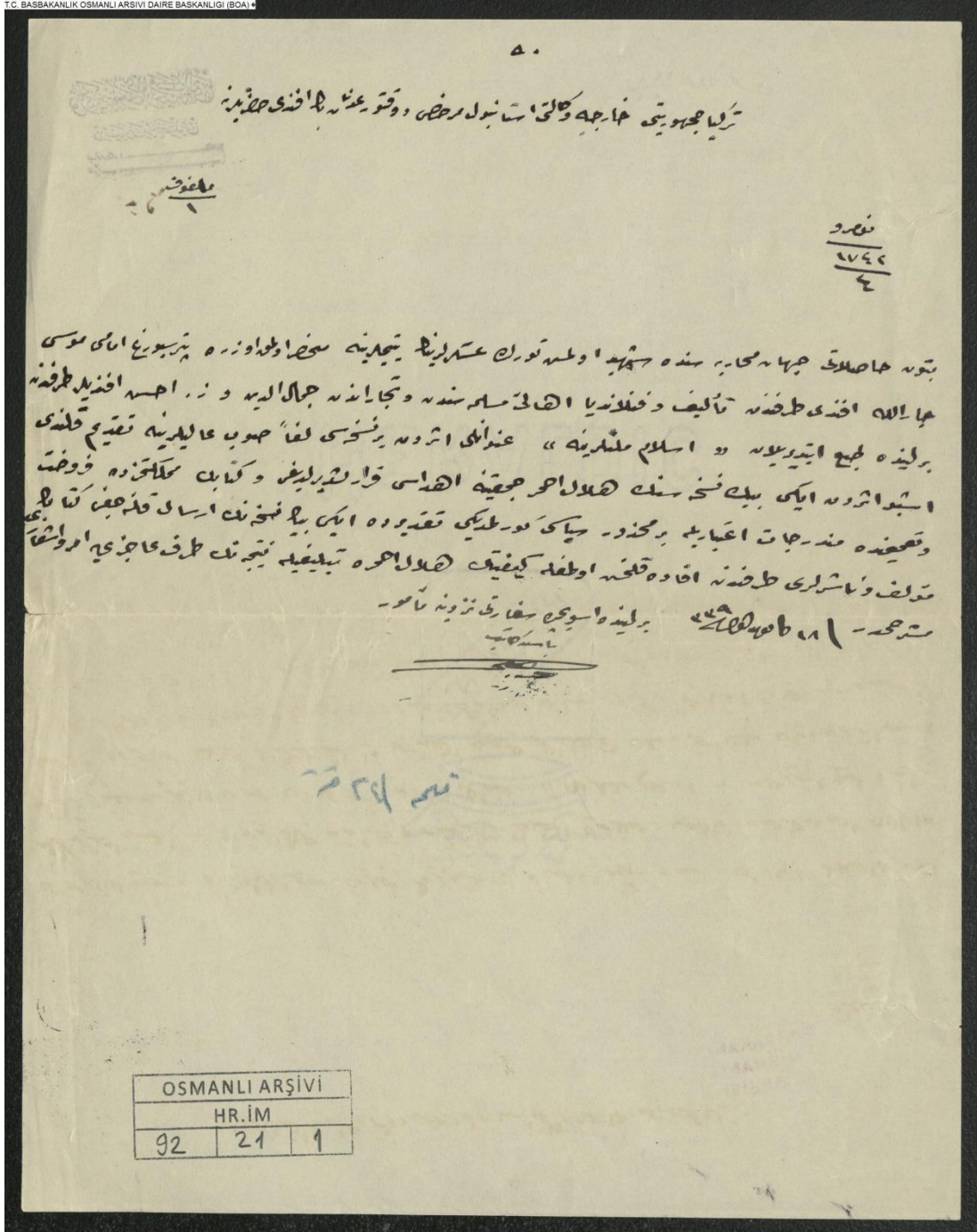
قدر ، حس اخوت ويكو جودى نك تره وانكشاف ايدم جيكي

EK 7- KAZAN HANLIĞI VE KOMŞU DEVLETLER.

KAZAN HANLIĞI VE KOMŞU DEVLETLER
(XVI. Y. Y. ORTALARI)

EK 8- BÜTÜN GELİRİNİ HARB-İ UMUMİ'DE ŞEHİD DÜŞEN TÜRK ASKERLERİNİN YETİMLERİNE BAĞIŞLAYAN VE FİNLANDIYE MÜSLÜMAN TÜCCARLARINDAN CEMALEDDİN VE Z. AHSEN EFENDİLER TARAFINDAN BERLİN'DE BASTIRILAN PETERSBURG İMAMI MUSA CARULLAH EFENDİ'NİN "İSLAM MİLLETLERİNE" ADLI ESERİN TAKDİMİYLE KİTABIN SİYASİ AÇIDAN BİR MAHZURU OLUP OLMADIĞININ SORULMASI HAKKINDA. BOA., HR. İM., 92/21 [18 Kanunuevvel 1339].

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.İM.00092.00021.001

